

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ,
№ 46б

ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК

видає Комісія для складання Історично-Географічного
Словника України

ТОМ ДРУГИЙ

За редакцією директора Комісії
проф. Олександра ГРУШЕВСЬКОГО

У КИЇВІ
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук
1928

Бібліографічний опис та шифри для бібліотечних каталогів на цю книгу вміщено в „Літопису Українського Друку“ та „Картковому репертуарі“ Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. *Ан. Кримський*.

Київський Окріт № 232, 1928.

Зам. 496 № 1200.

ПИТАННЯ ОБОРОНИ ЗАМКІВ В. КН. ЛИТОВСЬКОГО В XVI В.

Між тими справами, що викликали глибоку увагу людности В. Князівства Литовського та завдавали їй багато турбот, треба зазначити справу оборони. Турбувала вона людність не тільки на самім пограниччі, але в звязку з проривами татарських загонів через пограничну лінію турбувала теж міста і далі від самої пограничної лінії. Турбувала вона не тільки самих адміністраторів, яким доводилося думати про „prochy, ołowy, straż, szpiegi przez ktorych starostwo to jako ukrainne być nie może“ ¹⁾, про великі видатки звязані з обороною та про недостачу грошей на це. Але разом з тим турбувало і саму людність, примушуючи її спинятись на дійснім стані оборони, приглядатись до її добрих та лихих сторін, до недоглядів та шукати засобів поправити справу.

На жаль, ми не маємо певних ясних вказівок про такі обговорення, як людність міста та волости разом обговорювала деталі системи оборони, як зверталася з своїми поправками та зауваженнями до городничого та мостовничого з початку, коли не помагало — далі до підстаростого, старости і нарешті, як останнє, з важнішими скаргами до в. князівського уряду. Часом доводилося таїти такі обговорення, коли вони викликали переслідування адміністрації та треба було уникати репресій від завзятих адміністраторів. В таких умовах життя по деяких містах і не можна чекати зафіксованих слідів подібних нарад людности, міщан та волюжан.

І все-ж-таки ми знаходимо відгуки того, як було, як захоплювали питання оборони колишню людність XVI в. і як вона обдумувала різні звязані з тим моменти. В протоколах ревізій, де зазначали ревізори поруч із результатами своїх оглядів часом і самий хід своїх обговорень з представниками різних груп людности, зберігся відгомін того захоплення, з яким міщани викладали ревізорам свої турботи та жалі. І було це не в перший раз; видко, що не раз це обговорювали, вертаючись знову і знову до тієї-ж самої справи, під впливом небезпеки та турботних чуток, під впливом обурення від несправедливих рішень місцевої адміністрації, несправедливого розподілу обов'язків. Не раз це думалось і передумувалось, а тепер в розмові з ревізорами знов продумано та висловлено від імени певних груп людности.

¹⁾ Źr. dz., V, 86.

Спільні загальні наради людности певної території, які так часто бували в старі часи, в XVI в. стають рідші. Загальний напрям соціального життя В. Княз. Литовського сприяв розходженню окремих верств населення, які мають тепер свої права та обов'язки і живуть вже відокремлено одна від одної. Чим далі, тим більше забувається давня традиція спільних нарад, спільних обговорень та й менше вже самих справ, які однаково всіх захоплюють та турбують. З огляду на ці зміни в відносинах між окремими верствами спільні обговорення справи оборони набувають особливого значіння.

Кого об'єднували оці обговорення та наради? Проти кого? Справа оборони лежала на людності та адміністрації. Людність працювала над укріпленнями замку та міста, адміністрація керувала цією працею та від себе давала робітників та матеріали, гроші на ці видатки чи з скарбу господарського чи з прибутків старостинських. Таким чином обговорення та наради в справах оборони могли не тільки критикувати дійсний стан оборони, але мали кого обвинувачувати за такий стан оборони, тоб-то місцеву адміністрацію. Розуміється, і адміністрація иноді не могла виповнити своєї долі обов'язків що-до оборони та укріплення, бо центральний скарб не завжди своєчасно давав потрібні грошові засоби. Треба було знати оці складні та запутані рахунки місцевої адміністрації з центральним скарбом, щоб вірно уявити провини адміністрації в справі укріплень та оборони. Коли цього не було, обвинувачення деякі могли спадати на голову місцевої адміністрації замість того, щоб спадати на голову центральної влади, бо й місцева людність не могла розглянутись в деталях справи.

Єдність інтересів сполучала разом різні групи людности. Замкові та міські укріплення забезпечували не тільки міщан, але й тих, хто з ближчої околиці на випадок небезпеки шукав-би захисту в замку та місті. Цих всіх людей однаково цікавив стан замкових та міських укріплень, якими і сами вони могли скористатися під нещасливу годину. Коли доводилося відсиджуватись на час небезпеки та приносити з собою і своє майно, цим людям справа будови і стан укріплень були ясні і близькі, так само як і можливості для того, щоб відсиджуватись (криниця та ин.).

Протоколи ревізій відбивають відомості з різних сторін. Передовсім, власні спостереження ревізора. Він міг легко зауважити головні риси стану замка, те що кидалось саме в вічі. Стан гори, чи стрімка, чи така, що на неї легко піднятись, приступні, небезпечні, малозахищені місця — це все можна було зауважити, навіть оглядаючи позверхово, не поглиблюючись у деталі. Далі велику увагу присвячували засобам оборони, артилерії та артилерійським знаряддям. Потім, провіантські запаси на випадок облоги, скільки чого заготовлено, це зазначали дуже старанно. Друге джерело, це поясніння адміністрації, яка, розуміється, хотіла себе виправдати та увільнити від можливих нарікань та обвинувачень за недогляди та упущення в справах оборони та забезпечення

всім потрібним. Адміністрація могла виправдувати себе в двох напрямках. З одного боку, центральна влада не давала відповідних матеріальних засобів на будову, перебудову та зміцнення укріплень замку, з другого боку, місцеві старостинські прибутки були остільки невеликі, що не можна було на них всього потрібного зробити і деякі дуже важні справи залишалися неполагоджені довший час. Обґрунтовуючи свої пояснення про брак матеріальних засобів, місцева адміністрація давала детальні вказівки про села, які несли повинності, праці та поплати на користь старостинської влади, про їх заможність, зазначаючи при тім постійно, що багато сіл відібрано від замку та передано місцевій шляхті за її службу. Часом оці вказівки про відібране та роздане приймали вигляд певного осуду в князівської непродуманої політики на пограниччі. Взагалі адміністрація тоді викривала небезпечні сторони пограничного замкового життя, коли відповідальність за те на неї не могла спадати.

Значна кількість різноманітних вказівок ішла від місцевої людности, яка не почувала себе, як пасивний свідок обслідування, але і від себе додавала досить важливих пояснень. Де ревізори, оглядаючи спішно, не зауважували, а місцева адміністрація промовчувала, щоб не викликати осуду за свою недбайливість, людність спиняла увагу ревізорів, закликала подивитись, увійти у деталі, придивитись уважніш до того, що не кидалось у вічі. Дві теми постійного обговорення в репліках людности — недбайливість адміністрації та незвичайне обтяження деяких груп людности завдяки нерівному розподілу повинностей поміж окремими групами. Не всі ці групи однаково були ознайомлені з деталями, не всі ці групи однаково близько до серця приймали справи.

Візьмемо такі деталі, як деталі Луцького мосту ¹⁾, про який мені доводилось колись говорити. Вказівки стосуються деталей будови мосту і виходять поза рамці звичайного обговорення таких тем у ревізіях. Тут зазначено, що міст зроблено „не клетками, ани вязенем моцним, одно на простом столпи без подворов и без каждое помочи, и праве (яко) би на дубах стоить, весь ся колишет“. Всі оці деталі нагадують тих людей, що були зацікавлені іншим міцнішим будуванням мосту і не тільки зауважили, що саме не гаразд в будові мосту, але звели задля вияснення справи ревізорів з паном Загоровським, чому властиво так зле зроблено, хто в тому винний. Зауважено, що міст занадто довгий та невідгидний, зле, не міцно зроблений ²⁾. Далі присутні сами вступали в розмову з Загоровським, відповідаючи на його слова, що сама людність не хоче зробити мосту міцнішого. Очевидно, тут було щось таке, що пригадало неприємні різні моменти, і присутні почали вичитувати Загоровському його різні вимисли, таке, що ревізори не вважали за відповідне записувати. Були, певно, гострі докори, про які не хотіли і записувати. Головне, доводила шляхта, не її це незгода будувати міц-

¹⁾ Істор.-Географ. Збірник I, 5.   ²⁾ Źr. dz., VI, 58.

ніш зго мосту, бо стільки виходить з них самих та людей їх, що можна-б збудувати, як-би захотіла адміністрація. Але адміністрація не хоче того, бо їй вигідніш, поясняли присутні, штрафувати, „грабити“ за всякий недогляд, за всяке ушкодження, а то і навмисне („нароком“) слуги виймуть дошку, щоб потім мати привід штрафувати за ніби-то недогляд. В дальшій обговоренні зазначено варіант коротшого, вигіднішого мосту. І ця гадка не тільки що зараз вперше виявилась. Про неї думали, навіть вимірювали скільки такий міст матиме вздовж і навіть готову цифру могли в розмові тут-же навести без вагання. Коли придивитися, певно, не всі однаково цікавилися справою, чи не однаково до справи підходили. Що багато доводилось працювати коло мосту, що є „drapezstwo ludskoie nestrożnost y nezhoda“, це могли заявити і ті селяни з дальших сіл, що приходили на роботу мостову, але обдумувати инший напрямок мосту, де було-б коротше та вигідніше, вимірювати, розглянути і деякі невігоди — це все могли лиш міські люди.

Не одна тільки Луцька мостова справа притягала увагу місцевої людности. Щось подібне, але не з тим кінцем, бачимо ми в Житомирі. Тут теж справа мосту цікавила місцеву людність, яка уважно стежила за тим, щоб не притягнули її до того, що робити не повинна та й не робила раніш. Старий міст до замку було знищено, а для нового мосту вибрано инше місце. Оцеї варіант мосту зробив його вищим та довшим на 3—4 городні, крім того довелось-би будувати його не так як раніш, а міцніш „не на простім столпі установити, а взем на фундаменті робити“. Це все, розуміється, значно удорожчує роботу мостову, але зате міст вийде ліпший і на довший час. Але, кому робити оцю мостову роботу? Зем'яни не хотіли брати на своїх селян, бо ніколи вони мосту того не робили і покликались на в. князівський лист 1544 р., який увільняв їх людей від замкової праці та сторожі, через те, що вони з огляду на татарську небезпеку мусять жити під замком, залишивши поля по селищах. Затє зем'яни згадували, що міщани повинні виконувати мостову роботу та, дійсно, її виконували раніш, „koli pered tym mesto zupolno ie bywalo“. Міщани не відмовлялись, що вони раніш цю працю виконували, але тепер остільки вони збідніли, що виконувати її вже не можуть (bo vse kaleki, inszy i wola ne malet). З другого боку, покликались міщани на инший лист господарський, який наказував адміністрації притягати до роботи на поміч міщанству і людей панських, що живуть в місті. Була надія на виплату з скарбу господарського, приготовано було частину матеріялу, зроблено було частину мосту, а потім понищено і населення залишилось в важкім небезпечнім стані.

Стан замку, всякі зміни в системі його оборони були за тему уважного обговорення. В Житомирі маємо відгомін таких обговорень про зміну в напрямі городень. Раніш, пригадували, за небощика князя біскупа важко було пішому обойти довкола замку, бо замок стояв понад самою горою, щоб утруднити приступ ворогам. Все це змінив Бабинський, він по иншому повів городні, відступаючи від краю гори.

Стало так, що подекуди коло замку можна і возом проїхати, так „szyroko hory wupuszczono“, від попередньої роботи замкової зменшилось на 6—7 городень. В таких умовах можна на гору під замок легко ворогам піднятися і стріляти до замку. Коли-ж обороняти замок, кидаючи каміння чи колодки, то це не матиме добрих наслідків: все тут-же залишиться під самим замком, з гори не скотиться і буде ворогам готовий примет ¹⁾. Далі зауважено, що гора в деяких місцях „скажона“: глину копаючи, поробили великі ями, в яких зможуть заховатися кілька люду і потім штурмувати звідти замок. Отже треба те все засипати і потім тую гору по старому затарнувати. Тут деякі вказівки могли йти від місцевої людности, яка додавала свої спостереження до того що бачив та занотував собі сам ревізор.

Багато уваги присвятила місцева людність важливій справі — проїзду до замку. Це менш цікавило адміністрацію, більше місцевих людей, що постійно довозили до замку різні вантаги. В Крем'янецькім замку зазначали, що теперішнім мостом важко до замку заїхати, коли-ж вивести міст в іншій напрямі, менш прийдеться справити, приїзд буде легший, простіший і менше кошту доведеться витрачати надалі. В Брацлавськім замку зауважили, що треба міст провести через Пуцівку і зробити башту, щоб забезпечити від нападу ворогів з цього боку. Міст потрібний для того, що міщанам, що мешкають за Пуцівкою, вельми важкий вхід пішим до замку, а возом жадною мірою не можна виїхати. Такі поясніння могли подати ревізорам лиш ті місцеві люди, що страждали від важкого приїзду до замку та хотіли конче полегшити собі це надалі. Їздити до замку „kruhom“ далеко, буде так велика чверть милі, підчас пригоди люди з своїм статком не зможуть поспішити до замку і впадуть до рук ворогів. Коли-б міст провести в зазначенім напрямі, тоді скорше та безпечніше втікати та і воду ближче возити. Цікава справа була з мостом Володимирського замку, раніш їздили до замку краєм гори і повинні були тут паркан робити плетеном і обмазувати, а мостову роботу виконували в замку Луцькім. Таке виконання мостової роботи в замку Луцькім було невигідне і ті, що обов'язані були до праці мостової в Луцьку, придумали таку комбінацію, щоб не ходити до Луцького замку робити мостової роботи. Вирішили збудувати міст у Володимирському замку, де раніш не було його, і тим увільнити себе від будови мосту в Луцькім замку, бо не можна робити разом двох робіт. В князівській згоди на це ще не було дано і учасники роботи володимирського мосту знали, що може в князь на це і не погодиться зовсім. Що-ж тоді? Ревізорам пояснили, що в такім випадку будуть всі вони і далі робити міст луцький, а направляти міст володимирський вже не будуть. Ясно, що така комбінація з будовою мосту вимагала докладного обговорення в зацікавлених колах і не відразу до такого рішення можна було всім учасникам прийти, тільки після довгого попереднього обгово-

---

¹⁾ Źr. dz., V, 129.

рення та обдумування можна було знайти вихід, що завдовольнив зацікавлених людей. Цікаво, що адміністрація місцева при тім нічого від себе не пояснила, не додала нічого, щоб з свого боку підтримати цю гадку учасників замкової роботи. Чи місцева адміністрація була проти цього плану, вважала цей новий міст за зайвий, а виступати проти нього не хотіла, щоб не сваритись з шляхтою, яка сама добровільно взяла на себе цю працю, щоб мати ласку господарську ¹⁾, як і сами вони поясняли ревізорам в цій справі?

Вияснення стану замку не раз притягало багато інших питань, в яких мали значну ролю вказівки місцевої людности, крім адміністрації та її зауважень. В Вінницькім замку перед ревізором зазначили невгоди замку та піднесли справу переносу замку на інше місце. Замок в поганім стані, взагалі погано збудований та укріплений, не тільки людям нема де „zapereći sia y oborony odkol wczyniti“, але й бидло не можна залишити. Що замок малий, теж було зазначено, а ревізор погодився, що він ніколи не бачив такого простого та слабого замку українного. З того два виходи. Можна прибавити місце до теперішнього замку, для того і місце відповідне зазначено і виміряно, на нім можна поставити 30 городень, хоч місце не дуже певне і не тверде. Можна зазначити вихід більш рішучий: перенести весь замок на нове місце, виїздив туди ревізор аж двічі оглянути, яке воно є. Огляд вияснив, що місце, дійсно, відповідне і коли насипати копці та викопати рови, то буде замок, якого ні підкопати не можна, ні здобути гарматною стріляниною. Але при тім не потаїли і деяких сумнівів, кому властиво працювати коло перенесення того замку на нове місце, бо людність — зем'яни та міщани — не захочуть працювати і не можуть „za swim nedostatkom“. Цю свою незаможність ²⁾ місцеві люди підкреслювали старанно, ревізор просто зазначає „i mowili mnie“, очевидно, на цю тему було жваве обговорення, може, і не раз до цього знову повертались, виясняючи, яка могла-б бути участь місцевого люду в будові нового замку. Що замок малий, говорили теж і брацлавські люди. Як і взагалі тутешня людність, вони розглядали замок як місце перебування людности з своїм статком підчас ворожого нападу; замок занадто малий, зазначали місцеві люди, і поясняли „ne wodluh dostatku ludey“ ³⁾, не тільки половина, але навіть і третина люду не зможе тут з статками своїми розміститися. З місцевими людьми, певне, ревізор сам пішов перевіряти та вимірювати, скільки можна було-б до теперішнього замку додати, можна думати, що теж місцеві люди зазначали, що і не дорого коштуватиме таке поширення. Від них виходили і вказівки, що користуючись з місця між яругами не так то багато доведеться робити і городень, буде лиш 69 саж., значить, коли рахувати городню на 3 сажні, вийде тут 23 городні всього. Від яруг і не треба робити городень дерев'яних, як пояснив цю справу староста, можна зробити мощно плетення „межи столпя“, товсто обма-

¹⁾ Żr. d., VI, 13.   ²⁾ Żr. d., VI, 111—112   ³⁾ Żr. d., VI, 120.

зати глиною, „на верху зробити обланкування, тоді буде досить твердості“. Сподівалися брацлавські люди допомоги від скарбу господарського, а сами — земляни та міщани — бралися зробити ту роботу від тих яруг та викопати рови з боку міста, де треба робити дерев'яні городні. Виходить, що місцева людність вибрала собі легшу частину праці, складаючи важчу на господарський скарб. Ревізор мав обдумати та зважити матеріальний стан людности, чи не дуже вона прибіднюється, зменшуючи свою заможність перед ревізором. Здається, на цей раз і ревізор, придивившись до матеріального стану населення, визнав, що воно вірно розраховує на свої засоби.. Інша тема, до якої постійно поверталися місцеві люди і в своїх нарадах і в обговореннях з ревізорами, це несправедливі вимоги в сфері замкової праці. Тут тримались старини, неохоче визнаючи ті нові вимоги, що їх ставило життя, зміни. Дечого і не могли знати місцеві люди, далекі від дипломатичних та інших міркувань, дещо часом і знали, але не хотіли приймати до відома, коли це загрозувало збільшенням роботи проти попередньої її норми. В таких випадках можна було удавати непорозуміння та відмовлятися від пропозицій та намовлень. Оскільки добре знали та пам'ятали всі прецеденти, можна бачити з того, як покликались в справі житомирського мосту на свої документи і землянство і міщанство. В міщанському листі ми бачимо різні скарги, сполучені разом, на які господар сумарно дає накази не кривдити, не накидати незвичайної праці, новини. Кривди і новини стоять поруч і таким чином найтісніше звязуються в уявленні місцевого люду одна з одною. Ясно, що відступати від старини добровільно не згоджувались. Який вихід в умовах зміни обставин, коли, дійсно, мало було попередньої норми і треба було збільшення роботи? Очевидно, в таких випадках ішли шляхом взаємного обговорювання, причім кожна сторона обстоювала до кінця свої інтереси та ніяк не хтіла ними поступитись. З обговорення, наприклад, справи поширення Брацлавського замку бачимо, як ішли обміркування участі в новій роботі, потребу якої визнавали однаково всі. Зазначили земляни, що саме вони можуть зробити, так само і міщани. З свого боку ревізор прикидує, чи не занадто мало беруть на себе роботи оці групи. Коли справу укріплення чи побільшення замку порушував сам староста, він то і займав місце ревізора в цім випадку та торгувався з землянами та міщанами, запевнюючи, що вони мало на себе беруть, що їх економічні засоби дозволять їм взяти на себе далеко більше. Це перша стадія полагодження справи, вияснити шляхом обговорення розміри участі місцевої людности в наміченій роботі, яку та може собі дозволити, розраховуючи без виснаження на свої сили. Коли навпаки, староста уникав такого взаємного обміркування, а вирішав сам, накладаючи далі на людність, це приймали, як „неволю, насильство“. Так і казали земляни і міщани житомирські, коли ревізор вияснив будову замку: без розказання господарського примусив їх п. Бабинський „неволею і грабежем“ вивезти дерево з 500 брусів, зроблено цим новину, приневолив, грабив. Сказано

це принагідно, коли оглядав ревізор, як зроблено вежі та як їх треба направити, зміцнити і — може — підраховували, скільки піде на це дерева.

„Перед тим здавна“ це звичайне покликання людности на старовину та пояснення нарікань на кривди, примушення, новини адміністрації. Триматись давньої норми, не збільшуючи її — це загальне бажання, але в дійсності доводиться зустрічатись з нахилом адміністрації це збільшити, накинути нове, зайве. В заяві житомирської людности з скаргою на новини п. Бабинського, кинута цікаву згадку, яку не пояснено докладніш. Пан Бабинський, казали земляни та міщани, побравши у господаря гроші, приневолив возити дерево, новину вчинив, грабив. На що саме було взято гроші з скарбу господарського, тут не пояснено. Можна думати, коли пригадати інші випадки, що гроші з скарбу дано було на якісь перебудови чи щось подібне, а п. Бабинський все-ж-таки примушував, накидав на землян і міщан нову незвиклу роботу, яку виконати можна було инакше на господарські гроші. Це один з прикладів зловживань місцевої замкової адміністрації, яка дуже часто не виявляла вповні своїх матеріальних ресурсів, потаювала їх, щоб перекинути дещо на скарб, а дещо на місцеву людність, збільшуючи її тягар. Для того, щоб перевірити, оскільки такі заяви адміністрації справедливі і щоб виявити, коли треба, їх безпідставність перед урядовими ревізорами, треба було добре знати стан старостинських прибутків, звичайні матеріальні засоби та ті зміни, які тут бували завдяки тим чи іншим обставинам. Коли староста вираховував всі свої прибутки, зазначаючи, що саме з чого йде, могли бути і дійсні зменшення прибутків старостинського уряду, але наслідком деяких старостинських комбінацій, що не відразу кидались у вічі. Коли до замку приписані були певні села і прибутки з них ішли до старостинського скарбу на загальні потреби, то староста міг тут зробити деякі зміни вигідні для нього, наслідком чого зменшувався контингент старостинських сіл та рівень прибутків з них, між тим тут не було загального погіршення обставин, чим староста легко міг пояснити стан речей в обговореннях з ревізорами. Як-раз тут і могло стати в пригоді добре ознайомлення землянства та міщанства з фінансовими справами замку, з його прибутками та видатками, змінами, які тут стались, та з причинами тих змін. Справа прибутків замку та замкових сіл взагалі була не легка, коли навіть староста і не мав причини про щось умовчувати. Місцевими селами забезпечували службу шляхти, ця служба, безперечно, була потрібна і замок без неї обійтись не міг, але широке роздавання замкових сіл підрізувало прибутки замку і примушувало старостинський уряд накидати більше на міщанство та селянство. Тут розходились інтереси тих верстов, що так солідарно виступали звичайно в проханнях про полегшення перед в. князівською владою та в скаргах на недбальство чи зловживання старостинської влади. Там спільні були їх виступи, а тут в обговоренню про роздані та відірані від замку села шляхта не могла виступати, бо це порушувало-б її власні інтереси. Отже тільки міщанство та замкове селянство могло рі-

шуче виступати проти занадто широкого роздавання замкових сіл, яке перекладало податкові тягари з шляхти на селянство та міщанство. Можливо, що в деяких ревізіях рішучі зауваження проти такого роздавання як-раз підказані міщанськими представниками. Нагадаємо в протоколі ревізії Вінницького замку вказівку на те, ще панове з землянами складають на скарб господарський і сами себе хочуть зовсім звільнити від всяких обов'язків. І ось ревізор, як найменший слуга в князя, розуміючи стан справ та запобігаючи занадто великим виплатам з скарбу, вирішив скласти окремих реєстр, які села за ким та скільки там населення знаходиться: при тім коло деяких сіл зазначено, що це вислуга, хто її і коли вислужив. Засновуючись на цім реєстрі, господар в князь може вирішити, що взяти на скарб господарський, а що наложити на місцеву людність, щоб инакше за відсутністю відповідних відомостей не страждав скарб. Перевірка вислуг, коли були відповідні дані, мала велике значіння, бо шляхта виявляла нахил зазначати свої маєтки, як дідизну та прадідизну. Так всі крем'янецькі земляни, що були на пописі, як зазначив ревізор Крем'янецького замку, повідали, що ніяких вислуг не мають, а ті всі їх маєтності то отчизни, дідизни та прадідизни, а не вислуги. Між тим і відношення до вислуги та дідизни було неоднакове з боку влади і через те докладне вяснення характеру панських маєтків мало певне значіння за-для дальшого обміркування розподілу обов'язків поміж окремими верствами людности. В Житомирі спинила увагу ревізора така справа. Частина поселень Житомирського замку спустошена була, постраждала від татарських нападів, земляни деякі загинули, а деякі вимерли, після них нікого не залишилось. З тих поселень раніш ішла замкова робота, а тепер після спустошення нема кому того виконувати. Староста сам користується з тих селищ та дає їх держати своїм слугам і за те ніяких обов'язків не виконують. Між тим можна було-б роздати зазначені селища з умовою виконання обов'язків, наприклад, роботи городень. Коли-б староста хотів-би і далі залишити в своїх руках ті селища, він міг-би тоді взяти на себе роботу городень, бо небіжчик пан Дмитро, що держав замок та селища до нього, опраляв городні і чинив на замку „кличку“. Знов-таки, коли придивитись і тут до переведення ревізії, можна з деякою певністю казати, що наведені вище вказівки про пусті селища та про можливість роздати їх на умовах виповнення замкової роботи виходили з кола міщанства та селянства замкового, яке цікавилось пустими землями та збільшенням людности коло замку. Можна теж припустити, але вже меншою мірою, і участь землянства, не замкового, якого не доторкнулися ті полегкості, що їх староста робив своїм слугам в держанні селищ. Таким чином і тут приходиться зауважити розходження інтересів тих груп населення, які дуже часто виступали так рішуче в своїх скаргах та виявленнях помилок адміністрації.

СУЛИМИ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ В КІНЦІ XVII ТА НА ПОЧАТКУ XVIII В.

Процес формування соціального та економічного життя на Лівобічній Україні, що розпочався незабаром після козацької революції, наближувався наприкінці XVIII століття до свого кінця. В цьому процесі займали певне місце різні соціальні групи. Найактивнішою та найвпливовішою суспільною верствою була козацька старшина, що протягом XVIII століття перетворилася в класу великих землевласників. Чимале місце в цій групі займала родина Сулим, що в другій половині XVII та першій половині XVIII ст. відгравала на Переяславщині не аби-яку роль. Видатніші постаті цієї родини були — генеральний хоружий Іван Сулима, полковник переяславський Семен Сулима та суддя Переяславського полку Олександр Сулима. В даній праці подаємо відомості про діяльність тільки Івана та Семена Сулим.

Іван Сулима був онуком гетьмана козацького Івана Михайловича Сулими, що його стратив польський уряд у 1635 році за зруйнування Кодацької фортеці. Один із синів гетьмана Федір, після того, як приєднано Лівобічну Україну до Московської держави, зваживши обставини „.....оставя за короною Полскою жалованніе маетности, города Димер з угодіи, Юлче и Березки з угодіи и протчіе многіе грунти покупленіи и жалованіи мелници за верность свою подклонився под державу Великороссійскую в року 1662“¹⁾.

Князь Ромодановський посилає його з сином Іваном і небожем Олексієм до Московського двору, де їх „принято под державу и жалованем снабдено, и отпущено в дом, при пашпорте от двора даном в року... В оном пашпорте шляхтою написани и в иностранной коллегии в дворянство Россійское записани“²⁾.

Відтоді Федір Сулима і нащадки його силкувалися виявити вірність російському урядові, але все-ж Федора Сулими на значному старшинському уряді не бачимо; певно російський уряд ще не цілком довіряв йому. Але-ж маетності на Переяславщині, якими володів батько Федора Сулими Іван Сулима, перейшли до Федора. Року 1674 старшина Переяславського полку підтверджує за Федором Сулимою право

¹⁾ Сул. Арх. 4.   ²⁾ Там-же 5.

володіння селами Сулимівкою, Лебедином і Кучаковим ¹⁾. Року 1688 ці села були стверджені за Федором Сулимою й сином його Іваном універсалом гетьм. Мазепи ²⁾. Року 1689 Федір Сулима дістає універсал гетьм. Мазепи на с. с. Михалчину Слободу й Гудівку у Стародубському полку, що належали доти до гетьманського двору ³⁾. Окрім цих сіл Федорові Сулимі було дано с. Сошники універсалом гетьмана Самойловича в 1681 році ⁴⁾. Це надання мало дві цілі — нагородити Федора Сулиму за те, що не допущено його до значних урядових посад, і заохотити сина його Івана, щоб вірно служив російському урядові. І справді, до Івана російський уряд поставивсь ласкавіше й прихильніше; вже в 1674 році Івана Сулиму призначається на генерального хоружого ⁵⁾. Іван Сулима намагавсь виправдати довіру, беручи участь в усіх походах. Окрім походів на війну Іван Сулима р. 1718 був „командирован за гетмана головним командиром в Царичин над сема полками Малоросійськими“... Далі в 1721 році „он же хоружій енералний Сулима командирован за главного командира над 20000 козаками, для дѣланія лінії при Ладожском“... ⁶⁾ де довелося йому й померти на чужині.

Як звичайно, і далі до служби заохочували, нові надаючи маєтності. Року 1712 Іван Сулима дістає універсал гетьм. Скоропадського на с. с. Старе та Кальне й на хутір під Воронковим (Переяславський полк) ⁷⁾, а в 1721 році універсал на с. Скопці ⁸⁾.

Треба гадати, що Іван Сулима як генеральний хоружий, був досить впливовою особою серед генеральної старшини; про те свідчить хоч-би такий факт, як його підтвердження с. Волошинівки за баришівським сотником Ісаевичем (р. 1721), яке було у того від полковника переяславського Томари ⁹⁾.

Перебуваючи мало не весь час у походах, Іван Сулима все-ж-таки пильно стежить за цілістю своїх маєтностей, а так само дбає за те, щоб побільшити їх. Року 1688 генеральний суд притягує до відповідальності скопецького козака Петра Романенка й полк. Думитрашка за те, що пограбували маєтності Івана Сулими під той час, як грабовано Воронково (1687 р.). Суд постановив, щоб Романенко й Думитрашко заплатили Сулимі за пограбоване майно. Як полагоджено справу між Сулимою й Думитрашком — не знаємо; мабуть за все довелося розплачуватися Романенкові. Притягнений знову до переяславського „обополного уряда“, і не маючи чим заплатити, Романенко мусів був „явне, ясне, добровольне без жадного примусу и насилства“ уступити Іванові Сулимі дві сіножати, „сѣножать и березу, остров Ющенковский зъ садомъ и березами и лозами.., в сумѣ золотыхъ двѣстѣ и тридцять“ ¹⁰⁾. Другий випадок такий: Опанас Захарченко продає мешканцеві Лебединському Чмутові за 40 золотих „кгрунта поля ись цѣлинами“, а коли Чмут по-

¹⁾ Сул. Арх., 22—23. Ці села надав Іванові Мих. Сулимі Жолкевський (там-же).

²⁾ Там-же, 24. ³⁾ Мотиж. Арх., 221. ⁴⁾ Сул. арх., 23. ⁵⁾ Сул. арх., 5.

⁶⁾ Там-же, 6. ⁷⁾ Сул. арх., 31. ⁸⁾ Мотиж. арх., 219.

⁹⁾ Рум., оп. Бар. с., т. I, док., № 72. ¹⁰⁾ Сул. арх., 25—28.

мер, Захарченко продані землі знову привласнює. Та про це довідується Іван Сулима й починає вимагати, щоб Захарченко повернув Сулимі 40 золотих, і Захарченко, не маючи таких грошей, відступив Сулимі зазначені землі¹⁾. Цікава історія млина у с. Гудівці (Стародуб. полк). Ів. Сулима придбав його так. Іван Сулима разом з с. Гудівкою одержав від Мазепи й млин у тому-ж-таки селі, але здобувши одного млина, Сулима силкується захопити й другий, що належав козакові Гудові. Гуд шукає захисту в полковника Миклашевського й одержує від останнього підтвердження на млин у 1690 р. Але справа повертається в інший бік з 1694 року, „гди вже сприятелись з паномъ Миклашевскимъ по панѣ Симеоновой“²⁾. Спочатку Миклашевський наказує Гудові, щоб віддав Сулимі дві „мѣрочки“ військові, а потім Миклашевський і Сулима віднімають половину млина від Гуда, причепившись до того, „что у родного брата чвертку поля купиль, на которой нажинають по 30 копъ жита“. Відняти другу половину млина було вже легше: Сулима кидає п'яному козакові гроші за пазуху, а коли останній, протверезившись, одніс гроші назад Сулимі, то Сулима наказав своїому службовцеві гроші козакові повернути, а коли-б той брати відмовивсь, то вкинути йому гроші в двір; так і зроблено. А тоді Сулима присилував козака підписати купчу на цю половину млина³⁾.

Окрім зазначених способів набувати різні маєтки, чимале місце мала й купівля. Так р. 1698 Сулима купує ґрунт у Черевках за 20 золотих⁴⁾, потім у 1711 році Сулима купує маєтність І. Асакая у Стародубському полку за 1000 талярів⁵⁾; між документами Рум'янц. опису маємо 4 купчих І. Сулими, куплено двір, гумно з солодовнею, нива на тиждень, гай⁶⁾.

Всіма цими засобами І. Сулимі пощастило придбати чимало різних економічних можливостей. Після того, як він помер, за його дружиною стверджено (унів. Скоропадського) такі маєтності: с. с. Сулимівка, Лебедин, Кучаків, Скопці (Переясл. полк), Велика Стариця (Київськ. п.), Рогозна (Михалчина? І. Б.), Слобода з млином, Гудівка з млином, хутір Поперечанський з млином, хутір Деріївський з млином, млин Чаусовський (Стародуб. полк), хутір Журавський з гребелькою в Яготинському степу⁷⁾.

Отож в особі генерального хоружого І. Сулими бачимо представника тієї групи української старшини кінця XVII й початку XVIII століття, що обіймаючи урядові посади й використовуючи владу, звязану з цими посадами, збирала в своїх руках економічні можливості та й перетворилася протягом XVIII століття в класу великих землевласників.

1) Мотиж. арх., 13—14.

2) Миклашевський одружився вдруге з удовою гетьманича Якова, що брат його Семен був одружений із сестрою І. Сулими (С. Арх., 35).

3) Сул. арх., 34—33. 4) Мотиж. арх., 14. 5) Мотиж. арх., 18—21.

6) Рум. оп. Бар. с., т. I, док. №№ 21, 27, 55. 7) М. Арх., 26—27.

Син генерального хоружого Івана Сулими Семен був гідний свого атька. Як і батько, він розпочинає свою кар'єру вірною службою Москві, беручи участь у походах. Перед російським урядом Семен Сулима хоче добре зарекомендувати себе; це йому пощастило, і вже в 1736 році він дістає листа з похвалою від ландграфа Гесен-Гамбурзького за участь у Кримському поході 1735 р. ¹⁾ За свою ретельність Семен Сулима швидко підвищується по службі: в 1722 році призначається на бунчукового товариша, у 1721 р. займає уряд баришівського сотника, у 1737 р. — обозного Переяславського полку, у 1739 р. указ Ганни Йванівни призначає його на полковника Переяславського полку. На цьому уряді Семен Сулима був увесь час, аж доки помер (1766 р.).

Перші роки обов'язки урядовця Сулима виконував, здається, сумлінно. Виряджуючись у Кримський похід у 1735 році, сотник Сулима дає такого наказу правлінню Баришівської сотні... „а понеже сотня моя безъ командира настоящего остается и слушного правления нѣкому содержать, того ради предлагаю вам, в сотнѣ моеѣ всякие государственные, полковные, сотенные и кремѣнальные дѣла, як правителям в сотнѣ всеѣ, справляти без жадного умедлѣння, посяжки и остановки. А битъ би вам завсегда в трезвости в безхмелии и жадними непотребностями себе не забавлять, но завше всякихъ дѣл зишедшихся в ратушу с канцелярією смотреть, единъ безъ другого в судах не засѣдать и судов не творить... и тебѣ жъ би Якиму Антонову, правящему сотнею, завше битъ трезвим и всяких дѣл смотрѣть накрѣпко приказую ²⁾).

Але згодом, коли Сулима дістав полковницький уряд, до службових обов'язків почав він ставитися по-инакшому. Вже року 1747 старшина Переяславського полку подає доноса до сенату на Семена Сулиму й обозного Переяславського полку, Семена Безбородька, де каже, що Сулима: а) недбало ставиться до своїх обов'язків — живе в Баришівці і вимагає, щоб до нього надсилали справи для підпису, б) витрачує для особистих справ скарбові гроші, а також матеріяли, призначені для полкової артилерії, в) використовує для особистих справ канцелярських службовців, литаврщиків, сурмачів, а також артилерійських коней ³⁾).

Документи висвітлюють полковника Сулиму більше як господаря, аніж урядника. І справді, перебуваючи на вищезазначених урядових посадах, С. Сулима розвиває широку господарчу діяльність і скупчує в своїх руках чимало маєтностей на Переяславщині. Документи Сулимівського та Мотижинського архівів а також і Румянцівського опису (Баришівської сотні) дозволяють установити як кількість так і розмір маєтностей С. Сулими, а також і засоби надбання. Після того, як спадщину генерального хоружого Івана Сулими (1756 р.) поділено втретє, Семен Сулима здобув у м. Баришівці двір давній з усіма будівлями й підсусідками ⁴⁾, бровар і воскобійню з пустим плецом, пустий плец

¹⁾ Сул. арх., 70.   ²⁾ Там-же, 75—76.   ³⁾ Мотиж. арх., 53—55.

⁴⁾ Ще в 1737 р. С. Сулима, віряджуючись у похід, передає своїй дружині 26 чоловіка підсусідків у Баришівці. Сулим. арх., 77—78.

Олишковський, шинок на 2 хати рублені з двором і левадою, всю Сулимівку (окрім старого двору, що припав небожеві Семена Олексієві Степан. Сулимі) з новим двором, де було 16 дворів посполитих, 6 плеців пустих, 4 гаї, в селі Каратулі — хуторець з двором, млином і 8 хат підсуєдків, греблю на річці Бочечці з двома млинами — один на 2 камені і другий на одно коло борошняне й ступник з хатою при них, у сотні Погарській, Стародубського полку — с. Михалчину Слободу, в якій 113 посполитських дворів, два млини, два двори, амбар пашенний, солодовню, городи, поля, сіножаті, борті, три гаї, в с. Чаусах греблю з двома млинами, один на 4 борошняні кола й один на одно коло й ступник, у Яготинській сотні-сіножаті ¹⁾. Зазначу, що після цього розділу всі три млини на Баришівській греблі припадають родичам С. Сулими ²⁾, але вже в 1762 році С. Сулима повідомляє синів, що „на греблѣ Баришевской мелницѣ викуплени от наслѣдников“... ³⁾ А в 1766 році п. Сулима передає своїй жінці „мѣстечко Баришовку з пригородком и подворками Липняцким и Нагоринкою, предмѣсте Пасечну, деревнѣ Коржи, Власовку, Сезенков, село Сулимовку хуторъ Сезенковский, Киселювщину, хуторъ Хлопковский, хуторъ степовій Журовській, ґрунти зъ строєніємъ и людми вь селѣ Панфилахъ, хуторъ Малокаратульский, ґрунти зъ строєніємъ и людми в селѣ Комаровки, ґрунти з строєніємъ и людми вь городѣ Переясловлѣ и за Долгимъ Мостомъ да за Киевскою брамою, леваду, ґрунтъ зъ строєнієм и людми, вь селѣ Скопцяхъ, ґрунти зъ строєніємъ и людми вь мѣстечку Борисполѣ. З пахатними и сѣнокосними землями, ставами, садами, лєсами, гаями, роцями й займищами, также мелницѣ гребельные Баришовские, Бочечковскіє, Панфілскую, Сухоступскую, Сеземковскую, Каратулскую с ихъ строєніи, и вѣтрание Хлопковскіє, Сулимовскіє и Власовскую и строєніи жъ, также винокурнѣ обѣ сь котлами и всякою посудою“, далі зазначається, що відступлено ще худобу, заїжджі двори, посуд, бджоли ⁴⁾. Окрім зазначених в уступному запису маєтностей Сулима володів ще хутором Богданівкою, де було 33 двори й належало степу 4 верстви завширшки й 6 завдовжки, на якому „накошено нинѣ сѣна полковнику Сулимѣ шестнадцять двохстопичнихъ стирдѣ, да хлѣба разного нажато ему жъ полковнику двѣстѣ копен“. Та на Дніпрових островах „сеґо лѣта укошено полковнику Сулимѣ скирд сто копичнихъ десять“ ⁵⁾. Найбільша з маєтностей п. Сулими була Баришівська маєтність. Вона за Рум'янцівським, Описом має такий вигляд: дворів 3, в них хат — 10, людських — 12, комір — 4, ставнѣ — 1, хлівів — 2, млинів водяних — 4, на 8 каменів, 3 валуші і 9 ступників, де перемелювано щорічно 1000 четвертів пашні, що давало 100 чт. прибутку, бровар і воскобійня, на ринку Баришівському комір крамних 7, шинкових 1, сад, три городи, 25 пустих плеців, орного поля 233 дні, сіножатів на 320 копиць, лісу 18 шматків. Шматки були такі:

¹⁾ Сулим. арх., 89—96.

²⁾ Там-же.

³⁾ Мотиж. арх., 89.

⁴⁾ Мотиж. арх., 106.

⁵⁾ Там-же, 93—94.

до 100	трьохарш.	саж.	довкола	1	шматок
од 100 до 300	„	„	„	6	„
„ 300 до 500	„	„	„	8	„
„ 500 до 920	„	„	„	3	„
18 шматків					

Що-до засобів набувати, то треба сказати, що вони мали трохи чи не всі звичайні моменти панського господарювання. С. Сулима обіймав визначні урядові посади тоді, коли вільних маєтностей уже сливе не було, і тому сподіватися на урядові надання Сулимі не доводилося. Але Сулима розумів, як розуміла на той час більшість козацької старшини, що володіння маєтностями визначатиме як його власне становище в суспільстві, так і становище його дітей. Перед Сулимою три засоби збільшення маєтностей: а) захоплення земель, що з тієї чи іншої причини лишалися незайняті, б) купівля, в) наступ на економічно слабкі суспільні елементи, що були ще незалежні від старшини. І Сулима широко використовує всі засоби, виступаючи то як урядовець, то як приватна впливова особа. Дуже часто ці два моменти переплітаються, що надає Сулимі ще більше впливу. Зазначений вище хутір Богданівку Сулима захоплює й володіє, а потім прохає в Розумовського дати йому цей хутір на ранг, а так само сіножаті й острови над Дніпром — Григорівський, Штанівський, Андріївський, Біловод і Кривець, або-ж нагородити його грошовою пенсією з скарбу військового ¹⁾. Розумовський наказує генер. підскарбієві Гудовичеві обслідувати хутір Богданівку й інші вільні землі. Обслідування переведено, встановлено той факт, що Богданівку, а так само степові землі захоплено. Але все-ж-таки Розумовський дає таке розпорядження: „слободку Богдановку, хотя она, какъ по следствию явилось, и на свободной къ Яготину принадлежащей землѣ, безъ всякой крѣпости населенная, однак до будущаго о томъ впредь нашего рассмотренія оставить оную слободку Богдановку во владеніи полковника Сулими безъ отбору“ ²⁾.

Треба відзначити, що після того, як помер полк. Сулима, Малоросійська Колегія віддала хутір Богданівку вдові Сулими в тимчасове користування, хоч ще, як каже Барвінський, з часів гетьм. Апостола „въ общемъ господствоваль тотъ взглядъ, что за нихъ (рангові маєтності І. Б.) должна отбываться служба войску, и переходъ села во владѣніе женщины былъ уже по выраженію Апостола ,над слушность и обыкновеніе войсковое‘ ³⁾. Хутір Журавський перейшов до Сулими таким чином. У степах яготинських Сулима дістав маленький хуторець у спадщину. Потім Сулима дістає дозвіл від наказного полковника Переяславського В. Томари прирізати вільні степові землі до його хуторця, „хуторъ для обойстя своего построить“ ⁴⁾. У цьому хуторі, як виявило

¹⁾ Мотиж. арх., 93. ²⁾ Мотиж. арх., 183.

³⁾ Крестьяне въ Лѣвобереж. Укр. въ XVII—XVIII ст., 10.

⁴⁾ Мотиж. арх., 32.

слідство (1764) Сулими належало хат 36, в них родин 48, там-же Сулима володів разом з Воронковським сотником Матвієм Сулимою ще й хутором родички Т. Глібової, в якому було хат 14, в них родин—15¹⁾. Окрім х. Богданівки й х. Журавського С. Сулима одержує в 1752 році від Розумовського с. с. Власівку й Коржі і 59 дворів у Барिशівці (Переясл. полку)²⁾.

Чимале місце в набуванні маєтностей Сулими треба приділити купівлі. Вже в 1722 році С. Сулима купує млин на два камені в Барिशівці за 100 талярів від ігумені Київ-Флорівського монастиря³⁾. Нарівні з млинами Сулима купує в Барिशівській сотні хутори, ґрунти, двори, гаї, шматки поля; не ігнорує він і дрібних ланів. Таких купчих у Румянцівськiм опису маємо 12⁴⁾. У 1742 р. Сулима купує в Переяславi двір за 100 карб.⁵⁾ У тому-ж році Сулима купує з родичкою Глібовою половину Панфільської греблі (Переясл. п.) з двома млинами, двором, трьома садами, чотирма хатами, полями й сіножатями за 1000 карбованців, на спільне володіння якими було складено умову; але вже в 1752 році Сулима купує половину Глібової за 130 карбованців⁶⁾.

Що-до третього способу набувати маєтності—наступу на економічно слабi елементи—то треба сказати, що й тут Сулима виявив себе досить активно. У доносi Переяславської старшини на Сулиму зазначалося, що Сулима: а) захоплює маєтності козаків та повертає козаків на підданих, б) за приватні злочинства однімає ґрунти, в) примушує до продажу ґрунтів за півціни. Це все стверджують і інші документи. З Румянцівського Опису м. Барिशівки бачимо, що 46 родин посполитих Сулими записали про себе, що вони „званія козачого“. Звичайно, треба гадати, що до числа цих 46 родин увіходили й такі родини, що їх економічні обставини примушували йти у підданство до того чи іншого володільця, як це ми бачимо на прикладі козака Романа Точеного. Роман Точений „родимець полку Нїжинського сотнї Дївницького села Дроздовки—званія козачого, перешель зь оного села Дроздовки по его показанію до ревизіи 764 году вь давнихъ прошедшихъ годѣхъ, чему будетъ лѣтъ до 30 и черезъ все прошедшее время хаживаль холостимъ бурлакою по разнымъ мѣстамъ, зарабативая шаповалскимъ ремесломъ, а при сочиненіи ревизіи 764 году, когда случился временно быть в брата своего шаповала Івана Точеного вь мѣстечку Баришовки во владѣннi Сулими находячогося, то і вь ревизіи 764 году зь онимъ своимъ братомъ за владѣнiем Сулими написанъ, а посля того таки хаживаль бурлакою по разнымъ мѣстамъ до априля 13. 766 года, а вь ономъ году пришель вь мѣстечко Баришовку кь нему, подсудку Лебедю на роботу, поженясь осталься во владѣннi его подсудка без письменого свидѣтел-

1) Мотиж. арх., 97.

2) Сул. арх., 86—87.

3) Рум. оп. Бар. с., док. № 78.

4) Там-же, №№ 78, 97, 101, 120, 121, 129, 136, 142, 145, 146, 148, 153.

5) Мотиж. арх., 92.

6) Там-же, 47—50, 91—92.

ства¹⁾. Але були й такі, що тільки після впертої боротьби скорялися Сулимі й залишалися в підданстві. В таких випадках Сулима виявляв себе досить жорстоким. До комісії для переведення ревізії козак Стуконіг подає скаргу такого змісту: Стуконіг перейшов на мешкання з Остра до Баришівки, де й козачу службу одправляв. Коли двір його згорів, він найняв двір цеху шевського і три роки козачої служби не одбував, тому що ніхто, каже Стуконіг, „от меня того не требовал“. Полковник Сулима став накидати йому горілки на продаж на 40 крб. щорічно, заволодів його ґрунтом і 5 днями поля, а з двору цеху шевського не випускав. Коли-ж довідався, що Стуконіг поїхав „о своемъ козачествеъ искать“, то догнав його, привів у Баришівку, бив „нещадно плетми“, забив у колодки і завдав до в'язниці. У 1764 році Сулима від цього-ж Стуконога відняв ґрунт, який передала йому сестра його, з умовою, що ґрунт дістається Стуконогові в тому разі, коли син її не повернеться з Запорозької Січи. Стуконіг вирішив подати скаргу на Сулиму до Комісії для переведення ревізії, але син полк. Сулими, ротмістр Остап Сулима, довідавшись про намір Стуконога, завдав його до в'язниці „прикованого за шею, бия нещадно плетми“, а потім послав свого прикажчика заграбувати документи Стуконога; той так і зробив, — розбив скриню і „взялъ имѣющіесь на той дворъ крепости и съ копиями“... Випускаючи Стуконога з в'язниці, примушував дати зобов'язання в писаній формі, що не буде „о козачестве своемъ и о ґрунтахъ козачихъ и о протчемъ искать“²⁾. До тієї-ж комісії скарживсь на Сулиму і власівський козак Ямак. Ямак козачу службу одправляв більше як 30 років. Потім полк. Сулима „по своей власти, сперва употребилъ мене его лѣсовъ досматривать“, а потім не допустив Ямака відбувати козачу службу „и ласкалъ мене при смотрѣннии его рошей битъ“. Коли-ж Ямак відмовився, то Сулима посадив його до в'язниці, бив його й синів, забрав два воли, три вози волових, зрубав гай, забрав скирту сіна на 80 кіп і 9 крб. грошей. Коли-ж ротмістр Сулима довідався, що Ямак скаржиться, наслав своїх людей на Ямака, які забрали дві скрині, чотири воли, а потім забрав самогo Ямака з сином та й посадив до в'язниці³⁾.

Подібних засобів уживав, як знаємо, й Прилуцький полковник Гнат Галаган⁴⁾ і інші володільці. Перепадало, як видно, Сулимі всяких господарчих „дрібниць“, через позику грошей. „Частійшъ всього — каже проф. Ол. Грушевський — впливала на власника небезпека позички. Тільки позичив козак або посполитий гроші у сотника або полковника, се вже лишалося назавсиди грізною небезпекою“⁵⁾. Справді, ми бачимо, як у 1738 р. мешканець Дернівський уступає С. Сулимі двір з городом, винницею й гаєм, „неимѣючи долгу заплатитъ рублей мною занятихъ

¹⁾ Рум. оп. м. Баришівка, II, 237.   ²⁾ Мотиж. арх., 187—89.   ³⁾ Там-же, 189—90

⁴⁾ У Ол. Лазаревського: Опис. Стар. Малор., т. III, 45.

⁵⁾ З життя укр. старшини XVIII ст. Записки Київ. Н. Т., 155.

двацять двох“¹⁾. А потрапити в боржники до Сулими було дуже легко. Ми вже бачили на прикладі козака Стуконога, що Сулима накидував йому щорічно вина на продаж на 40 карбованців, це як на той час сума чимала, а збути накинене вино по тій ціні, що визначив Сулима, не завсіди щастило. А цього способу накидати Сулима вживав дуже широко. В Рум. Опису зазначено в чотирьох дворах, що володільці їх торгують своїм вином і володільським (Сулиминим. І. Б.)²⁾.

Господарча діяльність С. Сулими зосереджується, головним чином, у м. Баришівці й околичних селах. Уже на початку своєї господарчої діяльності Сулима йде назустріч вимогам грошового господарства й переводить своє господарство на промислові засоби: уже в 1731 році Сулима відсилає для продажу в Погар 300 відер горілки³⁾. Щоб перевести господарство на промислові засоби, треба було його поцентралізувати, і ми бачимо, що Сулима з самісінького-таки початку до цього простує⁴⁾. Надання Сулимі с. с. Власівки й Коржів і 59 дворів у Баришівці прискорило цю роботу. Року 1762 Сулима робить останній акт, що довершує централізацію його господарства — обмінюється маєтностями з генер. суддею Іллею Журманом, уступивши йому с. Михальчину Слободу у Стародубському полку, здобуваючи за неї 115 дворів у м. Баришівці й с. с. Пасічну й Сезенків. Михальчина Слобода була поражена у 10.000 карб., а маєтності Журмана у 6.000 крб. і Журман зобов'язався різницю доплатити⁵⁾. До цього обміну Сулиму спонукало напевне ще й те, що Розумовський хотів відняти від Сулими Михальчину Слободу, як видно з листа Сулими до синів: „ібо Гудовка (належала рідні Сулими. І. Б.) уже во владній... гетманском, а Михальчину Слободу оставили до получения грамоти за нами“⁶⁾. Цей останній акт робить Сулиму повним господарем у с. Баришівці, та навіть у цілій Баришівській сотні. В руках Сулими опинився комплекс економічних можливостей, що охоплював певну територію по річці Трубежу. За основний стрижень цього комплексу був промисел звязаний з переробкою продуктів сільського господарства — продукція горілки. Повідомляючи про обмін маєтностями своїх синів⁷⁾, Сулима пише: „здесь при доволнихъ лѣсахъ винокурнѣ устроени, одна на 7 котловъ въ Уласовцѣ, а другая въ Макаровцѣ на 5 котловъ⁸⁾. Додаючи до цього баришівські млини, бачимо, що для розвитку горілчаного промислу були всі дані. Організація горілчаного промислу вимагала й організації збуту. Раніш ми бачили, що Сулима збував горілку аж у Стародубському полку, а так само

¹⁾ Рум. оп. м. Баришівка II, док. № 143.

²⁾ Рум. оп. м. Баришівка, т. I, № 5, арк. 111; № 6, арк. 156; № 2 арк. 169, № 7, арк. 347.

³⁾ Мотиж. арх.   ⁴⁾ Купчі в Рум. Оп.   ⁵⁾ Мотиж. арх., 88—89.

⁶⁾ Мотиж. арх., 91.

⁷⁾ Всі три сини полк. Сулими — Остап, Семен і Яким були офіцери російської армії.

⁸⁾ Мотиж. арх., 88—89.

й накидав її. Треба гадати, що головний збут горілки був на місці, в Баришівці: „зъ Баришовки одъ самихъ шинковъ въ домъ нашъ приходу по 800 рублей в годъ“ — пише полковник синам. „И благодаримъ Богу, что такъ учинилось, ибо за дочками въ долгу до троухъ тысячъ были подпали, однакъ зъ прибели Баришовской отдали, на греблѣ Баришовской мелницѣ викуплени отъ наслѣдниковъ, и теперъ на 8 камней мливо; въ Киселевского гребелку зъ грунтами откупили зъ прибели же здешнихъ“ ¹⁾).

Централізаційна політика полк. Сулими в господарстві не могла не натрапити на опір різних суспільних груп. Найактивніша в даному разі була дрібна українська старшина. Вже зазначувано, що старшина Переяславського полку подавала в 1747 році доноса на Сулиму до Сенату. Доноса цього підписали були: бунчуковий товариш — Григорій Іваненко, суддя полковий Костянтин Лесеневич, писар полковий — Канівський, осаули — Григорій Лукашевич і Яким Михайлович, полк. хоружий Михайло Лукашевич, сотник Баришівський Давид Афендик і сотник Баришпільський Степан Афендик ²⁾. Гадаємо, що доноса продиктували не тільки службові інтереси. Але боротьба полкової старшини з полк. Сулимою закінчилася не на користь її. Сенат передав справу гетьманові, на місце виряджено комісію, щоб розслідувати справу, в складі генер. обозного Кочубея, генер. осаула Волкевича, бунчук. тов. Дем'яна Рубця та Івана Губчича та сотника дівицького Івана Селецького ³⁾. Слідство затяглося, бо ті, що показували проти Сулими, відмовлялися від своїх обвинувачень і хтіли справу припинити. Викликані до Глухова вони й там на особливому допиті теж зреклися своїх обвинувачень. Справу припинено, авторів доносу прощено, от тільки мусіли вони заплатити канцелярські витрати й перепросити полковника та Безбородька, що й зробили в писаній формі ⁴⁾. Отож важко було дрібній старшині боротися з полковником Сулимою й тому дехто з старшини вважає за краще поступитися перед полковником. Так зробив Бубнівський сотник Іван Максимович, відступивши полк. Сулимі ґрунт у Переяславі „за многіе отъ вельможности вашей чинимые мнѣ отеческіе милости и благодетельства“ ⁵⁾. Інші-ж шукають захисту у гетьмана, як от удова Баришівського сотника Ісає Денисовича, що скаржилася гетьм. Данилові Апостолові на сотника Сулиму, що ставив у її домі консистентів і інші робив кривди ⁶⁾.

Менш організований опір ставили Сулимі козаки. Знаємо виступи тільки поодиноких осіб, як вищезазначений Ямак та Стуконіг, коли вчинки Сулимині були цілком самовільні.

Не витримує Сулиминого наступу баришівське міщанство. Роки 1750-ті можна вважати за роки перелому в життю баришівського міщанства; до 1750-х років Баришівка не мала великих володільців;

¹⁾ Там-же, 89. ²⁾ Мотиж. арх., 56. ³⁾ Мотиж. арх., 56. ⁴⁾ Мотиж. арх., 57—63.

⁵⁾ Мотиж. арх., 85—86. ⁶⁾ Рум. оп. м. Баришівка, т. I, док. № 100.

найбільші володільці мали лиш по декілька дворів підсусідків і тому, можна гадати, міщанство м. Баришівки користалося з свого самоврядування. На початку XVIII стол. міщанство тутешнє навіть дістає підтримку од гетьмана. Року 1709 універсал гетьм. Скоропадського повертав до Баришівської ратуші с. с. Селичівку і Морозівку, що був відібрав від Баришівки гетьм. Мазєпа. „Ми теди гетман, респектуючи на тое мѣсто Баришевку, до того, уважаючи на неменшиє того мѣста расходи и тяжары, яко тие двѣ селѣ Селичовку и Морозовку в первобытноє городови Баришовцѣ для частых мѣских расходов вѣ помощь владѣніє приворачиваемъ, так пишно мѣти хочемъ и рейменторско грозно приказуемъ, аби ни самъ пан полковникъ Переяславскій, старшина полковая, сотникъ, атаманъ Баришовскій, вѣ владѣнію тыхъ селѣ и вѣ отбиранію зъ нихъ до мѣста належныхъ послушенствъ и повинностей, и ни хто инший имъ войтови и мѣщанамъ Баришовскимъ не смѣли и не важилися жадной найменшой чинити перешкоди и препятія“ ¹⁾. Але, як видко, полк. Переяславскій Томара відняв від ратуші Селичівку й Морозівку, причому Морозівку віддав панові Макгеровському, а посполитих Селичівки посадив на чинш. І тому гетьман Скоропадський знову видав універсал у 1717 р. „запобѣгаючи, жеби тое мѣстечко Баришевка, яко на шляху найдуючоеся, одъ многихъ притворяемыхъ трудностей и тяжестей и безпрестаннихъ сѣмо и овамо ездаковъ, не пришло вѣ разореніє... село Морозовку зъ приналежитостю его и на чиншѣ вѣ немъ, тако жъ и в селѣ Селичовкѣ, покойнимъ паномъ Томарою опредѣленнихъ людей, вѣ первобытноє городови владѣніє привертаемъ и симъ нашимъ унѣверсаломъ ствержаемъ, такъ рейментарско жадаемъ и грозно приказуемъ аби ни самъ панъ полковникъ Переяславскій, особливе и сотникъ Баришовскій и нѣкто инший вишѣреченому войтови и мѣщанамъ тамошнимъ вѣ отбиранію зъ нихъ до мѣста належныхъ послушенствъ и повинностей не смѣлъ и не важилсѣ жадной найменшой чинити перепони й трудности. Варуемъ однакъ тутъ же под срокимъ войсковимъ каранемъ, аби войтъ Баришовскій и иніє урядники людей тихъ до своихъ якихъ домовихъ не притягали роботизнѣ“ ²⁾. Універсал 1719 р. виданий на заяву баришівських міщан про їх збідніня, „поносячи чрезъ прошедшіє многіє лѣта немаліє трудности и нестерпиміє долегливости, то одъ уставичной драгунской станціи, то одъ непрестаннихъ денно и нощно вѣ ихъ городку, яко на шляху обрѣтаючомъся, бываючихъ ездаковъ дѣючисѣ, одъ чоґо и ратушъ ихъ вѣ знатноє прийшла оскудѣніє виданемъ рознихъ проезджаючимъ истнихъ и питнихъ рѣчий“... Скоропадський визначає Баришівській ратуші 100 талярів покуховного щорічно ³⁾. Зовсім инший стан міщан баришівських бачимо у 1750—60-х роках. Як подає Рум'янцівський Опис, уже всі міщани баришівські були записані посполитими Сулими, тільки 8 родин з них записали себе, що вони „званія мѣщанского“, але ці всі родини прийшли — з Київа, Переяслава, Ніженя. Як

¹⁾ Мотиж. арх., 141.²⁾ Там-же, 143.³⁾ Мотиж. арх., 144.

і через що занепадає баришівське міщанство в другій чверті XVIII стол. — лишається неясним. Надання м. Баришівки у 1752—53 році Сулимі й Журманові (універс. гетьм. Розумовського) було остаточним ударом, що після нього міщани баришівські вже не можуть існувати як окрема соціальна група і нівелюються з загально-посполитською людністю. Але кількістю ця група у 1750—60-х роках була ще чимала: „а чиншу з мещанъ — пише Сулима сином — р 250 и более доходитъ ¹⁾). Наступу Сулиминого не видержує не тільки міщанство Баришівки, але й міщанство такого міста, як Переяслав з його магдебурзьким правом. Син полк. Сулими Остап скаржитья до Малоросійської Колегії на вирок Слідчої Комісії в справі магістратських у м. Переяславі маєтностей. З цієї скарги бачимо, що мало не всі ґрунти з міщанами (11 дворів), що володів ними п. Сулима в Переяславі, позахоплювано. Захопивши зазначені двори в Переяславі, п. Сулима обкладає їх чиншем, що про виплату його в платників збереглося квитків на 254 карбованці ²⁾). Полк. Сулима намагавсь був навіть клопотатися перед російським урядом, щоб повернуто йому маєтності в Чернігівському та Київському полках, що були надані його предкам ще за польських королів ³⁾).

Наведені вище факти маляють нам полковника Переяславського Семена Сулиму більше як господаря, аніж урядовця. Урядова посада, а так само й економічна міць, створювали для Сулими сприятливі умови для господарчої діяльності, що їх Сулима так широко і використав. Переяславський полк. Сулима являється типовим представником тієї значної української старшини, що відгравала таку видатну ролю у тому процесі розшарування суспільства на групи, що відбувався в XVIII стол. на Україні.

---

¹⁾ Там-же, 88—89.

²⁾ Мотиж. арх., 190—214.

³⁾ Сул. арх., 101.

ГЕТЬМАНСЬКІ УНІВЕРСАЛИ М. КИЇВУ.

Серія гетьманських універсалів м. Київу починається з перших-же років нового режиму. Революція та війна завдали містам багато клопоту. Постійні переходи війська, що вимагало собі стації, важким тягарем лягали на магдебургії. Стації і в нормальних спокійних умовах викликали багато скарг, а тепер такі вимоги ставали що-раз ширші та набували в тих, що прямували до театру війни, рішучих виразів. Не так то було таким людям легко пояснити, що вони вимагають зайвого та повинні обмежитися в своїх вимогах тільки необхідним. А що таке це необхідне, чого можна було вимагати від міщан? було це надто невиразне та припускало різні тлумачення. Треба було шукати авторитетних пояснень, на які могли пристати й військові частини, а коли не слухалися, щоб було кому спинити неслухняних та повздержати від дальших зловживань.

Саме за-для такої ролі й була придатна нова адміністрація Гетьманщини. Від цієї ото адміністрації можна було отримати заборону чинити кривди та вимагати зайве під назвою стації.

Перші гетьманські універсали і виявляють нам ті умови, в яких київський магістрат кинувся до гетьмана по оборону від різних кривд од перехожих та переїжджих військових людей. Гетьманські універсали перелічують нам оцих військових, що робили кривди київським міщанам.

Універсали Богдана Хмельницького намічають такі групи: „товариству войска его царского величества Запорозского, старшинъ и чернъ въ тягненю за войскомъ идучимъ яко и зъ войска назадъ поворочаючимъ коннымъ и пѣшимъ и на якої кольвекъ услузь нашой будучимъ вшелякоѣ кондыціи людемъ и каждому кому бы тылько сее наше писаніе показано было доносимъ“¹⁾. В иншім універсалі того-ж Богдана маємо подібний-же вираз: „за войскомъ идучимъ и назадъ поворочаючимъ до вѣдомости доносимъ“. У пізніших універсалах маємо деякі пояснення: „всей старшинъ и черни войска е. ц. в. запорозкого высылкомъ и на якої колвекъ услузь нашой застаючимъ“, з тим треба порівняти аналогічні зазначення інших універсалів теж оборонного змісту:

---

¹⁾ Акты Зап. Р. В., № 44. Універсали Богдана, що їх подано в Акт. Зап. Р. В.. передрукував з иншої копії Каманін у своїй статті: „Кієвляне и Богданъ Хмельн ицкій

„также до войска идучимъ и зъ войска назадъ поворочаючимъ коннымъ и пѣшимъ, ватагомъ и чатовникомъ и вшелякого стану и кондиціи людемъ“ або пізнішого універсалу, де поруч з українськими козаками військовими частинами фігурують і московські: „также бояромъ, княземъ, воеводамъ и всимъ началнымъ и подначалнымъ ратнымъ е. пр. ц. в. людемъ и кому одно-колвекъ теперь и напотомъ сее наше писаніе показано будетъ“. В усіх цих універсалах має на увазі центральна влада військові частини, які переходитимуть через місто та спинятимуться за-для „становискъ, ночлеговъ и попасовъ“. Розуміється, хто спиняється, той вимагає собі всього потрібного і як-раз таке розуміння треба шукати в виразі універсалів „не отправовали жадныхъ становискъ, ночлеговъ и попасов въ ономъ“. Ясно, що з „становисками“ звязуються різні вимоги від тих, що переходять, до міщанства.

Але не самі лиш військові частини та їхні старші вдавалися з своїми вимогами до міщанства. Так само ставилися до міщан і гетьманські посланці в тій чи іншій справі, більш чи менш важливій. З одного боку „жаденъ з товариства нашего“, з другого боку „посланный зъ листомъ нашимъ туды будетъ“ чи „зъ листомъ нашимъ на якій колвекъ послузъ нашої войскової мѣль ся знайдовати“ чи „висланный яко отъ насъ самихъ такъ и отъ полковниковъ“: ці люди теж чинили міщанам багато кривд різними своїми вимогами та вимислами. Гетьманські універсали передбачають, як стануть себе тримати з міщанами такі гетьманські посланці з їх великими вимислами. Спеціальні згадки в гетьманських універсалах про таких „высылчихъ нашихъ“ показують, що влада добре розбиралася в таких стосунках на місцях і виразними погрозами своїми хотіла стримати людей свавільних та вибагливих.

Які саме бували кривди міщанству, виявляють гетьманські універсали, зазначаючи, що саме заборонено робити. „Частокротъ скарги до насъ доходятъ, ижъ висилчіе наши войсковіе въ потребахъ и въ справахъ войсковихъ отъ насъ посыланые... неналежнѣ (домогаются и вытягають) вымыслныхъ и непотребныхъ датковъ, яко то чоботь, шапокъ, поясовъ и инныхъ рѣчей“, до того ще треба долучити з іншого гетьманського універсалу „панчохъ и иншихъ вымысловъ вытягати не важиль“. Як бачимо, реєстр речей, що їх вимагали від міщан, складненийкий і вміщає речі, що їх властиво не можна було сподіватися тут знайти. За тим загальним висловом „и иншихъ вымысловъ“ могли бути й деякі інші несподівані вимоги вибагливих гетьманських посланців. Те, що гетьманські універсали раз-у-раз зазначають ті-ж самісінькі кривди міщанству, свідчить, що магістрат у своїх скаргах наводив ті-ж самі вимоги та здириства переїжджих. Гетьманський універсал повинен був служити в випадку конфліктів. Покликаючись на цей універсал, можна було відмовляти в вимогах занадто важких та вибагливих.

Повторення універсалу з деякими невеличкими змінами вказує, що конфлікти траплялися часто, що треба було поновляти давні заборони, щоб вони в потвердженні виглядали-б авторитетніш. Після Хмельниць-

кого маємо потвердження та нагадування Виговського, Юр. Хмельницького, Бруховецького, Самойловича, Мазепи¹⁾. Як бачимо, мало не до кожного нового гетьмана мусів удаватися магістрат з скаргою на нові кривди від переїжджих та на неуважність їхню на гетьманські універсали та заборони вимагати зайві стації від міщанства

Пізніші гетьманські універсали мало чим доповнюють попередні; нових важливих для висвітлення справи рис вони не подають. В однім знаходимо додатки в реєстрі речей, що їх вимагають переїжджі від міщанства в рахунок звичайної стації, але це не змінює справи взагалі: „вытяганьемъ збытныхъ кормовъ, напоевъ, особливо неналежачихъ собѣ поклоновъ, такъ тежъ вымоганьемъ чоботъ, шапокъ, панчоухъ, поясовъ, сафяновъ и иныхъ неналежныхъ датковъ не важилися чинити“. Очевидячки, міщанство в своїй скарзі пригадало деякі конкретні випадки здирства.

Подали так само майстратові і деякі подробиці про те, як переїжджі вимагали підвід. „Многіе рожного стану особи частокротъ, въ якихъ кольвекъ дѣлѣхъ черезъ ихъ городъ переїжджаючися, не поглядаючи на жалованные монаршіе их ц. пр. в. грамоты... въ подводу собѣ конѣ зъ возами зъ хомутами у нихъ берутъ и бывають таковыи, же згола ихъ назадъ не ворочають, а иншіе далекимъ поѣздомъ вымордовавши, ледво живые назадъ вернувши, возы и хомуты забирають“: очевидно це конкретні випадки, які дуже міщан кривдили. Далі пояснено: „они помененные мѣщане всегда, наймаючи тыи подводы, многую шкоду поносятъ въ заплаченью оныхъ“. Такі поясніння могли дати самі лиш міщани, які добре знали фактичну основу виконання підвідної повинности та ті витрати, що їх довелось зазнати за-для цієї справи. Риски підвідних тягарів, подані в цій скарзі, повторюються і в пізніших скаргах і інших людей.

Як мотивували міщани своє прохання про зменшення тягарів та полегшення? Стація існувала перед Хмельниччиною і тоді доводилося нормувати підвідну повинність, забороняючи будь-які зайві вимоги. Майстратові могли-б покликатися на цю практику стації попередніх десятиліть, але вони тут не пригадали про давню практику, як це робили в інших випадках. Треба гадати, що гетьманські універсали повторюють мотивування прохань міщанства і з цього можна відреставрувати основне обґрунтування. Очевидячки міщанство підкреслювало своє зубоження, занепад цілого міста, вважаючи це за впливовіший аргумент у справі полегшення. Вже гетьман Богдан так повторював аргументацію міщанства. „Видѣчи мы великое спустошеніе мѣста Кіева, которое обыватели тамошніе отъ войска лядского понесли, и теперь мы тому запобѣгаючи, абы мѣсто наше столечное и церкви божиі при вѣрѣ нашей православной христіанской в цѣлости зоставали, вышьменованное мѣсто

¹⁾ Надруковано в Ак. Зап. Р., V, деякі передрукував з іншої копії Каманін у статті: „Матеріали Київской городской общины“.

Київ беремо под оборону нашу“. В універсалі Бруховецького зазначено: „пановъ мѣщанъ кievскихъ, яко бѣднихъ и презъ тую войну спустошенихъ, и хотѣчи того пилнѣ мѣти, сурово приказуемъ“... Тут, як бачимо, спустошення та зубоження Київа звязано з війною. В інших скаргах зубоження звязано з підвідними вимогами переїжджих. „Для незноснихъ тяжаровъ вытяганьемъ мѣськихъ екзакцій на розные мимоѣзды и наѣзды въ немалое знищенье а правѣ и до остатнего убозства приходятъ“. Це знищення міського життя взагалі дає спромогу та привід міщанам настоювати на полегшенні в справі стації, не згадуючи за давню практику в цій сфері, що вироблена була за попереднього режиму.

Знає гетьманський уряд про суворе часом поведження переїжджих з міщанством і через те часом спеціально зазначає, що таке відношення недопустиме. „А если бы хто мимо волю нашу важился неналежныхъ датковъ вимогати, особливо фуками и погрожками пановъ майстратовыхъ контемповати“: тут відокремлено самі надмірні вимоги від поведження переїжджих з міщанськими старшими. З такими свавільними дозволяє гетьманський універсал поводитися досить рішуче. „Такого, яко проступцу и непослушного волѣ нашой и свавольника, позволяемо звязавши до насъ присылати, который сурового нашего не уйдетъ каранья“. Питання, як бути з такими свавільними, не таке легке, можна було вживати різних погроз, але не зівсіди міщанство мало реальну спромогу своїми засобами спинити свавільну людину та припинити „кривды и шарпанину и иные неслушные рѣчи“. Цікаво, що доводилося спеціально визначати деякі випадки з самозванцями, так-би мовити: „А которые бы безъ писанья нашего зъ пѣрначами наѣхавши вымысли якіе починити мѣли“. Отож гетьманський лист доводить, що певну людину справді вислано в важливій справі загального значіння і що вона може прохати для себе стації.

Окремі пункти треба зазначити: не вимагати зайвого в харчуванні, хоч взагалі міщанство повинно давати потрібне харчування („однакъ панове мѣщане кievскіе хлѣба и соли не повинны забороняти“), не вимагати різних речей (приклади таких вимог було вже зазначено — чоботи, шапки, пояси, панчохи, сап'яни), коли дано від гетьмана спеціального листа, тоді не вимагати від міщанства по-над те, що в листі зазначено висланим брати на своє харчування („опрочъ того, если що имянно ¹⁾, будетъ въ листу нашомъ написано и виражено, корму повинны будутъ дати, а не большей“). Самих підвід теж не можна вимагати над міру, тахітим і для того, хто їхав-би „въ пильной справѣ нашой и поважной войсковой“ становить „не большъ надъ десять подводъ“. Окремо зазначено в однім універсалі — „а особливе за границу отнюдь же-бы не давано подводъ, альбо вѣмъ згола туда давати не належить“.

В справі майстратових земель київські скарги, очевидячки, спиралися на давні надання і це зазначає теж гетьманський універсал: „ижд

¹⁾ Або так „не вымышляяь опрочъ живности“, V, с. 110/1.

мѣщане кїевскїе, яко отъ давныхъ часовъ до майстрату кїевского кгрунты и сѣножати мають наданые и оныє правами держать“. Отож, про що мїщанство вирїшило не згадувати в скаргах у справі стації, тут воно зазначило цілком отверто. Як давнїш мїщани вже „первшою ласкою нашею упевнены“, так і далі не мають терпїти нї від кого „кривды и пренагабанья“ в своїх давнїх землях, „гдѣ тилько своѣ кгрунты мають и оныхъ отъ давныхъ часовъ заживають“. Конкретний випадок був очевидячки на Оболонї і через те гетьманський універсал звертається передусїм та ознаймує „обывателемъ преорскимъ и козаком“, які зробили мїщанам кривди в їх сїножатах на Оболонї. Між тими, що визначені, як кривдники мїщанства, цікаво завважити „альбо зъ козаковъ въ надѣи козацтва“. Очевидячки, маємо тут натяк на тих, що, відчуваючи своє упривилейоване становище, дозволяли собі зневажати мїські привилеї, потвержені вже од гетьманського уряду. Такі люди „въ надѣи козацтва“, мабуть, часто докучали мїщанству своїм зневажанням магдебурзької практики та давнїх приписів, що нормували мїщанський уклад життя. Були певно й такі, що вважали давнїй магдебурзький уклад за знищений та замінений на новий козацький устрій. Через те універсал гетьманський прїорським мешканцям порушує принагідно питання про загальне потвердження кїївським мїщанам їх прав та привилеїв „отъ давныхъ часовъ“. Можна гадати, що тут захоплень мїщанської землі бувало не так багато, до гетьманської влади звертатися часто не доводилося, справи закінчувалися на місці і через те в гетьманських універсалах, що їх ми маємо, порівнюючи мало згадок про земельні справи, захоплення та суперечки.

Справу про магістратський присуд та адміністрацію зачіпає універсал Самойловича. Була певна скарга мїщанства, що „жителєй тяглыхъ въ Кїевѣ до ратушного реестру належныхъ“ з-під ратушу записали до козацтва. Цікава побїжна замітка універсалу, що коли переднїш козаків було небагато, то тепер „стало ихъ много безъ заслуги и безъ жадноѣ въ войсковыхъ дѣлѣхъ працы“, отож на думку універсала далі побільшувати та поширювати запис до козацького компуту немає причини. Тут не перебулося без участі місцевої козацької адміністрації. Хоч і написано, що „з межи жителєй тяглыхъ... ся пописали“, виходить, нїби ратушні люди сами виявили відповідну активність, але універсал удається до „сотника кїївського, отамана городового“ з товариством і висловлює здивування „такому вашому смѣлому поступкови“. Гетьманська влада рішуче заявляє, що „овшемъ не велѣли въ реестръ козацкїй вписовати новыхъ и у войску при насъ рейментару небывалыхъ людей“. Опрїч самого записування до компуту, козацька адміністрація, доводиться гадати, виявила й певне заохочування до такого запису; тим і пояснюється рішучий тон гетьманського універсалу. Конкретний випадок викликав теж надання гетьманського універсалу Мазепи про невтручання козацької адміністрації до людей магістратського присуду. Це справа з кожум'ядькими людьми в Кїївї. Людей „за мѣстомъ мѣшкаючихъ

прозывается Кожемяк¹⁾), повертає київська козацька адміністрація „въ свое всегдашнее послушенство“ і тим самим „дале отнимаетъ отъ тяглости и сполного порядку мѣского“. Гетьманський універсал забороняє це надалі київській козацькій адміністрації.

У цих непорозуміннях, так само, як і в справі з пріорськими мешканцями цілком виявились ті різні труднощі, що були наслідком близького сусідства в Києві козаків з міщанами „упривилейованого“ міста. Козаки та козацька адміністрація не зівсїди вважали на таке упривилейоване становище київського міщанства та порушували привилеї. Доводилося нагадувати, що привилеї київського міщанства, якими воно користалося „отъ давныхъ часовъ“, не повинні мати „жадноѣ отмѣны“, так зазначав Богдан. Пізніші гетьманські універсали нагадували, окрім гетьманського потвердження, і царське, а далі вже переносили всю вагу на царську „жаловальную грамоту“, причому гетьманське потвердження переходить вже на другий план. Цікавий випадок 1687. р. Міщанство вдалося до нового гетьмана Мазепи з заявою, що доводиться терпіти „долегливости и утяженья, черезъ которы (не може воно) стародавнихъ своихъ заживати правъ и вольностей, а навіть и розжитися такъ, якъ бы попередньому належало“. Разом з тим прохало міщанство гетьмана „о помочъ и о оборону“. Гетьман обіцяв згодом розглянути справу з старшиною і, що „можно будетъ помощи и учинити“, але пояснив, що „найпервѣй мусимъ о томъ доложить пресвѣтлому монаршому и. ц. пр. в. престолу“. Цікаве признання своєї залежності від московської влади²⁾.

Про контроль гетьманської влади над магдебурзьким життям каже універсал г. Мазепи з приводу виборів нового вїйта³⁾. Універсал звертається „всѣмъ кому бы...а особливе пану субделекгатови кїевскому и всему магїстратови зо всѣми обивателями тамошними“. Гетьман посилає на елекцію вїйта від себе двох військових товаришів, щоб „безъ жадныхъ звадъ, ссоровъ и галасовъ декларовали зволеніє на того, на кого по совѣту и согласію васъ всѣхъ голосъ будетъ“. Гетьман уважає, що без такої декларації вїйт не може виконувати своїх функцій і місто буде „безъ належного своего порядку и совершенного господаря“.

Повинностей міщанських почасті доторкнулася справа з кожум'яцькими жителями. Універсал встановлює, що кожум'ячани повинні вкупі з містом „подъ порядкомъ ратушнымъ всякую тяглость и повинности отбувати“. Магистратовим було надзвичайно важливо, щоб не зменшувалася кількість тих, що одбувають повинності з містом. Це й раніш турбувало ратушних, коли вони бачили, що відпадають деякі й перестають одбувати з містом повинності, а перед тим одбували. Спеціальний універсал наказує монастирським людям допомагати міщанам у сторожі по місту. Питання це мало для міщанства велике значіння, бо в Києві та під Ки-

1) Або „кожемячанъ“.

2) Ак. Зап. Р., V, № 173.

3) Ак. Зап. Р., V, № 276, у Каманіна № 7.

ївом чимало було монастирських земель і коли-б „при монастырахъ и въ дворахъ монастирскихъ мѣшкаючіе люде“ стали-б систематично допомагати міщанам у їх сторожі по місту, це було-б велике полегшення. Як-раз монастирські люди не хочуть становитися на сторожу в баштах і на оборону на валах міських та виконувати інших послуг, вимовляючися, що вони до того не належать. Гетьман бачить конечну потребу в такій допомозі монастирських людей міщанству. Це звязано з спеціальними умовами київського життя. Київ місто пограничне, до якого зівсиди татари звикли заходити своїми наїздами („подъѣздами своїми подбѣгати“), через те тут потрібна раз-у-раз обережність та оборона. Через те зівсиди треба мати сторожу пильну в брамах та досить люду коло валів. Коли такі обов'язки будуть лежати на самих лиш киянах міщанах, це буде для них важко. Та й скрізь — додає універсал — люди, що живуть по містах, спільним коштом і працею стережуть та обороняють себе, через те монастирські люди теж повинні брати участь у сторожі та обороні міста від ворогів. Як бачимо, гетьманський універсал надзвичайно докладно мотивує, чому саме треба допомагати міщанам. Коли порівняти з іншими гетьманськими універсалами подібного-ж змісту, легко завважити оце багатство мотивування різними мотивами, навіть покликування „же на всей вселенной“ окрім „по старому“. Очевидячки гетьманський уряд у цім випадку рішуче став на позицію київського ратушного міщанства і хотів допомогти в справі оборони міста, яке займало таку значну та відповідальну ситуацію в пограничній смузі. І уряд не обмежився звичайними „всѣхъ упоминаючи“ та „пильно приказуючи“, але відновив і попередню аргументацію покликування адміністрації В. Кн. Литовського на спеціальне значіння. Київ в пограничній лінії укріплень. Недавні турецькі війни відсвіжили пам'ять про те, як „неприятели бѣсурмане завше звикли подъѣздами своїми подбѣгати“ під пограничні міста.

Як відомо, пограничні міста, які несли більше служби сторожової та інших обов'язків пограничних, мали за те компенсату в торговельних справах. Деякі полегкості з торговельного погляду так і розглядали в звязку з додатковими пограничними обов'язками уряд В. Кн. Литовського та місцева адміністрація й вимагали за те відповідних обов'язків. Київські міщани надавали великого значіння оцим торговельним полегкостям і вимагали собі потвердження. Розуміється, потвердження давніх торговельних полегкостей од влади гетьманської та царської мало тепер менше значіння територіяльне, бо не поширювалося на західні торговельні шляхи Київ в. З універсалів гетьманських цієї справи дотикається універсал 1670 р. Гетьман у своїм універсалі спирається на „здавна ухваленые звичаи“ та „антецессоровъ нашихъ въ Богу зъ сего свѣту зошлыхъ гетмановъ добродѣйства“: перше нагадує давню практику ще перед Хмельниччиною, друге — уважне ставлення гетьманів взагалі до міста та його потреб. Гетьман і собі продовжує оцю політику до Київ в та звільняє від „индуктъ до скарбу войскового приналежащихъ“. Повідом-

ляючи про це звільнення, гетьман наказує, щоб міщанам київським не робили ніяких кривд, перешкод і здирств, щоб не задержували та пропускали. Передбачається, що міщани їдуть „Дніпромъ, Десною, Припятью и Березинемъ рѣками въ тамошныя краѣ зъ пашнею розною и товарами ¹⁾ ... взадъ (поворочаються) и тутъ въ нашихъ городахъ товарами (гандлюють) ...по ярмаркахъ (заробляють)“. Міщанство терпить „презъ неспокойные часы недостатки и убожество“, а через те гетьман має „особливый респектъ на пановъ войта, бурмыстровъ, райцовъ и лавниковъ мѣста е. ц. пр. в. Кієва“. Як бачимо, мотивування де-в-чим нагадує попередні грамоти на торговельні полегкості киянам, хоч і проминає важливий момент — пограничну ситуацію Київа та звязані з цим спеціальні обов'язки ²⁾. Окремих моментів київської торгівлі торкаються інші гетьманські універсали. Г. Самойлович своїм універсалом ³⁾ дозволяє київським міщанам привезти з міст та сіл „около Десны найдуючихся... суднами водными любъ тежъ лондомъ до Київа... спотребу вшелякого збожья“. Повідомляючи про це, гетьман забороняє чинити та завдавати „найменьшоѣ кривды и трудности... въ купованью и провозжанью оногo збожья до Кієва“. Подібний-же універсал у справі купівлі хліба видано було й трохи пізніш. Кияни купили збіжжя по Десні „въ полку Нѣжинскомъ и Чернѣговскомъ... для потребъ своихъ власныхъ яко и для поратованья иншихъ кієвскихъ же жителей... байдаки и дубовки поналадовали збожьемъ якимъ же колвекъ весною на рѣцѣ Деснѣ“. Далі вийшли певно якісь непорозуміння з місцевою адміністрацією (універсал має адресу — „сотникомъ и атаманомъ Подесенскимъ, меновите въ полку Нѣжинскомъ и Чернѣговскомъ найдуючимся дозорцамъ и всѣмъ тамошнимъ жителямъ, якій же колвекъ на собѣ урядъ мѣючимъ, войтомъ, бурмистромъ и всякого чину людем...“). Звернулися до гетьмана, і той 1/VI видав універсал, дозволяючи вивезти зазначене збіжжя, вже навантажене на „тыя судна“ та забороняючи чинити якісь труднощі киянам. Спеціальна умова цього дозволу — тільки для Київа, не можна вивозити „збожа вгору Дніпромъ, то есть въ Литовскіе краѣ“, хто-б із міщан київських зважився зламати цю заборону, втратить вантаж („подъ утраченемъ всего добытку своего“). Наприкінці універсал знов підкреслює, що цей дозвіл дано тільки киянам, нікому іншому, хоч, може, „хто з за границы для збожья“ прибуде.

Закордонних купців стосується почасти і універсал Мазепи ⁴⁾, який також зачіпає і справу ратушного суду над приїжджими купцями. Очевидячки, міщани подали конкретні випадки, як київська козацька адміністрація втручається до ратушних справ, ламає „права мѣскія ратуша кієвскаго“, розглядає справи приїжджих закордонних купців, наказує їх „грабити и до вязаня брати“. Після того і купців з Гетьманщини „там

¹⁾ „Водячи байдаками и шугалеями“.

²⁾ Як це в універсалі з приводу сторожі зазначено (див. раніше, стор. 29).

³⁾ Ак. Зап. Р., V, № 89, у Каманіна № 4.

⁴⁾ З оригіналу в збірці Ол. М. Лазаревського видав сам власник.

где прилучаться за границею, въ полской чили въ литовской державѣ взаемне грабять и арештуютъ“¹⁾). Універсал забороняє судити приїжджих закордонних купців („приежжаючихъ и отъежжаючихъ постороннихъ людей жадною мѣрою судити, до вязаня брати и грабить“). Закінчує універсал загальною вказівкою, звязуючи, отож справу суду над заїжджими купцями з справою взагалі ратушного суду згідно з царським загальним потвердженням.

З інших питань торговельного характеру треба зазначити постанову про догляд купецьких возів. Київські купці скаржилися на „ексактора нашего пана Фотія Петровича и его факторовъ черезъ чиненные ревизіи товаровъ ихъ за границу вывозячихся и зъза границы въ Малую Россію впроважяючихся“. Оці ревизії, догляд купецьких вантажів, робили купцям багато турбот і кияни купці прохали якось полегшити їм оцю процедуру надалі, „просили ослабы“ та учинити якісь приписи „паномъ ексакторомъ нашимъ, по чому мають они кievскіи мѣщане огуломъ отъ воза до скарбу нашого войскового давати“. Полегкості доби- валися купці такої, щоб їм пропускали купецькі вантажі „безъ реведо- ванія“, що звільняло-б купців од зайвого клопоту. Гетьман згодився зробити таку полегкість тільки для київських купців та запровадив збір од воза „по двадцеть и пять золотыхъ а не по болшь, не реведуючи ихъ товаровъ“. Окремо підкреслено, що це полегкість тільки для киян і не для інших, заборонено киянам з своїми возами „за границу выво- зити и зъ заграници внутрь въ Малую Россію впроважати возовъ любъ заграничныхъ, любъ здѣшнихъ малороссійскихъ купецкихъ людей за сим унѣверсаломъ нашимъ“. Хто буде викритий у тім, не тільки „зостанеть отдаленнимъ отъ всей худобы и овшемъ значного подлугъ своего зва- нія не уйдетъ каранья“²⁾).

З питань промислово-торговельних окреме місце займає справа з робленням горілки та продажем її. Практика попереднього часу уважно відрізняла роблення горілки за-для своїх потреб та вишинкування (продаж). У містах В. Кн. Литовського мали шинки, держали, або від старостинського уряду або міщанство. Коли давали міщанам дозвіл дер- жати шинки, за це вимагала адміністрація, як компенсати, виконання додаткових обов'язків. Такий погляд залишивсь і згодом і міщанство підкреслювало, що коли зменшаться його прибутки, між иншим шин- кові, воно не спроможеться надалі виконувати деяких обов'язків загаль- ного характеру, що має значіння не тільки для міста та міщанства. Ос- кільки шинкові прибутки займали визначне місце в комплексі прибутків, міщанство дуже уважно стежило за кожним порушенням шинкової прак- тики і підіймало завзяті та рішучі протести проти порушень. Універ- салів гетьманських у цій шинковій справі залишилося чимало. До серії

¹⁾ Як була поширена практика за кривди своїм купцям грабувати чужих купців з тієї країни, де покривджено — можна бачити з таких випадків XVIII в. див. Іст.-Географ. збірник, I, с. 143.

²⁾ Ак. Зап. Р. X, V 277.

цих універсалів зачисляємо універсали Богдана про кануни, потвердження церковним причтам давнього звичаю виготовляти на церковні свята мед у певній лиш мірі. Очевидячки, від міщанства були скарги на широке користання духівництва з права канунів. Гетьман раніш вже дав потвердження капітулі на кануни: „ижъ що есьмо позволили капітулъ кievской каноны сытити, теда и теперь того не одмѣняемъ“. Далі, в звязку з скаргами міщанства гетьман підкреслює обмеження, якого, може, раніш і не було в загальнім потвердженні канунів, у цім обмеженні основне значіння універсалу: „однакожъ помѣненные священники меду не по десяти альбо по пятнадцати кадей сытили, але... по кадей двѣ сытити мають, а не болшей“. Таке покликування на „давній звичай“ у нормуванні канунів могло бути подано з боку тих, хто найбільш цікавився цією справою, бо мав тут матеріальні інтереси, себ-то з боку міщанства. Аналогічний універсал теж гетьмана Богдана трохи пізніш певно на прохання міщанства піддає оце виготовлення канунного меду під контроль міщанства, охороняючи, як висловлюється І. Каманін, „интересы мѣщанской пропинаціи“¹⁾. Оці два універсали Богдана в справі канунів зазначають перші скарги міщанства в шинковій справі та перші спроби гетьманської влади розмежувати різні інтереси²⁾. Пізніші універсали з різних сторін освітлюють шинкову справу. Універсал Многогрішного забороняє козакам („жаден и найменший козак“)³⁾ шинкувати горілкою „мимо ратушний шинокъ квартою на роздробъ, кроме гурту“. Заборону цю мотивовано тим, що таке шинкування чинить „не меншую городу Киеву албо рачей ратушному скарбу перешкоду“, підкреслено, що шинкування руйнує не самих лиш міщан, але цілий скарб ратушний, який має певні виплати на загальні цілі, сполучення, оборону, то-що. Підкресливши це все про скарб, варто було-б зазначити, що саме такі виплати йдуть з скарбу, але універсал цього не зазначив. Закінчує універсал погрозою, що кожний, хто „мимо унѣверсалъ нашъ мѣль горѣлку шинковать“, від ласки військової „одпадатимет з утратою своего убозства“. Як бачимо, універсал рішуче забороняє козакам шинкувати „въ домах своих и по иных мѣстцахъ“⁴⁾.

Деякі нові моменти вносять два універсали Самойловича. Перший 1682 р., за словами самих міщан, нагадує про давні привилеї міщанства київського — „яко нигдысь и од королей польских на аренду, то есть зас тылко в ратушу самом кievском волно ест шинковать и давати горѣлку, а не по рознымъ мѣстам въ Киеви“. Далі зазначає універсал широкий розмір такого шинкування — „потаемний горѣлчаний шинокъ держати... шинки горѣлчаные потаемне держать“; згадує, що

¹⁾ Зазначена стаття, с. 76.

²⁾ Ак. Зап. Р. V, № 38, у Каманіна с. 76—77.

³⁾ Чому „найменший козак“ у цій загальній забороні? Може „найменші козаки“ покидалися-б на те, що їм нема з чого прожити, а великих втрат це господарству міському не зробить.

⁴⁾ У Каманіна, с. 27, № 3.

такі шинки держать не тільки козаки, але й посполиті, нарешті підкреслює, що „немадая шкода и убитокъ якъ самому мѣсту, такъ и великого государя нашего казнѣ дѣется“. Пізніший універсал того-ж гетьмана 1684 р. вносить, як каже міщанство, деякі цікаві риси. Виявляється, що козакам було дозволено мати шинки медові та пивні. Тепер козаки, користуючись з цього дозволу, позаводили „просторные собѣ пивныи и медовыи шинки“ та при них стали продавати горілку¹⁾. Окрім того за-для такого широкого шинкування деякі київські тяглі люди та деякі заходжі пописалися до козацького реєстру. „Теды мы такому вашему смѣлому поступкови барзо дивуемся“ каже гетьман. Заборонено рішуче вписувати до реєстру козацького нових людей і приймати „въ Кіевъ приходячихъ“. Нарешті універсал закінчує погрозою, що козаки не тільки будуть позбавлені „пивныхъ и медовыхъ шинковъ... але и обезчещены и караны“ будуть²⁾.

Універсал Мазепи показує, що таке шинкування в козацьких домах не припинялося, хоч уряд гетьманський і далі повторив свої заборони шинкування всім, крім ратушних шинків. Козаки — каже універсал 1688 р. — не звертаючи уваги на „прошлыя упомнѣнья наши... суровое упомнѣнье“, і далі шинкують, чим „дѣется немадая убыль отдаванью належитой раты... на верхній городъ кіевскій до казны великихъ государей за шинки“. Підкреслює універсал Мазепи, що шинкування взагалі не личить козацтву, як „рицарскому чину“, коли можна знайти інші зайняття, „иншіе пристойнѣйшіе обмышленія“. Але козаки не соромилися й далі займатися неліцарським зайняттям, не кидали „свои шинкарскіе непригожіе орудованья“, накликаючи на себе „нагану“ або „сромотную пригану“. Не захтіли козаки шукати інших зайнять замість шинкування. Козаки — каже універсал 1691 р. — не хочачи працювати над будь-яким промислом, продають і далі „самовольнѣ горѣлки въ шинкахъ своихъ потай и очевистѣ“ і тим чинять велику шкоду магістратові. Тимчасом київський магістрат — убогий, не має ні маєтностей ратушних, ні млинів, а міські повинності одбуває „зъ одной только ратушной арендовой прибыли... и стѣны городовые кгрунтуютъ“. Ніде немає такого — зазначає універсал, козацького упору: в інших містах козаки платять до скарбу військового орендову рату й тоді вже шинкують. Поводження київського товариства універсал називає „дерзновеннимъ и безрозумнимъ упоромъ“. Такий упор виявляли козаки — як каже універсал г. Мазепи 1694 р. — в своїх виступах проти міщанства, коли ті обстоювали свої права. Універсал підкреслює, що київське козацтво в шинковій справі „якъ старшій такъ і меншій, товариство пустилися, не поглядаючи на тое, же оны майстратъ певную и немалую сумму грошей въ казну великихъ государей нашихъ дають³⁾. І коли магістрат, спира-

¹⁾ „При тыхъ немаль въ кожномъ дому“...

²⁾ У Каманіна № 5 (1682), Ак. Зап. Р., V, № 151 (1684).

³⁾ Цікаве вживання тут і терміну попереднього часу „мѣскіе ихъ уставичные расходы“...

ючися на універсал гетьманський, посилає своїх людей „трусити въ дворахъ вашихъ таковыхъ потаємне держачихся горѣлокъ“, козаки перед висланими замикають „ворота и отпорно имъ зъ погрозками“ ставляться, і недавно „райця з приданими“ людьми витрусили горілку в байдаку і в інших місцях і несли її до ратуша, а козаки напали на них, відбили горілку та розігнали людей „подъ страхомъ битья“. І далі універсал повторює заборону шинкувати, зазначає, що взагалі „шинки горѣльчаные въ всѣхъ городахъ рейменту нашего даремные не бувають“, підкреслює, що зайняття шинковим промислом не до лиця козацтву, бо натягає „нагану“. Коли-б козаки і далі не відмовилися від „свого упорного и барзо неслухного налогу“, майстратовим рекомендується, наславши на козацький двір „людей своихъ въ купѣ не малой“, забрати не тільки горілку, але „и самого господаря звязавши до насъ въ Батуринъ прислати“¹⁾. Нарешті універсал з р. 1701 зазначає дальше поширення шинкування козацького та монастирського, навіть у дворі полковничім, що порушує гетьманські універсали та царські укази²⁾. Монастирського шинкування стосується універсал Мазепи, який має зазначення „всѣмъ вобщее... а особливе властямъ духовнымъ кievскимъ, такъ тежъ п. сотникови кievскому“³⁾. Конкретний випадок, що викликав гетьманський універсал, це шинкування „въ дворѣ монастирскомъ... за вѣдомомъ велебного отца началныка монастыра святыхъ верховныхъ апостоль Петра и Павла“. Таке шинкування підриває ратуш київський, завдає йому досить „уймы и ущербу“, тимчасом як ратуш звичайно має видатки з наїздами та переїздами „великороссійскихъ особъ началнихъ“ та під час перебування царя в Києві постачав „всякие доволства“. Так новими прикладами аргументовано гадку, що її висловлювали й попередні універсали, а саме, що Київський магістрат несе різні видатки на загальні потреби і через те не повинен терпіти „уймы и ущербу“.

Отже й тут ясно виявляється ґрунт доброго відношення уряду до Київського ратушу, як і за попередніх умов В. кн. Литовського: ратуш ніс видатки й на деякі загальні потреби, які лежали на нім і в попередні часи, і уряд мусів на це вважати, щоб перекласти на плечі міщанства та на ратушний скарб деякі витрати загального значіння, які-б инакше спали на загальний скарб.

¹⁾ Акт. Зап. Р., V, № 257.

²⁾ У Каманіна, № 8.

³⁾ У Лазаревського, № 5.

МІСТО БАРИШПІЛЬ У ХVІІІ В.

Передусім ми скажемо кілька слів про матеріал, яким ми користувалися ¹⁾. Це 220 том Рум'янцівського Опису, з тієї частини його, яка переховується в Рукописному відділі Фундаментальної Бібліотеки кол. Університету, тепер Київського ІНО. До цього тому додано також том документів за № 219. На жаль, опис м. Барішполя неповний. Ми не маємо кінця його. Правда, можна гадати, що бракує лиш невеликої кількості дворів: ми маємо тут 527 дв., тимчасом як, напр., у Козельці, що мав бути що-до розміру, правдоподібно, більш-менш однаковий з Барішполем, усього 560 дв. Це дає підставу думати, що бракує в опису якоїсь сотні дворів (а може й менше) ²⁾; хоч, треба сказати, є згадка про три вулиці, яких ми в Опису не бачимо, — доводиться припустити, що ці вулиці, — до речі, здається, на околиці, були невеликі.

В тому томі Опису, що дійшов до нас, є всього три зшитки на 957 аркушів. У першому — 122 арк., опис 100 дворів, у другому 508 арк., — 260 дворів, у третьому 327—167 дворів.

На початку тому стоїть напис: „Опись Малоросійского Кіевского полку сотенному мѣстечку Борисполь учиненная Орловского Пехотного полку премьеръ маіоромъ Аршаневскимъ обще тогожь полку Кіевского, Бунчуковымъ товарищемъ Савичемъ, 1766 году“. Хоч у дійсності, як видно, бунчуковий товариш Савич не з'явився і засвідчували кожний зшиток тільки пр.-майор Аршаневський і значков. тов. Шаула; писав-же його канцелярист М. Бурмачевський.

Як відомо, бунчуковий товариш Савич не з'явився з тих причин, що ніби-то не вважав результат Опису за правдивий, себ-то сумнівався в уважності й сумлінності тих, що його переводили ³⁾.

Його рапорт про це кидає сумнів на дані цього опису, що-до Київського полку, й примушує нас спинитися трохи на цьому питанні.

Як доносив Савич, опис у Київському полку провадили дуже поспішаючи „и не столь наблюдаемы были в вѣрнейшей переписи обстоятельства, сколь нужна была имъ скорость“ ⁴⁾; переводили його російські

¹⁾ Уривок з цієї праці подано в „Істор.-Географ. Збірн.“ І.

²⁾ У Воронкові-ж ми бачимо тільки 381 двір, в Острі 384 дв.

³⁾ Максимовичъ. Дѣятельность гр. Румянцева-Задунайского, Нѣж. 1913, т. I, ст. 289—291.

⁴⁾ *ibid.*

офіцери на чолі з Аршаневським, без участі української старшини, що могла давати їм певні вказівки, оперті на добрім знанні місцевости. Другий закид полягав у тому, що ревізори не перевіряли, чи правильно володіє старшина своєю людністю, нотуючи лиш усі суперечливі показання. Нарешті, третій закид полягав у неправдивості міри „дня“, що її прийняв Аршаневський у 1740 кв. саж.

Загалом беручи, Рум'янцівський Опис, як визнають дослідники, є досить правдиве джерело. Отже можна поставити питання про Київський тільки полк, де цей Опис було переведено недбало. Але ми гадаємо, що справа все-ж не могла стояти так зле, як виставляв це Савич. Розгляньмо поодинокі його закиди.

Що опис Київського полку відбувався з великою спішкою, цього відкидати не можна. Про це свідчить той факт, що результати цього опису було перші здано Рум'янцеву й до Архіву. Але як це могло відбитися на самому Описі? Насамперед могло викликати певні пропуски. Справді, ми бачимо, напр., що в багатьох містах та селах цього полку не означено вигонів і городів, прикладено мало документів і т. и. Та це не могло сильно відбиватися на іншому поданому матеріалі, який міг бути правдивий. А саме.

Перепис людности, а, до речі, й худоби, реєстратори мали переводити наочно, а тому помилки тут важко чекати. Могли бути лиш певні незначні неточності, викликані спішкою, як от подеколи в родинах неозначення пасинків, як таких, а просте занотування їх як дітей, що в випадках, коли, скажім, матері далеко молодші за батьків, могли викликати у дослідників, коли вони не цілком уважно студіювали матеріял, сумнів що-до правдивости самого джерела.

Людність і сама стежила за тим, щоб записи людности були правильні. Козаки стежили, щоб їх було не записано в посполиті; щоб не було записано посполитих і підданих у козаки — стежили власники. Отже ледві чи могли бути якісь помилки в реєстрації людности, як, до речі сказати, й худоби. Її перевірювано на місцях, про це значною мірою свідчить докладність її опису, напр., детальність означення: телята, телиці, цьоголітні, назимки, яловиці, то-що.

Більш сумнівів викликає безперечно опис земель, що зазначав і Савич. Аршаневський обраховує рілля на дні, визначаючи день оранки у 1740 кв. саж.; сіножаті на копи сіна, що вони дають, і ліс здебільшого виміряє довкола (хоч иноді й на дні оранки). Міри ці взагалі прийняті в Рум'янцівському Описі. Але тут виникає питання, як міг визначити Аршаневський кількість земель у кожного мешканця. Оскільки часу для обміру він ледві чи мав, доводиться припустити, що він просто запитував людність, а так само можливо запитував місцевий уряд, власників і т. и.

Звичайно такий спосіб реєстрації був сам по собі не цілком певний. Але ми не гадаємо, щоб тут могли бути великі розходження з дійсністю (хіба що в окремих випадках). Передовсім показувати не-

правдиво ревізорам було ризиковано, бо місцевий уряд міг відкрити, що показання невірні. По-друге, хоч почасти й була тенденція зменшити майно, що його показували, але рівночасно були й випадки бажання, особливо між значнішими верствами людности, показати більше, себ-то й чуже, в надії це чуже через замітку в Опису собі привласнити ¹⁾).

Найбільший сумнів викликає саме визначення „дня“ ріллі у 1740 кв. сажнів. Безперечно, взагалі міра „день“ непевна, а залежить як від території, так і способу оброблення, кількості робочої худоби, то-що. З певністю можна думати, що Аршаневський обміру участків не робив, виключаючи лиш одинокі може випадки, коли обрахував день у 1740 кв. саж., і прикладав це обчислення всюди. Все-ж таки дещо обчислення дає. Напр., ми можемо обчислити иншу міру — упруг. Так ми бачимо мало не скрізь у Київському полкові, що упруг обчислено в 580 кв. саж., себ-то упруг становить $\frac{1}{3}$ дня ріллі, або $\frac{1}{4}$ десятини, обчислення, що й досі трапляється в тому приблизно районі: упруг, або упружок — $\frac{1}{4}$ десятини. Та й відкидаючи обчислення дня ріллі як-раз у 1740 кв. саж., ми все-ж-таки не можемо погодитися з тими дослідниками, що цілком відкидають день як певну міру; ми гадаємо, що ця міра для певної території є все-ж міра досить певна. Думаємо, що, питаючи про кількість землі у селянина, ревізори, зазначаючи відповіді, брали на увагу господарські засоби, оброблення землі, себ-то мали на увазі якусь норму, скажیم, хоч пару коней, і по ній вираховували, чи можна той або инший участок обробити за день ²⁾). Залишалися тоді лиш особливості місцевости. Отже, хоч ми не можемо вповні вірно зазначити день оранки в сучасних мірах (порівняти, напр., з сучасним днем оранки в тому-ж районі не можна, бо ми не знаємо, яку саме норму для оброблення бралось на увагу ³⁾), але все-ж можемо прийняти, як певний показчик земельного забезпечення тогочасних мешканців, міру, що для даного району, гадаємо, є досить одностайна.

Треба тут сказати, до речі, про поділ людности на певні групи, що-до їхньої заможности. Ми приймаємо таку норму — до 8 днів включно малозабезпечені, від 8 — до 20 середньо і вище за 20 добре забезпечені. Отже, коли-б дійсно день рахували у 1740 кв. саж. ⁴⁾, це виглядало-б так: до 6 прибіл. десятин, до 15 і вище; коли-ж день мав бути в дійсності трохи менший, то наділи пропорційно-ж зменшилися-б. До речі, такий наш розподіл не цілком тотожний з розподілами инших дослід-

¹⁾ Максимовичь, ор. сіт. с. 300; напр., Родзянко в Миргородському полку.

²⁾ До того, можна думати за аналогією з сучасним, людність найбільш показувала свою ріллю на упруги. — міра що й досі панує напр. в кол. Борзенщині. Тимчасом міра упруг є вже досить певна, і, хоч і переводячи її механічно на дні, ревізори все-ж давали досить таки сталу міру даного участку.

³⁾ Та й тепер у тому приблизно районі (напр. кол. Борзенщини) день оранки двома кіньми здебільша рахують у $\frac{3}{4}$ десятини.

⁴⁾ Цікаво відзначити, що після уважного дослідження Червинський (Матеріали для оцінки земельн. угод. Черниг. губ., XV, с. 68) і Рклицький (Козаки Золотонош. уезда, с. 58) приходять до визначення дня в $\frac{3}{4}$ дес.

ників. Напр., Федоренко ¹⁾ ділить так: малозабезпечені до 6 днів, середньо-забезпечені від 6 — до 30, добре-забезпечені по-над 30 днів. На нашу думку, тут забезпечення середньої групи взято завелике, особливо коли брати мале забезпечення до 6 днів.

Може, поставлять питання, чом ми не обчислимо кількості ріллі на підставі засіву; це-б дало безперечно найправдивіші результати. На жаль, як-раз для Київського полку, а зокрема для Баришполя, це не завсіди можна зробити. Спішка перепису привела до того, що дуже часто, у господарів, що мають чимало землі, засіву не позначено. Можна-б було звичайно припустити, що ці господарі землю свою здають і хліба не сіють, але, підраховуючи загальну кількість днів, а також загальну кількість засіву, ми побачимо, що землі, яку ми можемо обрахувати на підставі засіву (оскільки ми знаємо, що сіялося в ті часи 1 чтв. на 2 дні), далеко менше, аніж днів ріллі. Отже, найправдоподібніше, значна частина засіву була просто не вказана через спішку, що була підчас опису ²⁾.

З інших хиб опису для Київського полку можемо зазначити часте неозначення прибутків людности. Хоч загалом, треба сказати, на цифри прибутку, що їх вказувала людність, покладатися не можна — жадного контролю тут, звичайно, не було ^{*}).

Закінчуючи ці наші вступні, побіжні уваги, ми мусимо знов підкреслити, що хоч ревізію в Київському полкові проваджено спішно й не цілком сумлінно, але результати її після певного контролю, все-ж можна визнати за досить правдиві, хоч може й не цілком повні. А тому, розробляючи ці результати з деякою обережністю, можна все-ж змалювати тогочасний стан економічного забезпечення людности, який буде не на багато, мабуть, розходитися з дійсністю.

Нарис історії Баришполя подано в іншій місці; там зазначено коротенько головні моменти його історії ³⁾.

Загальний характер міського життя зазначено в звязку з зайняттями людности ⁴⁾.

З історії адміністративного устрою подано дані за часи переважно козацькі ⁵⁾.

Характеристику міського магдебурзького устрою намічено в звязку з загальними змінами після Хмельниччини ⁶⁾.

¹⁾ Федоренко, Воронковская сотня Переяславскаго полка.

²⁾ До речі, що-до засіву, треба спинитися на розумінню „четверичка“. Розуміння цієї міри звичайно дуже непевне, хоч що-до Баришполя можна вважати, що четверички тут писалися іноді замість четвериків (бо четверики й четверички поруч не трапляються, напр., не буває віса 1 чтв. 2 чтк. 3 чт-чки, а завсіди або чтк., або четверички). В кожному разі, коли це й не так, то помилка буде незначна, оскільки четверички в описі Баришполя трапляються дуже рідко. ^{*}) Див. додаток в кінці статті.

³⁾ Іст.-Геогр. Зб., I, 93—95.

⁴⁾ *ibid.*, с. 95—96.

⁵⁾ *ibid.*, с. 96—99.

⁶⁾ *ibid.*, с. 99—101.

Загальний опис міста Барішполя подано на підставі відомостей Рум'янцівського Опису ¹⁾).

Переходимо тепер до в'яснення економічного життя окремих груп людности міста Барішполя. Почнімо з старшини козацької.

Старшина козацька.

Ми вже в'яснили, що старшині належала значна частина дворів м. Барішполя ²⁾). Було це в результаті довголітнього наступу старшини на місто, яке приваблювало своїми економічними перспективами. Вже з кінця XVII в. починається, а потім в XVIII в. ще інтенсивніше розгортається цей процес захоплення міської людности. Наслідки були надзвичайні. (Козацькій старшині належало ^v 245 дворів, або 46,5% усіх дворів (46,6% жилих дворів), причім бачимо тут надзвичайну концентрацію, бо ці 245 дворів належали тільки 9 старшинським родинам: Дароганам, Афендікові, Поваловичеві, Горковському, Сулімі, Гоголеві, Шепелевому, Яновському та Жученкові ³⁾.)

Різних засобів уживала старшина, щоб досягнути бажаних наслідків.

Ми з'ясували ⁴⁾), що найлегший спосіб набувати ґрунти й підданих було випрохувати гетьманські універсали на певні місцевості й села; зазначили також і розповсюдження скуплі, та, нарешті, захоплення силоміць, як дворів так і їх людности. Ми підкреслювали вже, що цей спосіб широко вживано в Барішполі. Додамо, що до 1724 року ще сотник Барішпільський, Стефан Афендик, один з найенергійніших „стяжателів“ цієї родини, придбав собі 46 підданих у цьому місті, з міщан та козаків, виключно силою підбиваючи їх; „и тими всіми людми и козаками куди хочет на свою потребу дворову употребляет, користаючи з свого уряду й булави“ ⁵⁾), як зазначає скарга цих підданих, виключно для задоволення своїх власних потреб ⁶⁾).

Що-до джерел загарбання майна й маєтностей, про що ми зазначали раніше ⁷⁾), додамо тут ще одне: це маєтки монастирські й монастирських підданих. У цій ділянці особливо відзначився той-же Стефан Афендик, що протягом 1720—1740 років систематично захоплює у монастирських підданих волів, коней, підводи, рубає монастирські ліси і жорстоко карає тих, хто наважується ставити йому опір ⁸⁾). Часто захоплює він і землі в монастирських підданих Гнідіна, Вишеньок та інших сіл Барішпільської сотні, мотивуючи звичайно ці захоплення тим, що ці землі монастирська людність захопила самовільно (хоч зде-

¹⁾ *ibid.*, с. 102.

²⁾ *ibid.*, с. 104—105.

³⁾ *ibid.*, 104—105.

⁴⁾ *ibid.*, с. 108—110.

⁵⁾ Ст. Афендик у ці часи є наказний сотник Переяславський.

⁶⁾ Лаврський архів, вотчинний, спр. № 1341, „о причиняемых наказным полковником Переясловским Стефаном Афендиком подданным Требуховским и Дудорковским обидамъ и о уписаніи подданных в козаки“.

⁷⁾ *Истор.-Геогр. Зб.*, т. I, ст. 109—110.

⁸⁾ Лаврськ. Арх., вотч., вищезгадана справа № 1341.

більшого ці землі покуплено колись у баришпільців) і залишає їх собі „на вряду сотницький“¹⁾.

Окрім дворів, де живуть старшинські підсусідки, піддані й посполиті, старшині належить у 1760-х р. ще 11 дворів: це двори, де живе вона сама, далі заїжджі й пусті²⁾.

З них 4 належать полковниці Дараган, 2 сотникові Афендікові, по 1-у в. т. Поваловичеві, в. тов. Шепелевому, возному Горковському, хоружому Жученкові й писареві Яновському. Всі ці 11 дворів мають 19 хат і 23 госп. будівлі³⁾; пересічно на 1 двір припадає 1,7 хати і 2,1 госп. будівлі.

Землю записано лиш за кількома власниками: за 5-ма вищезгаданими й за осаулом Єрмаком, що власного двору не має. Землі під Барішполем записано небагато: всього 853 дні ріллі (на 1 госп. з тих, за якими землю записано, пересічно — 142, 1 дня); але треба знов-таки нагадати, що здебільшого ця рілля була тільки невеликою частиною старшинських маєтків. Окрім ріллі за ними записано сіножаті на 860 кіп (на 1 госп. сіножати пересічно на 143, 1 коп., або 14, 3 десятини за нормою Полтав. статистиків), і лісу 9 участків (5 участків на $\frac{1}{2}$ верстви кожний довкола, 3 уч. по 1 вер. і 1 уч. в 3 вер.).

У цих дворах записано таку худобу: волів — 22, коней — 16, биків — 3, корів — 11, телят — 9, телиць — 6, свиней — 22, овець — 55, ягнят — 23, кіз — 15, козенят — 10. Усього великої худоби — 52 (робочої — 41), молоді — 15, дрібної — 135, всякої — 202. На 1 господаря з тих, за якими записано худобу, пересічно припадало:

Великої худоби	10,4
Робочої „	8,2
Молодої „	3,0
Дрібної „	27,0
Всякої „	40,4

Або в переводі на велику худ. (за нормою Полтав. статист.: 1 гол. великої = 5 молод. = 10 дрібн.) — 13,7.

За цими старшинськими дворами записано було такі промислові заклади: гуралень — 3 (одна на 2 казани, одна на 1 казан), солодовня — 1, млинів водяних — 5, вітряків — 6 (кожен на 1 камінь), 2 з них з круподерками.

¹⁾ Лавр. Арх., воч., спр. № 1620, „о забратіи Бориспольским сотником у обивателей Вишенских на полях засіяного хлѣба“ 1742 р. і спр. № 1404, „Прошение до ясновельможного о учиненіи с Бориспольского сотника Афендика за приключенное имъ городничему и войтамъ Требуховскимъ и Дудорковскимъ тюремное вѣзенье надлежащей сатисфакціи“ 1730 рік.

²⁾ Пусті старшинські, бо були ще двори пусті підданські й посполиті і їх ми зараховуємо до дворів тих груп.

³⁾ Докладно забезпечення будівлями ми не розглядаємо, не вважаючи це за важливу ознаку загосподарености (бо, напр., иноді одна хата могла бути більша за дві інших).

⁴⁾ Істор.-Географ. Збірн., I, с. 105.

За чотирма господарями цих дворів вказано й прибутки з їх промислових закладів. А саме: вони мають: 10, 18, 21 і 50 карб. на рік. Окрім того 2 з них мають ще прибуток з млинарства — 20 і 50 чтв. хліба на рік.

Скупчуючи різними засобами міські двори в своїх руках, старшина мала замір прибрати до своїх рук міську торгівлю та промисел ¹⁾. У руках старшинських підданих, підсусідків та посполитих була чимала частина ремесел ¹⁾. Деякі фахи мало не цілком (а то й цілком) монополізовано в їхніх руках, так, наприклад, ковальство, ²⁾/₉ якого було в руках Дараганових підданих, шевство, ткацтво.

Те-ж саме доводиться сказати і про промисли. Млинарство та гуральництво скупчено в руках старшини; напр. мало не ²⁾/₃ усіх млинів належало старшині ²⁾.

Духівництво.

Духівництву баришпільському належало 12 дворів, де воно само жило (окрім тих дворів, де живуть їх підсусідки). З них у 9 дворах живуть священники, в трьох нижче духівництво: дячок, диякін і паламар. Окрім того одному священникові належить троє пустих дворових плеців. Що-до походження ґрунтів, то чотири з них здавна попівські й один здавна козачий, ці п'ятеро ґрунтів перейшли до нових власників у спадщину від батьків. Чотири ґрунти було куплено: 3 у козаків і один у міщанина, кол. війта. Нарешті в трьох духовних не було своїх ґрунтів, а жили вони на ґрунтах інших: двоє на старшинських ґрунтах (Дарагана й Поваловича) і один на церковному (ґрунт Михайлівської церкви). В цих 12 дворах було 25 хат, 25 госп. будівель. На 1 дв. пересічно, — 2,1 хати і 2,1 будівлі.

Вісім господарів мають рілля, всього 824¹/₂ дні й 1 упруг. На одного з цих вісьмох господарів припадає пересічно 103 дні і коло 1 упруга, на одного-ж з усіх господарів духовних припадає 68,7 днів ріллі. Три господарі мали й сіножати, всього на 300 кіп сіна. Окрім того двоє господарів мали й ліс, один мав 5 участків (1-ну чверть верстви, один у пів, і три на 1 верству кожен довкола), і один 1 участок (в 300 довк. саж.).

Сіяли хліб тільки п'ятеро господарів. Решта винаймає иншим свою рілля з десятини. Всього сіється таке збіжжя:

Жита	17 чтв. або 46,0 %	Проса	3 чтв. 1 чтк. 8,4 %
Пшениці	5 " " 13,5 "	Гороху	2 " 5 " 6,9 "
Ячменю	3 " " 8,1 "	Конопель	1 " 2 " 3,3 "
Гречки	3 " " 8,1 "	Льону	1 " 1 " 3, "
Вівса	1 " " 2,7 "	Разом	37 чтв. 1 чтк. 100 %

Сіяло, отже, духівництво найбільш жита, але чималою мірою сіяло й пшеницю.

З худоби духівництво мало: волів — 24, корів — 12, биків — 9, коней — 14, телят — 11, лошат — 1, свиней — 30. Разом великої худоби

¹⁾ Ист.-Географ. Збірн., I, с. 106.

²⁾ *ibid.*, с. 106—107.

було — 59 (з неї робочої — 47), молодої — 12, дрібної — 30, усякої — 101. Пересічно припадало.

На 1 госп. тих, що мали худобу.	На 1 госп. усіх духовних.
Великої 9,8	Великої 4,9
Робочої 7,8	Робочої 3,9
Молодої 2	Молодої 1
Дрібної 5	Дрібної 2,5
Усякої 16,8	Усякої 8,4
В переводі на велику 10,7	В переводі на велику 5,3

Мало духівництво й промислові заклади, себ-то тримало в своїх руках частину промислового життя міста. Належало їм: гуралень — 4 (дві на два казани, одна на один, і про одну невідомо), вітряків — 2 (кожен на один камінь), а також 3 пасіки на 66 вуликів (15, 25, 26 вул.). Прибуток з цих промислових закладів зазначено тільки з однієї гуральні, — 10 р. на рік, та з одного млина — 6 чтв. хліба.

Жили духовні переважно з платні, а також з хліборобства. Три господарі живуть виключно з платні, один (дячок) з платні й з промислу, — він шинкує панське (полк. Дараган) вино з десятини. Двоє з нижчого духівництва платять консистенцію в 1 крб. 2 коп.; можливо, це тому, що вони мають певний допоміжний заробіток, а саме: один як, ми сказали, шинкує панське вино, а у другого (диякона) зять, що живе разом з ним, — швець.

Нарешті треба додати, що майно мало не тільки духівництво саме, але й церкви. Ми маємо згадку про те, що Михайлівська церква мала свій двір, до того церкви мали й землю: церква Богоматери — 23 дні ріллі, церква Архістратиґа Михайла — 133 дні й 2 упруги ріллі та ще й сіножати на 30 кіп, і церква Миколи Чудотворця мала ріллі 28 днів і сіножати на 200 кіп. Цю землю церкви здають у найми різним обивателям з десятини.

Виборні козаки.

Виборні козаки була та група, з якої виходила старшина сотенна, як от отамани городові та курінні, хоружі й навіть наказні сотники. Ми бачимо тут прізвища, які зустрічаються в попередній історії Баришполя на різних сотенних урядах, як Магеровського, Горковенка, Цигела, Логвина і т. и.

Хоч одне прізвище й нагадує прийшлу людину (Сербин), але в дійсності всі виборні козаки місцевого походження. Так само й більшість ґрунтів їх належать од дідів, переходить з роду в рід. Тільки 5 ґрунтів є куплених, — всі у козаків.

Живуть виборні козаки у 54 дворах, 56-ма господарствами ¹⁾. Господарства здебільшого патріярхальні, багатородинні, керує ними

¹⁾ Дефініцію господарства ми даємо в іншому місці (Економічний стан козаків Полтавського полку в 1767 р., Наук. Зб. за 1924 р. с. 94).

часто дід під сто років. Всього родин є 131, на 1 двір пересічно припадає 2,3 родини. З будівель у дворах козаків виборних є 122 хати й 382 господарські будівлі. На 1 двір пересічно припадає 2,3 хати и 5,3 госп. будівлі. Живуть у них усього 616 душ, на 1 двір пересічно—11,4 душ, на 1 господарство 11 душ, на 1 родину—4,7. Як бачимо, залюдненість двору чималенька.

Чоловіків робочого віку (від 15 до 59 р. вкл.) було 160, або 51,9% усіх чоловіків. Неробочого (до 15 і від 60 р.) 147, або 48,1%. Всього чолов. 308.

Жінок робочого віку — 143, або 47,1 % усіх жінок.

„ неробочого „ — 163, „ 52,9 % „ „

Разом 306

Господарства чоловічою робочою силою були забезпечені досить добре:

Кільк. доросл. чолов. на 1 госп.	Кільк. госп. без доросл. чолов.	Кільк. мало- забезп. госп.	Кільк. се- редньо забез- печених госп.	Кільк. добре- забезпечених госп.
0	1	—	—	—
1	—	12	—	—
2	—	—	16	—
3	—	—	9	—
4 і більш	—	—	—	18
Разом	1	12	25	18
%	1,8 %	21,4 %	44,6 %	32,2 %

Як бачимо, домінує тут середня забезпеченість з великим ухилом у бік доброї забезпеченості, — ці дві групи становлять по-над три четвертині усіх господарств. На 1 госп. пересічно припадає 2,9 доросл. чол.

Добре забезпечено виборних козаків також і землею.

Їм належить 2.795 днів і 1 упрэг ріллі, 41 участок лісу (від 125 саж. до 4 в. довкола) і сіножати на 2.400 кіп¹⁾). На 1 господаря пересічно припадає 50 днів ріллі, і сіножати на 42,9 кіп. Цікаво одзначити, що як козаки виборні, так і інші групи людности не мали городів і вигонів. Власне що-до городів, то ми маємо кілька згадок про те, що вони були, але лиш кілька; про вигони взагалі згадок немає. Можна гадати, що городи вказувано лиш ті, що були в самому Баришполі, та й то не при хатах, городи дуже нечисленні; більшість-же городів, що були в околицях міста, або клапті городів, що були при дворах, позначено не було. Так само, на цій-же підставі, правдоподібно, не зазначувано й вигонів, хоч, звичайно, цілком можливо,

¹⁾ Або в переводі на десятини (як встановлено за наказом Колегії Путимцеву від 1766 р. — 10 коп. = 1 десят., Максимовичь ор., сит. с. 330) 240 десятин.

що існували у містах і спільні громадські вигони, яких у ревізії далеко не зівсіди позначалося.

Окрім ріллі мали козаки виборні, як зазначалося раніш, ще ліси та сіножаті.

К о з а к и м а л и :

Рілля, ліс і сіножать	14	госп. або	26,4	%
„ й ліс	14	„ „	26,4	„
„ й сіножать	8	„ „	15,1	„
Тільки рілля	12	„ „	22,6	„
Не мали цілком землі	5	„ „	9,5	„
Разом	53 ¹⁾	госп. або	100	%

Як бачимо, господарства здебільшого забезпечені ріллею та лісом чи сіножаттю. Цілком безземельних було мало.

Сіялося на цій землі:

Жита	210,25	чтв. — 46,7	%	Проса	5,25	чтв. — 1,2	%
Пшениці	20,50	„ — 4,5	„	Гороху	6	„ — 1,3	„
Ячменю	58,62	„ — 13,0	„	Конопель	5,11	„ — 1,2	„
Гречки	99,75	„ — 22,2	„	Льону	0,6	„ — 0,2	„
Вівса	43,87	„ — 9,7	„	Разом 449,96 ²⁾	чтв. — 100	%	

Сіялося найбільше, отже, жита, а потім гречки й ячменю. Але й пшеницю сіяли, хоч і не так багато як духівництво. Як видно, пшеницю сіяли переважно заможні верстви для власного вжитку.

Як ми казали раніш, ріллею забезпечені виборні козаки добре. Розгляньмо тепер, як було забезпечено поодинокі господарства³⁾.

Р і л л і м а л и :

Кільк. днів ріл. на 1 госп.	Кільк. без- земельн. госп.	Кільк. мало- забезп. госп.	Кільк. се- редньо за- безп. госп.	Кільк. добре забезп. госп.
0 днів	5	—	—	—
до 5 день включно	—	1	—	—
від 6 до 8 д. включно	—	1	—	—
„ 9 до 15 д. „	—	—	6	—
„ 16 до 20 д. „	—	—	3	—
„ 21 до 50 д. „	—	—	—	16
„ 51 до 100 д. „	—	—	—	14
по-над 100 днів	—	—	—	7
Разом	5	2	9	37
%	9,4 %	3,8 %	17 %	69,8 %

¹⁾ Про трьох госп. не відомо, бо земля в них не розділена з родичами.

²⁾ Як бачимо, коли обраховувати один лиш засів, то ріллі виходило-б у козаків виб. лиш коло 900, або, оскільки при трипільній системі землі $\frac{1}{3}$ гуляе, —1.350 дн., а не 2.795 дн.

³⁾ Господарства, рілля яких не розділена, ми сюди не включаємо.

Отже величезна більшість виборних козаків добре забезпечені землею, на другому місці стоять середньозабезпечені; кількість мало-забезпечених і безземельних — невелика. До того, треба нагадати, що й з багатоземельних коло одної п'ятої забезпечено дуже добре, по-над 100 днів ріллі.

Ліс мали 29 господарів. 20 з них мали по одному участку, 7 по 2, 1 мав 3, і нарешті один господар мав 4. Максимальний наділ — 2 участки на 4 верстви довкола кожний.

Худоби мали виборні козаки чимало. А саме: 269 волів, 141 корів, 61 бик, 234 коней, 103 телят, 39 телиць, 5 лошат, 312 свиней, 624 вівці, 249 ягнят, 4 кози. Великої всього 705 голів, робочої — 564, молоді — 147, дрібної — 1.189. Всього 2.041.

На 1 госп. пересічно припадало:

Великої худоби	12,8
Робочої „	10,1
Молодої „	2,6
Дрібної „	21,2
Усякої „	36,4
Або переводячи на велику	15,4

Як бачимо, забезпечення худобою було дуже добре. Особливо яскраво виступає забезпечення худобою (як великою, так і робочою) поодиноких господарств. А саме, погляньмо спочатку на забезпечення великою худобою:

Кільк. велик. худоби на 1 госп.	Без велик. худ.	Малозабезп.	Середнє забезп.	Добре забезп.
0	—	—	—	—
1	—	2	—	—
2	—	—	2	—
3	—	—	3	—
4—5	—	—	4	—
6—10	—	—	—	12
11 і більш	—	—	—	33
Разом	—	2	9	45
%	—	3,6 %	16,1 %	80,3 %

Як бачимо, цілковито домінує група добре забезпечених, що становить $\frac{4}{5}$ усіх господарств. Господарств без великої худоби немає зовсім.

Виборних козаків робочою худобою було забезпечено не гірше:

Кільк. роб. худ. на 1 госп.	Без роб. худ.	Мало- забезп.	Середньо- забезп.	Добре- забезп.
0	1	—	—	—
1	—	2	—	—
2	—	—	5	—
3	—	—	1	—
4—5	—	—	2	—
6—10	—	—	—	28
11 і більше	—	—	—	17
Разом	1	2	8	45
%	1,8 %	3,6 %	14,3 %	80,3 %

Порівнявши забезпечення ріллею та забезпечення худобою, можна зробити висновок, що очевидячки, безземельні орендували землю, що для оброблення її потрібна була худоба. Це видно з нижчеподаної таблиці: припадало пересічно:

На 1 госп. безземельного типу —	2,6 голів великої худ.
„ „ „ малоземел. „ —	5 „ „ „
„ „ „ середняцк. „ —	8,4 „ „ „
„ „ „ багатоземел. „ —	14,2 „ „ „

Треба сказати, що дуже велика кількість малої худоби, овець і свиней свідчить за те, що козаки викохували дрібну худобу на продаж.

Працювали переважно в хліборобстві, і то мало не всі господарі. Тільки п'ятеро безземельних працюють у різних промислах, але оскільки вони мають все-ж чимало великої й робочої худоби, можна гадати, орендують землю й сіють хліб.

Промишляють різними промислами взагалі козаки виборні охоче. Чотири господарі гонять горілку й шинкують нею, а три господарі, хоч сами горілки не гонять, але купують її й шинкують по домах своїх квартами, чарками й відрами (100, 160 і 260 від. на рік). Два господарі теж провадять певну торгівлю: один скуповує по селах на ярмарках худобу (переважно вівці), ріже її і продає в Баришполі, другий торгує дрібним крамом. Роблять так само і солод (3 господарі), а почасти й пиво (1 сорокову діжу на рік), якими торгують як у Баришполі, так і по інших містах, розвозячи й продаючи переважно по ярмарках, а також по торгах.

Промислових закладів належало виборним козакам чимало. А саме: мають вони 8 гуралень (5 на 1 казан, 2 на 2 каз., і 1 на 3 казани). Гонять вино, правда тільки чотири господарі в чотирьох гуральнях (в одній на 3 казани, в один на 1 і в двох на 2 каз.), всього виганя-

ють 1.260 відер вина (1 госп. з цих чотирьох пересічно 315 в.). Належать також козакам виборним і три солодовні. Млини мають 4 господарі: 1 водяний і 3 вітряки (на 1 камінь кожний). Три вітряки дають разом 80 чтв. хліба (на 1 госп. — 26,7 чтв.), про один відомостей немає.

Пасіки були в 8 господарів, всього на 270 вуликів. На 1 пасіку припадало пересічно 38,6 вулика.

Про прибутки виборних козаків ми маємо чимало відомостей. А саме: мали прибутку

З хліборобства	31	госп.	—	всього в	234	крб.	на 1	госп.	перес.	—	7	крб.	55	к.
З торговлі	3	"	—	"	45	"	"	1	"	"	—	15	"	—
З промис. й госп.	12	"	—	"	245	"	"	1	"	"	—	20	"	41

Не зазначено з чого саме прибуток (госп. безземельний)—1 госп. — 3 крб. Як бачимо, найбільший прибуток давали промисли, а також і торгівля.

Виборні козаки, отже, являють собою дуже заможну групу людности м. Баришполя, цілком забезпечену як землею й худобою, так і різними прибутковими закладами. В життю міста вони відіграють ролю місцевої аристократії, що дає з-поміж себе різних урядових осіб.

Наприкінці ми хотіли-б порівняти забезпечення козаків виборних Баришполя з козаками виборними інших міст. На жаль, про більшість сусідніх міст, що їх опрацьовано за Рум'янцівським описом, окремих відомостей про виборних козаків немає. Є тільки дані про козаків виборних м. Воронькова Переяславського полку ¹⁾ та Кобижчі Київського ²⁾. Рівняючи становище козаків виборних цих двох міст, знаходимо далеко більшу кількість їх у Воронькові та Кобижчі (порівнюючи до інших груп людности). Що-до дворів, то заселені вони і тут і там мало не однаково, за винятком тільки Кобижчі (Баришпіль 11,4 д., Вороньків 11,8 д., Кобижча — 13,6). Забезпечення-ж землею у козаків Баришполя далеко більше, але натомість забезпечення худобою — менше. Загалом-же беручи забезпечення виборних козаків мало не однаково з деякими лиш невеликими варіаціями.

Козаки-підпомічники.

Чималу верству складали в місті Баришполі козаки-підпомічники. Взагалі по містах, що пізно заселилися, козака верства була чимала й часто переважала інші верстви; в Баришполі козаки ще зустрічаються в перші роки його існування, за часів Польської держави, наприкінці XVI століття, коли на них (swawolnych) спало переслідування від Жолкевського. Правда, пізнішими часами розвиток торгівлі й промислу, що повстали завдяки географічним умовам міста та через сприятливі обставини, створив чималу верству міщанства, що його в середині XVIII ст. забрав собі в підданство Дараган. Але все-ж-таки в 1760-х р.р. ми бачимо в Баришполі козаків-підпомічників аж 193 двори (з них один пустий).

¹⁾ П. Федоренко, Воронковская сотня Переяславского полка („Труды Полтав. Уч. Арх. Ком.“, в. 12). ²⁾ Див. працю автора про неї.

У цих дворах живуть 303 родини, або 200 господарств козачих; на 1 двір пересічно припадає 1,6 родини.

Величезна більшість господарів козаків місцевого походження, давні баришпільські козаки. Зайшлих є тільки 9 господарів, або 4,5% загальної кількості козаків-підпомічників. Очевидячки, з інших міст козаки до Баришполя не переходили в значній кількості. Зростає кількість підсусідків, посполитих і т. и., група-ж козаків не збільшується, а навпаки: невпинно борючися з іншими групами й підбиваючи навіть деякі під свій вплив, вона все-ж зменшується кількісно, втрачаючи збіднілі елементи, що переходять у підсусідки, у робітники, або й у піддані козацької старшини.

Та й ці 9 зайшлих господарів прийшли не з далеких країв: 4 з них було з Київського-ж полку, 2 з Переяславського, один з Ніженського, 1 — з Правобережжя, й один, нарешті, з самого Київа. Цей останній козак перейшов до цієї верстви з міщан; є ще також один, що перейшов у козаки з посполитих (1766-го року). Решта всі козаки з діда-прадіда.

На місцеве походження вказують і прізвища козаків, що, здебільшого, трапляються в Баришполі і в XVII ст. (в актах уряду міського), а також і за наших часів. Трапляється навіть таке характерне ім'я, як Борисполець. З прізвищ, що вказують на чужоземне походження, є тільки одне — Сербин. Але й цей козак живе давно в Баришполі: можливо, що він чи його батько були з перших пересельців з Сербії на Україну.

Живуть мало не всі козаки на козацьких ґрунтах, що вони дістали від батьків, або подеколи купили. А саме дістали ґрунт у спадщину 155 господарів (80,3% усіх господарів); 36 господарів (18,6%) купили свої ґрунти (всі ці ґрунти козачі, хоч їх і куплено не тільки в козаків, — таких було 34, але й один у дячка, один у попа). Нарешті два ґрунти були: один міщанський (спадщина від чоловіка) й один ґрунт Київського Микола-Пустинського монастиря.

Що-до куплених ґрунтів, то час набуття, а також ціну їх подаємо в табл.:

Рік набуття	Кільк. двор.	Кільк. будів. в цих двор.	За які ціни дв. набуто (в крб.)
1710 . . .	1	2	10
1740 . . .	3	3,3 і 4	4,3 і 10
1744 . . .	1	3	18
1747 . . .	1	3	5
1755 . . .	2	3 і 3	4 і 21
1759 . . .	1	3	20
1761 . . .	1	2	2
1765 . . .	2	3 і 2	17, 0,5 і 3
? . . .	1	2	10
Разом .	13 ¹⁾	36	127, 50

¹⁾ Про решту набутих дворів нема відомостей.

Козаків, як ми сказали, всього було 193 двори. У цих дворах було 271 хата і 434 господарські будівлі. На 1 двір пересічно припадало 1,4 хати й 2,2 господарських будівлі.

Всього козацької людности було 1.461 душа. На 1 госп. пересічно припадало 7, 3 душі. Чоловіків було 715 (49⁰/₀), жінок 746 д. (51⁰/₀).

Чоловіків робочого віку	— 366	або 51,2 ⁰ / ₀
„ неробочого „	— 349	„ 48,8 „
Разом	715 душ	

Жінок робочого віку	— 390	або 52,3 ⁰ / ₀
„ неробочого „	— 356	„ 47,7 „
Разом	746 душ	

Як бачимо, в козацьких господарствах людність робочого віку переважає. З другого боку кількість жінок перевищує кількість чоловіків. Уважаючи на таку перевагу людности робочого віку, господарства козаків-підпомічників були забезпечені чоловічою робочою силою пересічно добре. На 1 господарство припадало пересічно 1,8 доросл. чоловік, по одиноких-же господарствах робоча чоловіча сила поділялася так:

Кільк. доросл. чолов. на 1 госп.	Незабезп. госп.	Малозабезп. госп.	Середньо- забезп.	Добреза- безпеч.
0	11	—	—	—
1	—	76	—	—
2	—	—	68	—
3	—	—	26	—
4 і більш	—	—	—	19
Разом	11	76	94	19
%	5,5 ⁰ / ₀	38 ⁰ / ₀	47 ⁰ / ₀	9,5 ⁰ / ₀

Панує отже середньозабезпечена група, чого й треба було сподіватися, бо поважне господарство козаків потребувало хоч кількох дорослих чоловіків. Правда, чимала й група малозабезпечених господарств, але зате незабезпечених аж надто незначна.

Належать козакам землі: рілля, сіножаті й ліси. Не зустрічаємо ми тут згадок про вигони й сливе не зустрічаємо — про городи. А саме: з усіх 200 господарів городи зазначає опис тільки за 4: один — 740 кв. саж., другий — 1160, 3-й — 1740, і 4-й — 6960 кв. сажнів. Безперечно, це не є дійсна цифра забезпечення козаків городами;

очевидячки, городи, як і вигони не зазначено в Опису, чи може як-раз не пораховано ті городи, що були біля хат.

Крім ріллі мали козаки, як вже згадано, ще ліси та сіножаті:

Мали ріллю, сіножаті і ліс	— 14	госп. або	7	%	усіх	господ.
„ ріллю й ліс	— 21	„ „	10,5	„ „	„	„
„ ріллю й сіножаті	— 32	„ „	16	„ „	„	„
„ тільки ріллю	— 84	„ „	42	„ „	„	„
Разом	151	госп.	75,5	„		
Не мали ніякої землі	44	„	22	„		
Всього	200	госп.	97,5	„		
Немає відомостей ¹⁾ про	5	„	2,5	„		

Отже на першому місці стоїть група, що має тільки ріллю, ця група нараховує в собі мало не половину всіх господарів, що мають землю. На другому місці стоять безземельні господарі, а на третьому, що мають ріллю й сіножаті.

Висівають на своїй землі козаки:

Жита	320	чтв.	2	чтк.	— 47,7	%
Пшениці	22	„	5	„	— 3,4	„
Ячменю	76	„			— 11,3	„
Вівса	79	„	1	„	— 11,8	„
Гречки	157	„	4	„	— 23,5	„
Проса	5	„	2	чтк.	6	гарн. 0,8
Гороху	4	„	3	„	2	„ — 0,6
Конопель	5	„	6	„	2	„ — 0,8
Льону	1	„			2	„ — 0,1
Разом	672	„	1/2	гарн.	2)	— 100

Як бачимо, найбільш сіють жита, на другому місці стоїть гречка. Пшениці сіють небагато, далеко менше ніж духівництво, у якого аж 13,5% всього засіву, і трохи менше, ніж козаки виборні, у яких пшениця становить 4,5%. Очевидячки пшениця була й за тих часів до певної міри розкіш і менш заможні верстви сіяти її не могли.

Ріллі мали козаки всього 3.589¹⁾/₂ днів. На 1-го господаря пере-січно припадало 17,9 дня.

Поодинокі господарства мали²⁾: (див. табл. на стор. 51).

Отже переважає багатоземельна група, що нараховує більш од трети-ни всіх господарств. До того ми бачимо в ній самій групку, хоч і не-велику, дуже добре забезпечену (від 50 до 100 і по-над 100 днів). Але поруч з цим, як ми бачимо, три інші групи, теж чималі, кожна з них

¹⁾ Земля нерозділена.

²⁾ Обчислюючи кількість ріллі за засівом, маємо приблизно 1344 дні, або з трети-ною, що гуляє, — 2016, а не 3589,5 дн., як було записано.

³⁾ Про п'ять господарств відомостей немає.

Кільк. ріллі на 1 гос.	Безземельн. господар.	Малоземельн. господар.	Середньо забезп.	Багато- земельні
0	44	—	—	—
до 1 дня вкл.	—	2	—	—
від 1 до 5 днів вкл.	—	15	—	—
„ 6 „ 8 „ „	—	19	—	—
„ 9 „ 15 „ „	—	—	24	—
„ 16 „ 20 „ „	—	—	21	—
„ 21 „ 50 „ „	—	—	—	59
„ 51 „ 100 „ „	—	—	—	8
по-над 100 днів „	—	—	—	3
Разом	44	36	45	70
%	22,6%	18,4%	23,1%	35,9%

нараховує чи по-над, чи коло однієї п'ятої всіх господарів. Таким робом між козаками-підпомічниками ми бачимо трохи чи не в однаковій кількості представників різних груп забезпечення ріллею: і безземельних, і малоземельних і середняків. Хоч узагалі, все забезпечення землею козаків мало бути трохи вище, бо до цього підрахунку заведено тільки ріллею, а козаки ще мали сіножаті, ліси й городи. Підраховуючи сіножаті, бачимо, що козакам належало: сіножаті — всього на 2.315 копен; належали вони 43 господарям; були тут од сіножати на 15 копен до сіножати на 250 коп. Коли взяти тих, котрі мали сіножаті, на одного господаря пересічно припадало сіножати на 53,8 копен (5,3 дес.); коли-ж взяти усіх господарів, на одного господаря — 12,6 к. (1,2 десят.).

Лісу належало козакам 29 ділянок (22 господарям). Всі вони обрховані в сажнях і верстах „довкола“ („в окружности“). Лісу мали:

1 участок	— 17 господарів.
2 „	3 „
3 „	2 „
Разом	22 госп.

Що-до розміру, то ділянки лісу були такі:

У 125 саж. довкола	1 ділянка.	У $\frac{1}{4}$ верстви довкола	2 ділянка
„ 200 „	2 „	„ $\frac{1}{2}$ „	3 „
„ 250 „	11 „	„ 1 „	8 „
„ 300 „	1 „	Разом	29 ділянок
„ 500 „	1 „		

Ліс переважно дубовий, березовий та осиковий, придатний на дрова, а так само хмиз; зрідка трапляється й будівельний. Звичайно ділянки були в певній відстані від Барішполя, хоч деколи трапляються й під самим містом.

Окрім того, мали ще в місті два господарі земельні ґрунти для будування дворів. Один з них був навіть чималенький, в 1 день. Очевидячки, при дворі тут мав бути й город. Це дає підставу гадати, що взагалі городи були при дворах і їх як-раз Опис не занотовував, взявши на увагу лиш ті городи (великі), що лежали окремо та, можливо, давали власникам великий прибуток (постачали городину ринкові).

Худобою теж були забезпечені козаки досить добре. Всього їм належало: волів — 431, биків — 88, коней — 139, корів — 234, телиць — 92, телят — 156, лошат — 5, овець — 901, ягнят — 220, свиней — 547, кіз — 13. Усього мали козаки 2.826 голів худоби. З них великої 892 (робочої-ж 658), молоді 253, дрібної — 1.681.

На одного господаря пересічно припадало:

Великої худоби	45
Робочої „	3,3
Молодої „	1,3
Дрібної „	8,4
Усякої „	14,2
Або переводячи на велику	5,6

Та цей висновок зміниться, коли ми подивимося, як забезпечено худобою поодинокі господарства. Подивимося спочатку на забезпечення великою худобою:

Кільк. вел. худ. на 1 госп.	Без вел. худоб.	Малозабезп.	Середньо забезп.	Добре забезп.
0	24	—	—	—
1	—	17	—	—
2	—	—	28	—
3	—	—	24	—
4—5	—	—	47	—
6—10	—	—	—	48
11 і більше	—	—	—	12
Разом	24	17	99	60
%	12%	8,5%	49,5%	30%

Отже половина господарів була середньо забезпечена великою худобою (від 2 до 5 голів). Але поруч з цим трохи чи не третина гос-

подарів мала понад 6 голів (і навіть над 11), себ-то була добре забезпечена. Кількість господарств без великої худоби, а особливо малозабезпечених нею, — невелика (разом одна п'ята усіх господарів).

Візьмімо далі забезпечення самою робочою худобою:

Кільк. роб. худ. на 1 госп.	Без. роб. худ.	Малозабезп.	Середньо забезп.	Добре забезп.
0	28	—	—	—
1	—	25	—	—
2	—	—	45	—
3	—	—	25	—
4—5	—	—	38	—
6—10	—	—	—	33
11 і більш	—	—	—	6
Разом	28	25	108	39
%	14	12,5	54	19,5

Тут ми бачимо, що група середньозабезпечених господарств ще зросла, становлячи більш як половину усієї кількості. Трохи зросли групи господарств без худоби і особливо малозабезпечених (разом становлять чверть усіх господарів). Натомість досить сильно зменшилася (до $\frac{1}{5}$) група добрезабезпечених господарів. Та все-ж домінантна група це є середньозабезпечених господарів, отже козаки-підпомічники все-ж, і самою робочою худобою, були забезпечені непогано.

Хоч і забезпечення ріллею було не мале, але рівняючи його з забезпеченням худобою, ми повинні визнати це останнє за вище. Навіть безземельні мали здебільшого будь-яку, часто велику або робочу, худобу. Добре покаже це нижченаведена таблиця. Припадало пересічно:

На 1 господ.	Великої худ. голів
Безземельного типу	2
Малоземельного типу	3,4
Середняцького типу	4,8
Багатоземельного типу	6,6

Як бачимо, навіть і між безземельними були середньозабезпечені великою худобою. Малоземельні-ж і середняки мали її чимало. Мож-

ливо, це пояснюється тим, що козаки орендували у когось землю, що її в Описі не позначено; хоч швидше, могло відігравати ролю тут плекання худоби на продаж, для торгівлі з Польщею та Московщиною.

Достатне, здебільшого, забезпечення землею й робочою худобою дозволяє наперед, а ргіогі, визнати, що головний засіб до життя козаків підпомічників — хліборобство. Так воно й було, що виявить докладно нижчеподана таблиця.

Господарі, що жили виключно з:

Хліборобства	136	госп.	68	%
Ремества	10	"	5	"
Торговлі	2	"	1	"
Заробітків	12	"	6	"
З дяконування	2	"	1	"
Не означено з чого, але, мабуть, не з хліборобства	28	"	14	"
Разом	190	"	95	"

Господарі, що сполучають кілька зайнять.

Хліборобство й ремесство	5	госп.	2.5	%
" й торгівля	5	"	2.5	"
Разом	10	"	5	"

Переважна більшість, отже, жила з якоїсь однієї праці, здебільшого, з хліборобства. Взагалі-ж з хліборобства (чи виключно чи додаючи до нього якусь иншу працю) жили мало не три чверті усіх козаків-підпомічників. Ремесство й торгівля розвинені між ними досить слабо; нехліборобська, безземельна людність побільше живе з заробітків по чужих людях, з праці на чужих полях, то-що.

Узагалі ремісникиують, чи виключно, чи додаючи до цього ще й хліборобство, усього 17 господарів. Що-до різних фахів, ремісники поділялися так:

З кравецтва жило	6	господ.	З ганчарства жило	1	господ.
З шевства "	5	"	З іконопису "	1	"
З римарства "	1	"	З кушнірства "	1	"
З ковальства "	1	"	Разом	17	господ.
З ткацтва "	1	"			

Найбільш, отже, серед ремісників кравців та шевців. Инших фахів ремісників зовсім мало. Ремісники здебільшого нецехові, у цеху записано лиш 5 господарів: двох кравців, одного шевця, ткача й кушніра. До речі, на професії козаків вказують деякі прізвища. А саме є два господарі Римаренки (один з них римар) і один Коваль (з професії — коваль).

Торгували й у різних промислах працювали всього сім господарів: 3 торгують: 1 — м'ясом (купує овець по ярмарках, ріже й продає у місті), 2 — дрібним крамом. Чотири господарі шинкують вином, що зде-

більшого сами й гонять (3 з чотирьох). Вишинковують вони: 50, 55, 100 і 100 відер, разом 305 від.; на 1 господ. пересічно — 76,2 відра вина.

Нагадаємо, що двоє козаків живуть з дияконства; вони виконують обов'язки дяків у церквах. Окрім того один, що живе властиво з хліборобства, виконує ще обов'язки поштаря на Баришпільському стані.

Козакам-підпомічникам належали такі промислові заклади: 5 гуралень (з них працюють 3 гуральні, дві-ж не працюють, одна за заборону, а друга за браком хліба у власника), з них чотири на один казан, одна — на два; гонять вони (ті три, що працюють) разом 250 відер. Ще були у козаків 2 млини-вітряки на 1 камінь кожний, і 1 солодовня.

Пасічництво у козаків-підпомічників не розвинено, є тільки дві пасіки, одна на 40, а друга на 30 вуликів.

Нам треба ще спинитися на прибутках, що їх мали козаки-підпомічники. Прибутки вказано досить повно. Навіть з хліборобства вказаний, що буває досить рідко, прибуток. Усього 95 господарств мали разом 293 крб. 90 коп. На 1 господаря припадало пересічно 3 крб. 9 к.

Окрім-ж господарства мали такий прибуток:

Прибуток в	50 к. на рік — 1 гос.	Прибуток в	3 крб. 50 к. на рік — 1 гос.
" 1 крб.	— 7 "	" 4 "	— 6 "
" 1 " 20 "	— 1 "	" 5 "	— 10 "
" 1 " 50 "	— 1 "	" 6 "	— 5 "
" 1 " 90 "	— 1 "	" 7 "	— 2 "
" 2 " — "	— 33 "	" 8 "	— 5 "
" 2 " 20 "	— 1 "	" 10 "	— 1 "
" 2 " 50 "	— 1 "	" 12 "	— 1 "
" 2 " 80 "	— 1 "	" 20 "	— 1 "
" 3 " — "	— 16 "		

Прибуток з хліборобства, отже, був пересічно невеликий. Далеко вищий прибуток мав один господар з хліборобства й пасічництва, — 8 крб. на рік. З ремесла-ж прибуток так само був незначний, його показано в 3 господарів, що мали 2, 4 і 7 крб. на рік. Чималий прибуток давали тільки торговля й промисел. Чотири господарі, що в них прибуток позначено, мали 10, 16, 20 і 20 крб. прибутку, усі разом 66 крб. (на одного пересічно припадає 16 крб. 50 коп.).

Повинності козаків-підпомічників виявлялися в формі уплати консистенції. Цю консистентську дачу платять мало не всі господарі за винятком тих, що недавно ще оселилися (таких є троє), одного — диякона, якого, очевидно, звільнено від консистенції за його працю в церкві, та шістьох, про яких зазначено, що вони консистенції не платять, але з яких причин — не показано. Окрім того, не подано зовсім відомостей про 10 господарів (про частину з них, правдоподібно, тому, що вона не мала власних дворів). Решта 176 господарів консистенцію платять. Принцип призначення розміру цієї дачі нам не відомий. Правда, є вказівка, що господарі платять по 1 крб. 2 коп. від хати. І справді

за таким принципом платить більша частина господарів ($\frac{2}{3}$ усіх). Але решта платить незалежно від кількості будівель, причому трапляються досить дивні факти: козак, що має кілька хат, багато землі і т. и., платить 1 крб. 20 к., инший господар, що має одну хату і живе з заробітків, платить стільки-ж, а то й більше. Мотиви, з яких виходила старшина, накладаючи на цих господарів певну норму консистенції, цілком для нас незрозумілі.

Роздивімося, скільки платять поодинокі господарі.

Платять на рік консистенції.

	50 коп.	1 госп.	1 крб. 40 коп.	1 госп.
	60 "	1 "	1 " 75 "	1 "
	80 "	1 "	2 "	8 "
	83 "	1 "	2 " 4 "	24 "
1 крб.		13 "	2 " 40 "	1 "
1 " 2 "		95 "	2 " 50 "	1 "
1 " 4 "		2 "	3 " 2 "	1 "
1 " 6 "		1 "	3 " 6 "	2 "
1 " 12 "		1 "	3 " 50 "	1 "
1 " 20 "		21 "	3 " 60 "	1 "
1 " 30 "		1 "		179 госп.

Всі козаки разом платили консистенції на рік 239 крб. 84 коп.

Нарешті, треба згадати про одного господаря, що не платить консистенції тому, що з 1750 року є під протекцією сотника Максима Афендика і „робить на нього“; чи став протекціантом цей козак з примусу, чи своєю охотою, себ-то, чи давало протекціанство у впливовій козацької старшини якісь вигоди, в даному разі не відомо ¹⁾.

Закінчуючи огляд економічного стану козаків-підпомічників м. Баришполя, ми можемо визнати їх за досить міцну економічно групу. Вони, здебільшого, забезпечені ріллею й худобою середньо, а то й добре; хоч, правда, існують і досить виразні групи малозабезпечених і цілком незабезпечених козаків, що бідніючи, поволі, правдоподібно, відходять не тільки від економічного рівня своєї верстви, а й від соціального, переходять до підсусідків, йдуть у робітники, то-що.

Порівняємо ще становище козаків-підпомічників з цією верствою по инших містах.

Насамперед треба одзначити той факт, що порівнюючи з иншими козаками Баришпільці становлять дуже одноцільну масу; коли прийшлих, напр., в Полтаві ²⁾ є 20,6% загальної кількості козаків — у Баришполі прийшлих є лиш 4,5%.

¹⁾ Протекціанство траплялося в Баришполі, хоч трохи в инших формах, з давніших часів. Напр., від року 1663 ми маємо універсал гетьмана Бруховецького, в яким він повідомляв, що взяв під свою оборону козака Баришпільського Рустановича й забороняє його кривдити (С т о р о ж е н к о, Мѣстечко Борисполь, Акты, ч. 101, с. 70).

²⁾ С. Ш а м р а й, Козаки м. Полтави у 1767 р.

Двір козака Барішпільського в порівнянні з іншими добре залюднений. Тимчасом як у Козельці ¹⁾ на 1 двір козака пересічно припадає 4, 41 душі, в Острі ²⁾ 5,56 д., а в Воронкові ³⁾ 7, 1, — у Барішполі припадає — 7,6 д.; правда, в Кобижчі на 1 двір козака припадає 7,9 д.

Добре розвинено між Барішпільськими козаками хліборобство; земельні наділи у них чималі (17,9 дня на 1 госп.); завбільшки вони наближаються до наділів козаків Воронкова (16 дес.) та Кобижчі (15 д.), дуже перевищуючи наділи козаків Полтави (2,38 дес.), Остра й Козельця. Що до кількості безземельних наближаються козаки Барішпільські до козаків Воронківських. У забезпеченню худобою Барішпільці трохи уступають Воронківцям, Кобижчанам і Полтавцям (19,6, 18,4 і 18,2 голів усякої худоби пересічно на 1 двір у цих містах, — проти 14,1 голів у Барішполі ⁴⁾), але далеко перевищують забезпечення нею козаків Козельця та Остра.

З таким забезпеченням зв'язано і зайняття людности. Як у Воронкові і Кобижчі, так і в Барішполі більшість козаків живе з хліборобства (73⁰/₀), у Полтаві-же з хліборобства живе менш од половини (41,2⁰/₀), у Острі-ж і Козельці куди менш од половини. Натомість в останніх містах багато більше працюють у промислах і ремествах, напр. ремісникиують в Острі — коло половини козаків, в Козельці, — 37,8⁰/₀, в Полтаві 27,2⁰/₀, у Барішполі-ж у самих ремествах працюють — 5⁰/₀, разом з хліборобства ще 2,5⁰/₀ господарів.

Отже, у порівнянні з вищезгаданими містами, козаки м. Барішполя, подібно до козаків м. Воронкова і Кобижчі, не перейшли ще на міський лад життя, ще по давньому головний засіб до життя є у них хліборобство, тимчасом як у Острі, Козельці, а почасти й Полтаві козаки вже більш пристосувалися до міського життя й міської праці.

Підсусідки й посполиті.

Перейдімо тепер до тієї групи, що саме до неї вливається зубожіле козацтво, — до підсусідків. До них ми прилучаємо й невеличку групу посполитих, що розглядати її окремо було-б недоцільно через їх малу кількість, — тільки 11 дворів. Прилучили-ж ми цю групу до підсусідків, а не до підданих, колишніх міщан, через те, що економічно як своїм забезпеченням, так почасти й працею посполиті більш наближаються до підсусідків, ніж до підданих. Оскільки-ж більша частина підсусідків складається все-ж з кол. посполитих, то й що-до класової близькості таке прилучення не буде дуже штучне.

Отже посполитих є 11 дворів, з них 6 дворів полковниці Дараган, 1—сотника Афендика, 1—полковника Переяславського Сулими, 2—двори

¹⁾ І. Пустовійт, Козелець в 1760-х роках.

²⁾ М. Ткаченко, Остер в XVII—XVIII ст.

³⁾ Федоренко, ор. сіт.

⁴⁾ Правда, у Барішполі, як і у Кобижчі, ця кількість припадає пересічно на 1 госп., а не на двір. Але оскільки у козаків у Барішполі було мало не однаково дворів і господарств, то наслідки будуть трохи чи не однакові.

посполитих вільних і, нарешті, один двір (старш. поспол.) пустий. Підсусідських є 45 дворів. З них — 24 старшинських (Дараган, Афендика, Поваловича, Горковського), 12 попівських, 1 церковний, 7 козачих і двір посполитого вільного.

У всіх цих 56 дворах є такі будівлі: хат — 74, господарських будівель — 100. На 1 двір пересічно припадає: хат 1,3, госп. будівель — 1,8.

Окрім цих окремих дворів жили ще підсусідки й по інших дворах при господарях, займаючи іноді окрему хату, а іноді й разом з ними. Жили вони, як при козаках (виборних і підпомічниках), так і при старшині, духівництві, підданих і навіть посполитих. Усього господарів підсусідків і посполитих було 166, родин же 179.

Про те, з якої верстви вийшли підсусідки, відомості не повні. Ми маємо їх що-до 104 господарів, про 62 господарів не маємо. А саме:

З козаків було	40 госп. або 38,4%
З посполитих	62 „ „ 59,6 „
З міщан	1 „ „ 1 „
З підданих (Дараган)	1 „ „ 1 „
Разом 104 госп.	

Що виходили звичайно підсусідки з місцевих баришпільських козаків та посполитих, свідчать дані опису. Переважна більшість їх місцевого походження, а саме, місцевих було 127 господарів, або 76,5% усіх, зайшлих — 39 госп., або 23,5%, себ-то менш од одної четвертини.

Прийшли вони з таких місцевостей.

Звідки	Кільк. господ.
З Правобережжя	7
З Київського полку	14
З самого м. Києва	3
З Переяславського полку	6
З Лубенського „	3
З Чернігівського „	3
З Ніженського „	1
З села Кульжинець „	1
З села Нехлювця „	1
Разом	39

Як бачимо, більшість прийшлих господарів є з сусідніх, або й того-ж самого, полків. Вихідні з Київського і Переяславського полків сами складають більшу частину всього зайшого люду. Певну колонізацію ми бачимо також з північних полків і головне з Правобережжя.

На шлях колонізації вказують і деякі прізвища підсусідків. Так ми бачимо одного господаря на прізвище — Пинчук, 2 — Литвин. Перший міг бути справді з Пинщини, що-ж до двох інших, то ми не думаємо, щоб вони були з Литви. Як довелося нам спостерегти, працюючи над м. Баришполем, так і по деяких інших містах (з Рум'янцівського Опису), особи з прізвищем Литвин дуже часто є прийшли з північних полків, переважно Чернігівського. Беручи-ж на увагу, що й досі виходнів з північної Чернігівщини, з білоруського узग्रаниччя, на Україні селяни (зокрема південної Чернігівщини) звуть литвинами, ми можемо вважати, що більшість осіб з цим прізвищем були родом з цієї околиці Чернігівщини, а не з Литви.

У всіх родинах підсусідків і посполитих нараховується всього 705 душ; з них чоловіків 337, або 47,8% усієї людности, жінок 368, або 52,2%. Що-до віку людність поділялася так:

Чоловіків робочого віку . . .	188	або	55,8 %
„ неробочого віку . . .	149	„	44,2 „
Разом . . .	337	„	100 „
Жінок робочого віку . . .	187	або	50,8 „
„ неробочого віку . . .	181	„	49,2 „
Разом . . .	368	„	100 „

Тут переважає людність робочого віку, що була безперечно найпотрібніша в господарстві. Старих людей, яких знаходимо між козаками (напр., по-над 100 років), тут мало трапляється: очевидячки важке життя рано зводило до могили старі виснажені вічною працею покоління підсусідків і посполитих.

Отже, як ми сказали, всього було 705 душ; на 1 господарство-ж пересічно припадало 4,3 душі, на 1 родину — 4 д. Чоловіків дорослих на 1 господ. пересічно припадало 1,1. По окремих господарствах робоча сила розподілялася так:

Кільк. доросл. чолов. на 1 госп.	Без доросл. чоловіків	Малозабезп.	Середньо забезп.	Добре забезпеч.
0	27	—	—	—
1	—	102	—	—
2	—	—	28	—
3	—	—	8	—
4 і більш	—	—	—	1
Разом	27	102	36	1
%	16,3	61,4	21,7	0,6

Переважає група малозабезпечених господарств. Цього й треба було сподіватися: незабезпечена матеріально група підсусідків не могла утримувати кількох дорослих чоловіків — вони йшли у робітники на заробітки. Хоч і група середньозабезпечених не дуже мала, натомість добрезабезпечених можна сказати так що й немає.

Забезпечено землею підсусідків й посполитих дуже мало. Мають землю тільки 22 господарі, 13,3% всіх, 144-ж не мають зовсім. Що-до забезпечення ці 22 господарі поділялися так:

Мають рілля, сіножать і ліс	1	госп.
„ „ „ і ліс	2	„
„ „ „ сіножать	2	„
„ „ „ тільки рілля	17	„
Разом	22	госп.

Мають ріллі ці 22 господарі всього 194 дні і 1 упруг. На 1 господаря, рахуючи всіх, пересічно припадає 1,2 дня; правда, коли ми згадаємо, що 86,7% всіх господарів ріллі не мали, то забезпечення цих 22 господарів не буде, безперечно, таке низьке. А саме, подивімося тепер на забезпечення поодиноких господарів:

Кільк. днів на 1 госп.	Безземельн. господарів	Малозем.	Середньо забезпеч.	Багато-земельн.
0	144	—	—	—
Від 1 до 8	—	10	—	—
Від 9 до 15	—	—	10	—
Від 16 до 20	—	—	1	—
По-над 20	—	—	—	1
Разом	144	10	11	1
%	86,7	6,1	6,6	0,6

Як бачимо, ті господарі, що мають рілля, пересічно, мало або середньо забезпечені нею; ці групи мало не однакові що-до кількості люду. Багатоземельних сливе нема. Крім ріллі 3 господарі мали й сіножать, всього на 150 кіп (на 80, 40, 30 кіп). Троє господарів мали також і 3 дільниці лісу (100, 250 саж., і 1 верства довкола). Більш ніяких земель підсусідки не мали.

Худобою, як дрібною так і великою, забезпечені були підсусідки трохи більш ніж ріллею. Всього їм належало 401 голів худоби. А саме: волів — 47, биків — 22, коней — 22, корів — 43, телят — 40, телиць — 9, свиней — 91, овець — 76, ягнят — 42, кіз — 9. Отже великої — 134 (робочої з них — 91), молодой — 49, дрібної — 218. На 1 господарство пересічно припадає:

Великої худоби	— 0,8 гол.
Робочої „	— 0,5 „
Молодої „	— 0,3 „
Дрібної „	— 1,3 „
Усякої „	— 2,4 „
Або переводячи на велику .	— 1 гол. на господарство.

Забезпечення дуже низьке, але в дійсності становище було трохи инакше, бо більшість підсусідків худоби не мало; через те, ті що мали її, були, пересічно, все-ж середньо забезпечені. Погляньмо як забезпечено їх великою худобою:

Кільк. вел. худ. на 1 госп.	Без велик. худоби	Малозаб.	Середньо забезп.	Добре забезп.
0	128	—	—	—
1	—	12	—	—
2	—	—	7	—
3	—	—	6	—
4-5	—	—	8	—
6-10	—	—	—	4
11 і більш	—	—	—	1
Разом	128	12	21	5
%	77,1	7,2	12,7	3

Як бачимо, в тих господарствах, що мали велику худобу, переважає середнє забезпечення, правда є певна частина й малозабезпечених, але є й кілька господарств навіть добрезабезпечених. Трохи погіршає становище, коли ми візьмемо забезпечення тільки робочою худобою:

Кільк. роб. худ. на 1 госп.	Без робоч. худоби	Малозабезп.	Середньо забезп.	Добре забезп.
0	134	—	—	—
1	—	11	—	—
2	—	—	9	—
3	—	—	6	—
4-5	—	—	2	—
6-10	—	—	—	3
11 і більш	—	—	—	1
Разом	134	11	17	4
%	80,7	6,6	10,3	2,4

Панує середньозабезпечена група, але вона зменшилася. Зменшилася також і група добрезабезпечених, як, проте, і малозабезпечених; збільшилася група тих, що зовсім не мають робочої худоби. Взагалі забезпечення худобою всіх підсусідків було дуже мале. Але, проте, воно перевищувало забезпечення ріллею. Навіть безземельні мали будь-яку велику худобу, малозабезпечені-ж і середняки були нею забезпечені середньо. Малює це нижчеподана таблиця, скільки голів великої худоби припадало на 1 господарство різних типів забезпечення.

На 1 господарство	Великої худоби голів
Безземельного типу	0,5
Малоземельного типу	3,3
Середняцького типу	7,7
Багатоземельного типу	10,0

Можна запитати, з чого-ж жили підсусідки отак, здебільша не досить, забезпечені худобою й ріллею. На жаль, повних відомостей про це ми не маємо. Напр., про 113 господарств цілком не позначено, з чого вони живуть; гадаємо, найправдоподібніше, з заробітків.

Решта-ж жила:

З хліборобства . . . . . — 7 госп.	З хліборобства й ремесла — 2 госп.
З хліборобства й промислу — 1 „	З заробітків . . . . . — 15 „
З промислу . . . . . — 1 „	З подань . . . . . — 5 „
З ремесла . . . . . — 22 „	

Як бачимо, навіть ті господарства, що мали ріллею, здебільшого здавали її в найми, а хліба не сіяли; коли-ж і сіяли, то прожити з цього не завсіди могли й мусіли ще підробляти ремеслом чи промислом. До речі, ми бачимо, що між підсусідками ремесло було розвинено. Всього ремісників 24 господарі, (14,4% усіх, або 45,3% тих госп., що праця їх відома), а саме працюють над:

Шевством (і чоботарством) . 10 госп.	Теслярством . . . . . 1 госп.
Кравецтвом . . . . . 5 „	Ситарством . . . . . 1 „
Ткацтвом . . . . . 5 „	
Ковальством . . . . . 2 „	Разом . . . . . 24 госп.
	14,4% всіх госп.

Найбільш розвинено шевство, далі стоїть кравецтво й ткацтво. Більшість ремісників — партачі, не цехові. В цеху записано тільки 4 господарі (коло 17% усіх): 2 ткачі, 1 швець і 1 кравець.

До речі, на ремесло, що над ним працюють чи працювали давніші підсусідки, вказують і деякі прізвища їх. А саме, ми зустрічаємо 1 господаря на прізвище Коваль, коваль з фаху, є один на прізвище Ткач, з фаху швець. Нарешті є одне прізвище, що могло вказувати на про-

мисел його батька, чи когось з інших родичів (продаж олії, або що), це — Конопля.

Торгує тільки один господар, та й то дрібним крамом, хоч усе-ж-таки певний і чималий прибуток він з того має: 15 крб. на рік.

З промислових закладів у підсусідків сливе нічого немає. Є тільки одна гуральня на 1 казан, але в ній через заборону вина не гонять. Окрім того один господар має пасіку на 15 вуликів.

Відомості про податки й повинності підсусідків не повні. Про повинності нам відомо тільки за десяток господарів, що за користування двором вони одробляють його власникові панщину. З податків платиться консистенцію, але є відомості тільки про тих господарів, що живуть самотійно у дворі. Ті-ж, котрі живуть при господарях, консистенції не платять і, правдоподібно, власник двору платить за них за весь двір, а підсусідок йому відробляє панщиною.

Певні відомості про платіж консистенції всього є що-до 66 господарів, а саме:

Платять	50 коп. на рік — 2 госп..	Платять 1 крб. 5 коп. на рік — 1 госп.
"	60 " " " — 1 "	" 2 " 4 " " " — 4 "
"	62 " " " — 12 "	" 4 " 20 " " " — 1 "
"	80 " " " — 1 "	Не платить, бо недавно оселився 1 "
" 1 крб. —	" " " — 6 "	Не платить (невідомо чому) 1 "
" 1 " 2	" " " — 36 "	
		Разом 66 госп.

Найбільша частина отже платить консистенції, так само, як і козаки, — 1 крб. 2 коп. на рік (переважно з хати). Але зате є чимала група, що платить менш ніж одного карбованця; очевидно, розподіляючи консистентську дачу, бідність підсусідків брали на увагу.

На останку ми можемо схарактеризувати підсусідків, як дуже мало економічно забезпечену верству, що живе переважно з заробітків, а так само з ремества, а зрідка з промисла й хліборобства. Одним своїм крилом вона сягає козаків, збідніла частина яких поповнює лави підсусідків, а другим підходить до робітників, що про них говоритимемо згодом.

Рівняючи розглянуту верству в Барішполі з підсусідками й посполитими інших міст, ми перш за все мусимо підкреслити малий приплив зайшлої людности. Тимчасом як у Полтаві зайшлих підсусідків було 70,4% усіх, у Барішполі їх є тільки 23,5%.

Що-до економічного забезпечення, барішпільські стоять досить близько до підсусідків і посполитих Остра та Козельця, а почасти й Полтави, що сливе не мають ріллі й худоби (напр. в Острі посполиті мають усякої худоби близько 1 на 1 двір пересічно, в Полтаві-ж підсусідки землі не мають, але худоби мають 4,8 усякої на 1 г. пересічно). Затє уступають підсусідкам й посполитим Воронкова, та Кобижчі, які забезпечені куди краще (тимчасом як у Барішполі підсусідки й посполиті мають ріллі 1.2 дня, а худоби всякої 2,4 на 1 господаря пересічно,

у Воронкові підсусідки мають ріллі 2 дні, а худоби — 4,4, посполиті-ж ріллі 5,96 дн., а худоби 14,1, а в Кобижчі підсусідки 1,9 ріллі і 6,8 худ. на 1 двір пересічно).

Отже що-до свого забезпечення підсусідки Баришполя більш наближалися до підсусідків Полтави. Наближаються вони до них, а так само до підсусідків Козельця і Остра, і також своєю працею: з хліборобства живуть дуже мало підсусідків, величезна більшість-же з ремесства, заробітків, то-що. Правда, ремесства розвинені тут менше, ніж у Козельці й Острі, найбільше живуть підсусідки Баришполя з заробітків та іншої, можливо, випадкової, праці.

Піддані.

Велику групу людности становлять піддані старшинські, переважно з колишніх міщан міста, про що ми говорили в першій частині нашої студії¹⁾. Їх є всього 201 дворів, 184 Дараганових, 15 Афендікових. Окрім того 2 пустих. Як ми вже одзначили, переважна кількість підданих походила з міщан, про це свідчить хоч-би походження ґрунтів, на яких вони живуть. А саме, живуть:

На ґрунті посполитому (кол. міщанському ратушному)	150	дворовласників
На ґрунті козакому	40	„
„ „ священницькому	1	„
„ „ церковному	1	„
<hr/>		
Разом	192	дворовласники.

Про решту дворовласників відомостей немає. Ті, що живуть на дворах козачих, здебільшого підбиті козаки та й живуть вони переважно на здавна козачих ґрунтах, батьківських. Частина-ж з них ґрунти свої купили. Всього купили ґрунтів (з усіх дворовласників) — 28 дворовласників, в таких роках і за такі суми (див. табл. на стор. 65).

Певних висновків про ціни на двори або й про те, як зростали вони з плином часу — зробити не можна. Правда, ціни на двір, коли мати на увазі кількість будівель, — неначе-б зростають, але оскільки треба брати на увагу не саму лиш кількість будівель, а й їх якість та розміри двору, про що ми відомостей не маємо, — то цілком певно зробити відповідних висновків не можна. Цікаво тільки одзначити, в які роки найінтенсивніш спродувано ґрунти в м. Баришполі. А саме:

- В 1710-х роках продано 2 гр. (7,2% усіх купівель) на суму 14 крб. 50 коп.
- В 1720-х роках не було.
- В 1730-х роках продано 3 гр. (0,7% усіх купівель) на суму 21 крб.
- В 1740-х роках продано 7 гр. (25% усіх купівель) на суму 38 крб.
- В 1750-х роках продано 13 гр. (46,4% усіх купівель) на суму 106 крб. 50 коп.
- В 1760-х (до 1766 р.) 3 гр. (10,7% усіх купівель) на суму 32 крб.

¹⁾ Див. Істор.-Географ. Збірник, т. I, „До історії м. Баришполя в XVIII ст.“ с. 110—111.

Рік набуття	Кількість грунтів	Кільк. буді- вель у цих дворах	За скільки (у карбован- цях) набуто
1716	2	9 і 4	10 і 4, 5
1731	1	6	14
1736	2	6 і 3	5 і 2
1740	1	3	3, 5
1741	1	5	3
1743	2	6 і 3	4 і 3, 5
1746	2	6 і 4	10 і 12
1748	1	3	2
1750	4	5, 2, 2, 1	14, 3, 1 і 4
1751	4	7, 5, 1, 1	19, 6, 5 і 1, 5
1752	1	6	6
1755	1	2	5
1757	2	4 і 2	10 і 27
1759	1	4	5
1760	1	5	10
1763	1	2	6
1764	1	2	16
Разом	28 гр.	109 буд.	212 крб.

Як бачимо, ціни дворів коливаються, то падаючи, то знов зростаючи в 1750—1760 рр. Загалом пересічно ціна ґрунту була: в 1710-х р.— 7 крб. 25 к., 1720-х р.— 7 крб., 1740-х р.— 5 крб. 43 к., 1750-х р.— 8 крб. 20 к., в 1760-х р.— 10 крб. 67 к. Хоч узагалі, як ми сказали, певних висновків тут зробити не можемо, не маючи точних даних про куплені ґрунти. Треба тільки, як згадано, одзначити час продажу, а саме той факт, що найінтенсивніш спродують ґрунти в 1750-х роках; це можливо тому, що в ці роки Баришпіль переходить у руки Дарагана, який правдоподібно дуже гнобить людність, і через це вона де-не-де мусить продавати свої ґрунти та йти у підсусідки.

Через такі причини як-раз і виходить, що часто посполиті живуть на ґрунтах козачих, а саме: ми знаємо, що взагалі ґрунтів козачих було 40, підданих-же з козаків нараховується тільки 23 госп., решта-ж підданих з посполитих (міщан).

У 199 дворах підданих (окрім пустих дворів) живуть 205 господарів або 316 родин. На 1 двір пересічно припадає 1,03 госп. або

1,6 родини. В цих дворах є такі будівлі: хат—301, госп. будівель—485, на 1 двір пересічно припадає 1,5 хат і 2 госп. буд.

Більшість господарів підданих—місцеві. Прийшлих тільки 41 госп. або 20% усіх підданих. Та й то, здебільшого, ці господарі з того самого або сусідніх полків.

А саме:

З в і д к и	Кільк. госп.
З Правобережжя	6
З Київ. полку	13
З Переяславськ. полку	13
З Полтав. полку	2
З Лубенського полку	2
З Прилуцького полку	1
З Чернігівського полку	1
З Ніженського полку	3
Разом	41 госп

Що-до кількості зайшлого люду піддані трохи уступають підсусідкам, де зайшлих є 23,7% усіх, але переважають цю групу у козаків. На походження декого з прийшлих господарів вказують їхні прізвища, а саме: 1 господар є на прізвище Литвин (певно родом з Чернігівського полку) і 1 Пинчук.

Всього підданих було 1.526 душ, себ-то трохи більше ніж козаків, на 1 двір пересічно припадало 7,7 д. На 1 господарство 7,4 душі, себ-то приблизно стільки-ж, скільки й козаків-підпомічників, але менше ніж козаків виборних. На 1 родину—4,8. Чоловіків було 51,4% загальної кількості душ, жінок 48,6%. Цікаво одзначити перевагу чоловіків неробочого віку над чоловіками віку робочого. Тут знов-таки, як і в козаків, трапляються чоловіки досить старі; пояснюється це, як ліпшими умовами життя підданих в порівнянні з умовами життя підсусідків, так і працею чималої частини підданих: ремесства, торгівлі і т. и., праця, в якій й чоловіки літні могли брати активну участь. Тому й загалом господарства підданих були не дуже й забезпечені чоловічою робочою силою.

А саме, що-до віку людність поділялася так:

Чоловіків робочого віку	379 — 48,3%
„ неробочого віку	405 — 51,7%
Разом	785 чолов.
Жінок робочого віку	376 — 50,7%
„ неробочого віку	365 — 49,3%
Разом	741 жінок.

На 1 двір пересічно припадало 1,9 доросл. чолов., на 1 госп. — 1,8. По окремих-же господарствах забезпечення чоловічою робочою силою виглядало так:

Кількість дорос. чолов. на 1 госп.	Без дорос. чолов. госп.	Мало забезп. госп.	Серед. за- безп. госп.	Добре забезп. госп.
0	12	—	—	—
1	—	91	—	1
2	—	—	48	—
3	—	—	35	—
4 і більш	—	—	—	19
Разом	12	91	83	19
%	5,9%	44,4%	40,5%	9,2%

Отже, близько половини господарств було мало забезпечено чоловічою робочою силою, трохи менш було і середньозабезпечених господарств. Натомість господарств добре забезпечених, а головне, незабезпечених дуже мало. Хоч треба сказати, що більшість господарів підданих наймали робітників, тому насправжки забезпечення робочою чоловічою силою мало бути вище.

З земель за підданими зазначено рілля, ліси й сіножаті. Про городи й вигони знов-таки відомостей немає, є тільки звістки про 5 госп., що мали городи (20 к. саж., 1 упр., 1 упр., 1 день, 2 д.). Що-до забезпечення, господарства підданих поділялися так. Мали:

Рілля, сіножаті і ліс	10 госп. або	4,9% усіх.
„ і ліс	15 „ „	7,3 „ „
„ і сіножаті	10 „ „	4,9 „ „
Тільки рілля	82 „ „	40,0 „ „
Разом	117 госп.	57,1 %
Безземельних	88 госп.	42,9 %

Отже більшість господарів з тих, що мали землю, мали саме рілля, інші групи всі разом нараховують тільки 17,1% усіх господарств.

Що сіяли піддані на своїй землі ми власне не знаємо, є звістка тільки про одного господаря, який сіяв: жита 2 чтв., пшениці 1 чтк., ячменю 1 чтк., гречки 1 чтк. і проса 1 чтк.

Ріллі мали піддані всього 2.372 дні. На 1 господаря пересічно припадало 11,6 дня. Але що чимала частина господарств ріллі не мала цілком, то насправжки забезпечено підданих ріллею було значно вище.

А саме:

Кільк. ріллі на 1 госп. (у днях)	Безземел. господ.	Малоземел. господ.	Середньо забезп. госп.	Багатозем. госп.
0	88	—	—	—
до 5	—	26	—	—
від 6 до 8	—	10	—	—
від 9 до 15	—	—	24	—
від 16 до 20	—	—	17	—
від 21 до 50	—	—	—	29
від 51 до 100	—	—	—	9
100 і більш	—	—	—	1
Разом ¹⁾	88	36	41	39
%	43,2%	17,6%	20,1%	19,1%

Найбільша група безземельних. З тих-же, що мали ріллю, на першому місці стоять середньо-забезпечені господарства, за ними добре забезпечені і, нарешті, малозабезпечені. Отже ті господарства, котрі хліборобили, всі мали спромогу працювати в досить широких розмірах.

Окрім ріллі мали ще піддані й сіножаті. Мало їх 17 господарів всього на 940 кіп (од 5 до 210 кіп), на 1 госп. пересічно припадало сіножати на 55,3 кіп, рахуючи всіх — на 1 госп. 4,6 (0,7 дня). Лісу мали 21 господар усього 26 дільниць (17 госп. по одному, 3 по 2 і один мав 3 дільниці). Розміри лісу від 100 саж. до 1 верстви довкола, максимум 3 дільниці по 1 верстві довкола кожна. Окремі дільниці були такі:

в 100 саж. довкола	2 дільн.	в 250 саж. довкола	7 дільн.
„ 125 „ „	4 „	„ 300 „ „	1 „
„ 150 „ „	1 „	„ 1 верству „	9 „
„ 200 „ „	1 „		

Ми бачимо тут чимало як-раз більших дільниць, на першому місці стоять навіть дільниці завбільшки в 1 вер. довкола. Менших дільниць, порівнюючи, небагато.

Отож, ті господарства підданих, котрі мали землю, були середньо-забезпечені, як ріллею, так і сіножатями й лісами.

Худоби мали вони всього: волів — 279 голів, биків — 83, коней — 194, корів — 212, телиць — 67, телят — 154, лошат — 10, свиней — 489, овець — 719, ягнят — 219, кіз — 22, козенят — 9. Всього великої худоби було 768 голів (з них робочої 556), молоді — 231, дрібної 1.458. Усякої — 2.457.

¹⁾ Про 1 госп. відомостей немає, бо його землю не розділено.

На 1 господаря худоби пересічно припадало:

Великої	3,8	Дрібної	7,1
Робочої	2,7	Усякої	12
Молодої	1,1	Або в переводі на вел. худ.	4,7

Коли ми згадаємо, що чимала частина господарів була безземельна, а тому почасті не мала й худоби (принаймні великої й робочої), то стане ясно, що ті господарства, котрі мали худобу, були нею все-ж забезпечені середньо. Погляньмо, як забезпечено селян великою худобою:

Кільк. вел. худ. на 1 госп.	Без вел. худ. госп.	Малозабезп. госп.	Середньо забезп. госп.	Добре забезп. госп.
0	57	—	—	—
1	—	26	—	—
2	—	—	26	—
3	—	—	22	—
4—5	—	—	29	—
6—10	—	—	—	30
11 і більше	—	—	—	15
Разом	57	26	77	45
%	27,8%	12,7%	37,6%	21,9%

Переважає середньозабезпечена група, на другому місці стоять господарства без великої худоби, далі добре забезпечені і, нарешті, малозабезпечені. Погіршає, правда, становище, коли ми візьмемо забезпечення тільки робочою худобою.

Кільк. роб. худ. на 1 госп.	Без роб. худ. госп.	Малозабезп. госп.	Середньо забезп. госп.	Добре забезп. госп.
0	73	—	—	—
1	—	27	—	—
2	—	—	37	—
3	—	—	20	—
4—5	—	—	22	—
6—10	—	—	—	16
11 і більш	—	—	—	10
Разом	73	27	79	26
%	35,6%	13,2%	38,5%	12,7%

Переважає тут, правда, все ще середньо забезпечена група, але група незабезпечених до того зростає, що мало не досягає цієї найбільшої групи. На третьому місці стоять тепер господарства малозабезпечені, на останньому — добрезабезпечені.

Але все-ж забезпечення худобою, подібно, як ми бачили у інших верстов людности м. Баришполя, було вище од забезпечення ріллею. А саме, великої худоби припадало:

На 1 господарство безземельного типу	. 1,3 г.
„ „ малоземельного „	. 3,3 г.
„ „ середняцького „	. 5,0 г.
„ „ багатоземельного типу	. 10,5 г.

Є кілька господарств (4 малоземельних, 2 середняцьких, і 3 багатоземельних), що мають ріллею, але не мають великої худоби. Очевидячки, такі господарства мали або віддавати свою ріллею в найми, або обробляти землю найманною худобою. Перше тим більше можливе, що хлібороблять не всі ті господарі, що мають ріллею. Це видно з таблиці зайнятій підданих:

Жили виключно:

З хліборобства	69 госп.	з подань	3 госп.
з ремесла	36 „	не зазначено чим зай-	
з промислу	9 „	мались, але не хлі-	
з заробітків	15 „	боробством	33 госп.
з платні	3 госп. ¹⁾		
		Разом	168 госп.

Господарі, що сполучали кілька зайнять:

З хліборобства й ремесла	. . . . . 22 госп.
З „ й промислу	. . . . . 13 „
З „ ремесла й промис.	. . . . . 2 „
Разом	. . . 37 госп.

Більшість, отже, живе з одного зайняття, з одного хліборобства тільки живе менша частина людности, а саме виключно з хліборобства 33,7%, з хліборобства і ще чогось — 18%, з іншої праці — 48,3%.

Ремісникиє всього 60 господарів. Що-до фаху вони поділялись так:

Шевців	20 госп.	Котлярів	2 госп.
Ткачів	24 „	Шаповалів	1 „
Ковалів	6 „	Іконописців	1 „
Кравців	4 „	Разом	60 госп.
Кушнірів	2 „		

Цікаво одзначити тут велику кількість ткачів, чого в інших верстов не помітно. Чимала частина підданих, отже, хоч і відірвалася від хліборобської праці, але все-ж працює над тим ремеслом, що найчастіше трапляється саме серед селян.

¹⁾ Один з них як священик, інший як дяк і ще один як писар полк. Дараган.

Чимала частина ремісників — цехові, чого в інших верстов не помітно. Пояснити це, як ми казали в першому розділі нашої розвідки, треба тим, що ці піддані вийшли здебільшого з міщан, здавна записаних у цехах, активних учасників у міському житті. Разом серед підданих було цеховиків 26: шевців — 6, ткачів — 17, ковалів — 2, шаповал — 1.

За те, що господарі ремісникували, свідчать деколи і їхні прізвища, а саме, ми маємо двох господарів на прізвище Коваль (обидва ковалі), 1 — Швець (швець), 1 — Ткач (ткач), 1 — Слюсар (з фаху коваль), Бондар — 1, Білій (ткач, — білити полотно); є один господар на прізвище Броварник, що вказує вже на промисел, і 2, що можливо є сини ремісників: Гончаренко й Коваленко.

Над промислами працювали такими:

Торгували м'ясом . . . 2 госп.	Торгували солодом . . . 4 госп.
„ сіллю . . . 1 „	Шинкували вином . . . 1 „ ¹⁾
„ дрібним крамом 2 „	Шинкували вином пан-
„ рибюю і дьогтем 1 „	ським з десят. . . . 7 „
„ „ і сіллю 1 „	Разом . . . 19 госп.

Відомостей про те, де закупували свій крам торговці, сливе немає. Худобу на м'ясо купують по ярмарках, сіль-же возить один господар з Переяслава, от і всі відомості. Торгують господарі в своїх коморах на ринку, — відомості маємо про 6 комор і 1 пусте коморне місце. Солод і вино для шинкування роблять господарі у власних солодовнях та гуральнях. Взагалі-ж з промислових закладів підданим належали такі: гуралень — 7 (на 1 казан — 4 гуральні, на 2 казани — 1, на 3 казани — 1, про 1 гуральню невідомо), але гонять всього лиш в одній, в решті не гонять, бо заборонено. Солодовень — 4, вітряків 7 (на 1 камінь кожен) — з них мелють троє (вимелюють 80, 50 і 50 чтв. хліба у рік), нарешті один господар швець мав ще одну чинбарню.

Пасік було всього 9 в 9 господарів; кожен мав пасіку. Завбільшки пасіки були такі:

На 5 вул. . . 1 пасіка	На 35 вул. . . 1 пасіка
„ 6 „ . . 1 „	„ 40 „ . . 1 „
„ 15 „ . . 1 „	„ 50 „ . . 1 „
„ 20 „ . . 1 „	Разом . 9 пасік
„ 30 „ . . 2 „	

Всього у всіх пасіках було 231 вулик, на 1 пасіку пересічно припадало 25,7 вулика.

На жаль, прибутки сливе ніде не означено. Є звістка про 1 господаря, що має прибуток з хліборобства й промислу — 40 крб. на рік. В одного господаря вказаний прибуток з пасічництва, — 10 крб. (возить віск до Києва на продаж), нарешті в одного вказано прибуток з мірошництва, він мав 10 чтв. хліба на рік. Прибуток з ремесства, а так само з торгівлі й інших промислів, не вказаний.

¹⁾ Вишинковує 100 відер на рік.

Про повинності підданих жадних відомостей немає. В чому тут виявлялося їх „підданство“ старшині, точно не зазначено. Маємо відомості тільки про консистентську дачу, що платять піддані від дворів, розмір цієї дачі звичайно визначає сама старшина, — власники їх. Найчастіше трапляється та норма, що й при окладанні інших верстов: 1 крб. 2 коп. від кожної жилої хати. Але поруч з цим трапляються найрізноманітніші варіації в сумі консистенції, — включно до того, що зовсім звільняють підданого від неї, скинувши цю консистенцію на інших підданих. Робиться це звичайно в тих випадках, коли підданий до того зубожів, що не має жадних засобів до життя, а сам живе виключно з подань, з жєбрів. Поруч з тим тут трапляються такі дачі, яких ніде по інших верствах не помічали: коли максимальна консистенція у козаків 3 крб. 20 коп. на рік, у підсусідків 4 крб. 20 коп., то в підданих як максимальну суму ми зустрічаємо — 6 крб. 3 коп. Коли-ж узяти на увагу, що найменш платять козаки, верства найзабезпеченіша з економічного погляду, то доводиться визнати, що консистенція з підданого накладалася не відповідно до матеріяльного забезпечення, а відповідно до тієї верстви, до якої він належав. Оскільки консистенцію з підданих визначав без жадного контролю власник, то ясно, що власник міг призначити максимальну суму, яку тільки міг підданий платити.

Як ми сказали, варіації в консистенціях були дуже великі. Платили на рік консистенції:

	25 коп.	2 госп.	2 крб.	—	15 госп.
	40 „	1 „	2 „	2 коп.	2 „
	50 „	6 „	2 „	4 „	14 „
	60 „	5 „	2 „	20 „	1 „
	70 „	1 „	2 „	40 „	3 „
	75 „	1 „	2 „	50 „	2 „
	80 „	2 „	3 „	—	3 „
1 крб.	—	23 „	3 „	6 „	5 „
1 „	2 „	69 „	4 „	—	3 „
1 „	5 „	1 „	4 „	20 „	1 „
1 „	20 „	18 „	4 „	50 „	1 „
1 „	40 „	3 „	6 „	—	2 „
1 „	45 „	1 „	6 „	3 „	1 „
1 „	50 „	4 „			
1 „	60 „	1 „			
					Разом 191 госп. (дворовласн.)

Окрім того три господарі не платять консистенції, бо її перекладено на інших. Нарешті, про 5 господарів відомостей немає.

Закінчуючи огляд становища підданих, ми можемо схарактеризувати їх як мало не суто міську верству, що живе переважно з міських зайнятть, ремесства, промисла, торговлі, то-що.

Верства ця здебільшого досить заможна, про це свідчать їх зайняття, а так само кількість робітників, що мають у себе ремісники; в житті міста, як досить дужа економічно, суто міська верства, вона мала була відгравати чималу роль.

Порівняти підданих м. Баришполя з підданими інших міст нашого району неможливо, бо там вони цілком, або мало не цілком, не трапляються. Правда, оскільки більшість баришпільських підданих походять з міщан, ми можемо порівняти їх з становищем міщан у відповідних містах.

Передусім нам упадає в вічі більша залюдненість двору підданих м. Баришполя. Тут на 1 двір пересічно припадає 7,4 душі, тимчасом як в Острі — 5,43, в Козельці — 4,09 д., в Полтаві (самих підданих козачих без міщан) — 4,8 д., в Кобижчі — 6,2. Більше мають піддані Баришполя ріллі та худоби. Тимчасом як міщани Козельця й Остра ріллі й худоби сливе не мають, а піддані козачі Полтави хоч і мають чимало худоби (16,7 усякої худоби на 1 госп. перес.), але цілком не мають землі, піддані Баришполя мають ріллі 11,6 дня, а худоби 12 голів усякої на 1 госп. пересіч., себ-то мало не стільки як і в Кобижчі (ріллі — 7,1 д., худоби — 14,1). Пояснюється це, очевидно, тим, що поміж підданих Баришполя є група добре загосподарених з хліборобського погляду козаків, що підбила їх силоміць старшина. Цим-же можна пояснити й порівнюючи менший розвиток промислу та ремесства в підданих Баришполя (всього 40% усіх, тимчасом як у Козельці 61,6%, а в Острі 58,34%). Взагалі-ж ми мусимо визнати підданих м. Баришполя за найбільш міську верству в цьому місті, дарма що вона трохи й поступається в цьому перед міщанами сусідніх міст.

Робітники.

Робітники м. Баришполя поділяються на дві групи: семейних — (8 родин) та одинаків.

Семейних було:

Чоловіків робочого віку	 3
„ неробочого віку	 4
Разом	 7
Жінок робочого віку	 9
„ неробочого віку	 10
Разом	 19

Всього семейних було 26 душ.

Робітників одинаків було: чоловіків роб. віку — 63, неробочого 31, разом — 94, жінок робочого віку — 20, неробочого 12, разом 32. Всього робітників і робітниць одинаків було 126.

Відомості про те, з якої соціальної верстви походять робітники, неповні. Маємо дані тільки про 72 робітників. Вони були: з посполитих — 47, з козаків — 22, з міщан — 3.

Більшість робітників місцевого походження, таких є 104, прийшлих є тільки 34, або 24,6% усіх робітників. Цей відсоток, що наближається до % зайшлої людности в підданих та підсусідків, є безперечно замальй (у Козельці прийшлих — 66%, в Полтаві — 75%), звичайно робітники

мали-б збиратися до міста на заробітки переважно з околичних сіл, тут-же кадр робітників поповнюється з шарів місцевої збіднілої людности.

Зайшли робітники походили з таких місцевостей:

З в і д к и	Кількість господарів
З Правобережжя	5
З Київського полку	10
З м. Києва	4
З Переяславського полку	3
З Гадяцького полку	1
З Полтавського полку	1
З Ніженського полку	1
З Чернігівського полку	2
З Пограбова	1
З Нестерища	1
З Кулачова	1
Разом ¹⁾	30

Деякі прізвища вказують на походження робітників. Напр., Запорожець — 1, Сербин — 1, Сербиненко — 1, Стародубець — 1.

Робітники були мало не по всіх верствах людности. Але найбільше їх було в підданих; таких було 63 робітники-одинаки і 3 родини семейних, разом 49,5% усіх робітників. Пояснюється це тим, що частина робітників знають ремества й працюють у ремісників, правдоподібно, як підмайстри. Опріч того чимала частина робітників є властиво учні, що працюють у господарів „за науку ремесла“. Тому й зрозуміло, що найбільше робітників у підданих, верстви найбільш міської, що до своєї праці, де найбільше трапляється ремісників, а так само й торговців, та промисловців, що теж потребували робітників (напр., той господар — швець що мав чинбарню).

На деякі професії, чи їх самих, чи може їх чоловіків, вказують прізвища двох робітниць: одна з них має прізвище — Кравчиха, а друга — Ткачиха.

Відомостей про економічне становище робітників сливе нема. Маємо тільки звістки про умови їх праці, властиво про винагороду за неї. Робітники працюють: за річну платню, таких було 70,1% усіх робітників, за одяг і харч — 6%, „за науку ремесла“ — 21% і відрядно або поденно — 2,2%, про 1 відомостей немає (0,7%).

¹⁾ Про чотирьох господарів відомостей немає.

Робітники, що діставали платню відрядно або поденно, робили на таких умовах — один одержував 20 копійок у тиждень, другий — 4 копійки в день, третій на гуральні — 10 коп. від кожної носатки. Всі вони були на власних харчах. За одяг і харчі працювало 8 робітників, здебільшого або дуже старі, або ще дуже молоді. За „науку-ж ремесла“ працює переважно молодь, 28 робітн., перебувають вони на господаревих харчах.

Найбільша частина робітників працює за річну платню на харчах господарів. Платню вони діставали на рік таку:

	50 коп.	2 роб.	2 крб.	40 коп.	3 роб.
	80 „	2 „	2 „	50 „	4 „
1 крб.	—	7 „	2 „	80 „	1 „
1 „	2 коп.	1 „	3 „	—	5 „
1 „	10 „	1 „	3 „	50 „	1 „
1 „	20 „	6 „	4 „	—	7 „
1 „	40 „	3 „	4 „	50 „	3 „
1 „	50 „	4 „	5 „	—	3 „
1 „	60 „	2 „	6 „	—	4 „
1 „	80 „	3 „	2 крб.	і 2 чтв.	жита 1 „
1 „	90 „	1 „	3 „	і 4 „	„ 1 „
2 „	—	21 „			
2 „	5 „	2 „		Разом	38 роб.

Або всі разом робітники діставали 209 карб. 72 коп. і 2 чтв. та 2 чтк. жита. На 1 робітника (не рахуючи жита) пересічно припадало 2 карб. 38 коп. Як бачимо, найчастіше трапляється платня в 2 крб. на рік.

Взагалі-ж робітники були верства цілком не забезпечена, як одинаки, так і семейні, без жадного майна, земель; худоби, то-що. Платню вони мали пересічно невелику і, таким робом, мали власне тільки харчі, за які й працювали. Цю верству поповняли зубожілі виходні з поспільства, переважно, а почасти й з козаків, які не маючи вже жадного майна і не знаючи якої спеціальної праці, скажім ремесства, не могли йти в підсусідки, а мусіли працювати по чужих людях, добуваючи хліб, як собі так подеколи й родині своїй.

Загальний огляд усіх груп.

Закінчивши огляд кожної верстви зокрема, зробімо загальний огляд їх усіх, рівняючи їх так само одну з одною.

Отож у Баришполі було всього (за тими відомостями, що ми маємо) — 527 дворів ¹⁾, себ-то він мав більш-менш однакову людність з Козельцем (560 дв.), значно перевищуючи Остер і Воронків (384 і 381 дв.).

Окремим станам належало:

¹⁾ Кілька з них було пустих, зокрема старшинських.

Самій старшині	11 дворів	2,1 ‰
Старшинським підданам	201 „	38,1 „
Підсусідкам (здебільшого старшини)	45 „	8,6 „
Посполитим (здебільшого старшини)	11 „	2,1 „
Духівництву	12 „	2,3 „
Козакам виборним	54 „	10,2 „
Козакам-підпомічникам	193 „	36,6 „
Разом	527 дворів	100 „

Або, що-до окремих груп:

Старшині, їх піддан., підсусідк. і посп.	245 дв. ¹⁾	46,5 ‰
Козакам виборним і їх підсус.	62 „	11,8 „
Козакам-підпомічн. і їх підсус.	192 „	36,4 „
Духівництву та його підсус.	24 „	4,5 „
Решті людя. (посп. вільним і 1 дв. монастир.)	4 „	0,8 „
Разом	527 дв.	100 ‰

Найбільш, отже, як ми вже зазначали ²⁾, належало дворів старшині. Правда, козакам виборним та підпомічникам разом належить біля половини дворів з цілого Баришполя, але додати треба, що в самій сотні Баришпільській козаки сливе не мали дворів. А саме ³⁾: в селах Баришпільської сотні: Гнідині, Вишеньках, Процеві (всі троє належать Києво-Печерській Лаврі), Боргничах, Княжичах (нал. Київ. Микольсько-Пустин. монаст.) та Перегудівці (належить Дараган) і хуторах: Ніготині, Рівному (К. Печер. монаст.), Кучуківському, Дарницькому Мліні, Тростинці (Мик. Пуст. ман.), Мартусевщині (Дараган) та на хуторах: Дараган — 2 хуторах, Афендика — 1, Горковського — 1, військов. тов. Ф. Новаковича — 2 і козака виб. П. Щигла — 2, — було:

Монастирських	8 дв.	} 86,0 ‰
Підданих монастирських	287 „	
„ старшинських	26 „	
Підсусід. козачих	2 „	
Козаків	13 „	
Духівництва та його підсус.	7 „	2,0 „
Разом	343 дв.	100 ‰

Або по всій Баришпільській сотні разом з сотенним містом:

Старшині, їх піддан., поспол. і підсус.	271 дв.	31,1 ‰
Козакам виборним і підпом. та їх підсусідк.	269 „	31,0 „
Монастирським підданам та їх підсус.	296 „	34,0 „
Духівництву та їх підсусідкам	31 „	3,5 „
Вільним посполитим	3 „	0,4 „
Разом	870 дв.	100 ‰

¹⁾ Ми тут зараховували й пусті двори, а тому цифри трохи одрізняються (на 0,1 ‰) од тих, що ми їх булж навели в-останнє. Див. про це в нашій праці в „Іст.-Геогр. Збірн.“, т. I.

²⁾ Ibid.

³⁾ Дані про це в т. 221 Рум'янцева. Опису (Фунд. Бібл. ІНО, кол. Універс.).

Як бачимо, вся кількість дворів властиво розбивається на три більш-менш рівні групи: старшинську, монастирську й козацьку; з них козацька в середині XVIII ст. має менше од третини всієї людности Баришпільської сотні.

Більшість дворів міста Баришполя козаці колись; таких було 295, далі-ж ідуть посполиті (кол. міщанські)—163, попівські—25, церковні—2, монастирський—1. Про решту ґрунтів не означено.

Забудування двору у різних верстов неоднакове.

Пересічно на 1 двір припадає:

Назва верстви	Хат	Господ. буд.
Старшини	1,7	2,1
Духівництва	2,1	2,1
Козаків-виборних	2,3	5,3
Козаків-підпомічників	1,4	2,2
Підсусідків і посполитих	1,3	1,8
Підданих	1,5	2

Як бачимо, найгустіше забудовано двори в козаків виборних; це цілком нормально, беручи на увагу їх залюднення (про це нижче) і, головне, суто-хліборобську працю, що вимагала великої кількості господарчих будівель, як от клунь, стаєнь, то-що.

Жило в усіх дворах Баришполя всього 937 родин з 635-ма господарствами; на 1 двір пересічно припадає 1,8 родини, 1,2 господарства. Загальна кількість людности була 4.490¹⁾ душ.

А саме:

Козаків виборних	616	душ.
„ підпомічн.	1.461	„
Підсусід. і поспол.	705	„
„ підданих	1.526	„
„ робітників	152	„

Або по всій сотні:

Козаків виборних і підпомічників	2.198	душ.
Підсусідків і посполитих	757	„
Підданих	4.310	„
Робітників	171	„
Разом	7.436	д. ²⁾

¹⁾ Сюди не входить старшина і духівництво.

²⁾ Цікаво одзначити, що за даними Шафонського в Баришпільській сотні близько 1782 р. було в 1 містечку й 28 селах та хуторах (за даними 1766 р. 1 міст. і 20 селах і хуторах)—усього 6.204 душі людности та ще й з дворянами, себ-то з старшиною (про яку відомостей в описі 1766 р. немає). Отже доводиться констатувати, що кількість людности в Баришпільській сотні зменшилася, хоч, можливо, це залежало й від територіальних змін у сотні. Див. Шафонський, Опис. Черн. Намѣс., с. 73.

Як бачимо, кількість людности відповідає кількості дворів; підданих старшинських і монастирських — близько двох третин усієї людности, козаків — коло третини.

У самому місті Баришполі на 1 господарство різних груп людности пересічно припадало:

Козаків виборних . . .	11,0	душ.
„ підпомічник. . .	7,3	„
Підсусід. і посполит. . .	4,2	„
Підданих . . .	7,4	„

Пересічно всієї людности на 1 госп. — 7,1 душі, на 1 дв. — 8,5 душі, на 1 родину — 4,8 дв.

Більшість людности місцевого походження, таких є (окрім робітників-одинаків) — 546 господарів; зайшлих тільки 89 або 14% загальної кількості; в різних групах % прийшлої людности був такий:

У козаків виборних . . .	—
У козаків-підпоміч. . .	4,5 %
У підсус. і посп. . .	23,5 „
У підданих . . .	20 „
У робітників . . .	24,6 „

Отже найбільш зайшлої людности поміж робітниками, а далі підсусідками. Найсконсолідованіша щодо походження верства це козаки, головне виборні.

Прийшла людність ішла переважно з того-ж самого Київського полку, або сусіднього Переяславського; була й певна колонізація з північних полків і, головне, з Правобережжя.

Огляньмо тепер, як економічно забезпечено було різні верстви людности. Скільки належало різних земель окремим групам, покаже нижчеподана таблиця:

Верства	Ріллі днів	Сіножати на кіп	Лісу дільниць
Старшина	853	860	9
Духівництво	824,5	300	5
Козаки виборні	2.795	2.400	41
„ підпомічники	3.589,5	2.315	29
Підсусідки й посполиті	194	150	3
Піддані	2.372	940	26
Робітники	—	—	—

Найбільш ріллі отже належало двом найчисленнішим верствам: козакам і підданам; сіножати й лісу найбільш належить козакам виборним, що мають найбільше хліборобське господарство.

Трохи змінюється взаємовідношення, коли ми візьмемо землеволодіння по всій Баришпільській сотні:

Верства	Рілі днів	Сіножати кіп
Старшина	1.337	1.410
Духівництво	937,5	1,190
Манастирі	1.096	5.600
Манаст. піддані	3.043	34.788
Старшинські	2 381	940
Підсус. і посполиті	194	150
Козаки	6.670,5	6.813
Робітники	—	—

Тут, як бачимо, найбільше рілі належить двом групам: козакам і підданам, хоч чималі цифри припадають і на інші групи, особливо коли взяти на увагу кількість кожної групи.

Далі, беручи саме місто Баришпіль, ми побачимо, що на 1 господаря пересічно припадає:

Верства	Рілі днів	Сіножати кіп
Старшина	142,1	143,1
Духівництво	68,7	25
Козаки виборні	50	42,9
„ підпомічники	19,9	11,6
Підсусідки й посполиті	1,2	0,9
Піддані	11,6	4,6

Як бачимо з цієї таблиці, найбільше забезпечено старшину. Але насправжки їх забезпечення було, безперечно, ще вище, бо сюди треба ще додати їх землі по селах, як цієї сотні, так і по інших (причому кількість власників не зростає): коли, напр., ми візьмемо старшинські маєтки тільки в Баришпільській сотні, то на 1 старшинську родину пересічно припадатиме 228,8 дн. рілі. На другому місці стоїть духівництво, а далі козаки виборні і козаки-підпомічники. На останньому місці стоїть забезпечення підсусідків і посполитих, а на передостанньому — підданих, цієї найбільш міської що-до зайнятв верстви людности м. Баришполя. Розгляньмо тепер забезпечення ріллею поодиноких господарств різних груп.

Групи забезпечення ріллею	Стар- шина ¹⁾	Духівн.	Козаки виборні	Козаки- підпоміч- ники	Підсусід- ки й пос- политі	Піддані
	У відсотках					
Безземельні	—	33,3	9,4	22,6	86,7	43,2
Малоземельні	16,7	8,3	3,8	18,4	6,1	17,6
Середняки	—	—	17,0	23,1	6,6	20,1
Багатоземельні	83,7	58,4	69,8	35,9	0,6	19,1

Знов-таки, після старшини найбільш багатоземельних у козаків виборних, а потім у духівництва. Найменш забезпечені підсусідки й посполиті, а потім піддані. Цікаво порівняти групи підданих і козаків-підпомічників, що кількістю мало не однакові. Козаки мали ріллі на одну гретину більш ніж піддані, але в них група добре забезпечених господарів удвоє більша. Очевидячки, козацькі наділи пропорційніші як між багатоземельними, так і середняками, у підданих-же невелика частина господарів забезпечена дуже добре, тимчасом як є й чимала частина безземельних (удвоє більша за цю групу у козаків).

Сють у Барішполі найбільш жита, що пересічно становить мало не половину всього засіву (козаки виборні — 46,7% усього засіву, козаки-підпомічники — 47,7%). Потім найбільш сіялося гречки, а далі вівса й ячменю. Пшениці сіялося мало й то сіяли її переважно заможніші верстви: козаки виборні (4,5% цілого засіву), почасти козаки-підпомічники (3,4%).

Щодо городів, то говорити про забезпечення ними барішпільської людности не доводиться. Зазначені вони лиш у кількох господарів різних верств, взагалі-ж з якихось причин в опису Барішполя їх не вказувалося, як про це ми вже були говорили раніш, так само не зазначено й про забезпечення людности вигонами.

Подібно до забезпечення ріллею було й забезпечення худобою.

Мали худоби.	Старшина	Духівництво	Козаки виборні	Козаки-підпомічники	Підсідки та посполиті	Піддані	Робітники	Разом
Великої	52	59	705	892	134	768	—	2.610
Робочої	41	47	564	658	91	556	—	1.957
Молодої	15	12	147	253	49	231	—	707
Дрібної	135	30	1.184	1.681	218	1.458	—	4.706
Усякої	202	101	2.036	2.826	401	2.457	—	8.023

¹⁾ Та старшина, що жила в своїх дворах.

Або в переводі на велику худобу на 1 госп. м. Барішполя пересічно припадало 5,1.

Найбільш отже худоби належить козакам-підпомічникам і підданам. Про старшину, проте, тут знов-таки говорити не можна, бо, як ми вже зазначили, переважне хліборобське господарство старшини було по селах, а не по містах.

Розгляньмо тепер пересічне забезпечення господарств окремих верстов:

На 1 госп. пересіч. припадало	Старшина ¹⁾	Духівництво	Козаки виборні	Козаки-підпомічники	Підсусідки й посполиті	Піддані	Робітники
Великої	10,4	4,9	12,8	4,5	0,8	3,8	—
Робочої	8,2	3,9	10,1	3,3	0,5	2,7	—
Молодої	3	1,0	2,6	1,3	0,3	1,1	—
Дрібної	27	2,5	21,2	8,4	1,3	7,1	—
Усякої	40,7	8,4	36,4	14,2	2,4	12	—
Або в перев. на велику худобу ²⁾	13,7	5,3	15,4	5,6	1	4,7	—

Як бачимо, найбільш забезпечено, як і треба було того чекати, групу козаків виборних. Цікаво одзначити, що духівництво, порівнюючи з своїми земельними наділами, має замало худоби, очевидно, воно чималу частину своєї ріллі віддавало в найми, правдоподібно, з десятини, як і взагалі віддавали в Барішполі.

Таким робом найбільш хліборобською верствою були козаки виборні, а за ними козаки-підпомічники, духівництво й піддані.

Перейдімо тепер до зайнять людности. Жили³⁾:

Господарі	Духівн.	Козаки виборні	Козаки-підпомічники	Підсусідки й посполиті	Піддані	Всього
З хліборобства	—	51	136	7	69	263
З хлібор. і ще з чогось (перев. промис. і ремесств), ...	8	—	10	3	37	58
З ремества	—	—	10	22	36	68
З промислу	1	5	2	1	9	18
З заробітків ⁴⁾	3	—	14	15	18	50
Невідомо з чого, але не з хліборобства	—	—	28	113	33	174
З подань	—	—	—	5	3	8
Разом	12	56	200	166	205	639

¹⁾ Ці цифри ми беремо тільки по дворах, що мали худобу, себ-то без дворів пустих.

²⁾ За нормою полтавських статистиків: 1 вел. худ.=5 молод.=10 дрібн.

³⁾ Звідси виключаємо господарів робітників (семейних), але натомість, ми сюди включаємо духівництво.

⁴⁾ Сюди ми зачисляємо й тих, що жили з платні, напр., духівництво (що не мало землі), писарів, то-що.

З хліборобства, отже, переважно живуть козаки виборні, а також і підпомічники, а так само почасти й духівництво. Підсусідки й посполиті сливе не хлібороблять, а живуть з інших міських зайнятть.

Взагалі-ж у Баришполі з хліборобства всього живе 41 % усіх господарів, з хліборобства й ще чогось, переважно, ремесства й промислу (причому здебільшого хліборобство грає ролю тільки підсобної додаткової праці) — 9,8 %, разом 50,8 % усіх господарів. Таким робом господарів, для яких хліборобство ще мало ролю чи то виключного, чи додаткового засобу до життя, була половина цілої кількості. Друга половина з хліборобством порвала цілком і перейшла до міських зайнятть, до ремесства, промислу й торгівлі, то-що.

З податків і повинностей вказана, як ми говорили, консистенція, яку платять різні верстви людности; порівняймо, скільки платили окремі верстви, себ-то на кого скільки накладалося з двору.

Розмір консистенції з дво, у		Козаки-підпомічники	Підсусідки й посполиті	Піддані	Разом	Розмір консистенції з двору		Козаки-підпомічники	Підсусідки й посполиті	Піддані	Разом
Крб.	Коп.					Крб.	Коп.				
—	25	—	—	2	2	1	75	1	—	—	1
—	40	—	—	1	1	2	—	8	—	15	23
—	50	1	2	6	9	2	2	—	—	2	2
—	60	1	1	5	6	2	4	24	4	14	42
—	62	—	12	—	12	2	20	—	—	1	1
—	70	—	—	1	1	2	40	1	—	3	4
—	75	—	—	1	1	2	50	1	—	2	3
—	80	1	1	2	4	3	—	—	—	3	3
—	83	1	—	—	1	3	2	1	—	—	1
1	—	13	6	23	42	3	6	2	—	5	7
1	2	95	36	69	200	3	50	1	—	—	1
1	4	2	—	—	2	3	60	1	—	—	1
1	5	—	1	1	2	4	—	—	—	3	3
1	6	1	—	—	1	4	20	—	1	1	2
1	12	1	—	—	1	4	50	—	—	1	1
1	20	21	—	18	39	6	—	—	—	2	2
1	30	1	—	—	1	6	3	—	—	1	1
1	40	1	—	3	4	Не платять, бо недавно оселилися.		3	1	—	4
1	45	—	—	1	1	Не платять (причини не зазначено)		6	1	3	10
1	50	—	—	4	4	Не означено про		10	—	5	15
1	60	—	—	1	1	Не означено про		10	—	5	15

Ця таблиця показує перш за все, що більшість людности платила за нормою, себ-то 1 крб. 2 коп. від хати (1 крб. 2 коп., 2 крб. 4 коп., 3 крб. 6 коп. і т. и.). Таких було 54 % усіх. По-друге, цікаво, що найбільшу консистенцію платять піддані, тимчасом як козаки, найзаможніші, платять трохи чи не найменше. Так, на козака пересічно припадає консистенції 1 крб. 20 коп., на 1 підсусідка — 98 коп., на підданого — 1 крб. 33 коп. Такий розподіл, досить характерний, показує, що влада козацька все-ж дбала за своїх товаришів, намагаючися зробити їх становище як-найкращим. Робилося це коштом підданих і, почасти, цілком незаможних, підсусідків та посполитих.

Що-до підданих, то можна думати, що окрім консистенції вони виконували ще й деякі повинності володільцям. За це промовляє той факт, що піддані монастирські Баришпільської сотні всі окрім консистенції роблять ще й панщину на монастир по 4 дні на тиждень по 1 чоловіку від двору.

Наостанку нам треба коротенько спинитися на торговельному житті Баришполя. Оскільки докладно ми з'ясували це в нашій попередній студії ¹⁾, то тут ми в загальних рисах схарактеризуємо життя торговельне, рівняючи його до торговельного життя цілої сотні.

Спинімося спочатку на ремесстві. За центр його є саме місто Баришпіль, де ремісники становлять 103 дворовласн., себ-то, не рахуючи пустих дворів, близько однієї п'ятої всієї людности. В сотні-ж було 50 дворовласників-ремесників, себ-то тільки 14,6 % усієї людности сотні (без міста). Разом ремісників було 153 дворовласн. — 17,6 % усієї людности сотні. Їх було:

Ремество	Старш. піддан.	Манастир. піддан.	Інші верстви	Разом
Ткачів	26	21	7	54
Шевців	24	5	12	41
Кравців	10	7	7	24
Ковалів	8	5	1	14
Ганчарів	—	2	1	3
Іконопис.	1	—	1	2
Шаповалів	1	1	—	2
Теслів	1	1	—	2
Лимарів	—	—	1	1
Кушнірів	2	2	1	5
Бондарів	—	2	—	2
Котлярів	2	—	—	2
Ситарів	—	—	1	1
Разом	75	46	32	153
	49%	30,0%	21,0%	100%

¹⁾ Іст.-Геогр. Зб., т. I, с. с. 112—119.

Як бачимо, найбільш ремісників дають піддані старшинські, що перебувають переважно в місті й походять з колишніх міщан; потім манастирські, а на останньому місці стоять інші верстви (переважно козаки, а також підсусідки духівництва та козацтва), що всі разом дорівнюють одній п'ятій усіх ремісників.

Цікаво відзначити, що ткацтво трапляється більше саме по селах: серед манастирських підданих ремісників близько половини — ткачі.

Треба також одзначити, що більшість ремісників надто сільські — не цехові. В самому Баришполі цехових 34 ремісники, себ-то одна третина всіх, по селах-же сотні цехових є тільки 7, себ-то 14 %.

Подібно до ремесств стоїть справа й з торгівлею. Всього торгують 32 дворовласники в Баришполі і 6 по селах (всього 4,4 % усієї людності сотні). З них усіх старшинських — 17, манастирських — 5, попівських та їх підсусідків — 2, козацьких — 14.

Торгували:

М'ясом	4
Сіллю	6
В'яленою рибою й дьогтем	1
Рибою, сіллю та дьогтем	1
Дрібним крамом	6
Шинкували (окрім спеціальн. шинків) . . .	20
<hr/>	
Разом	38

Найбільш, отже, шинкують вином, на це вказує й велика кількість гуралень у Баришпільській сотні (про це далі). Що-ж до набуття краму, то тут відомості неповні. Ми маємо звістку про набуття соли. П'ять власників купують її в Польщі, для чого посилають туди звичайно два (один — 1) вози, або їздять з ними сами. Один купує її в Переяславі. На м'ясо скуповують звичайно по ярмарках худобу (переважно овець), ріжуть її й продають у самому Баришполі.

Перейдімо тепер до промислових закладів. Гуралень у Баришпільській сотні було 27, але чимала частина з них не працює. Більшість з них були в самому сотенному місті, таких було 25 (з них 11 не працюють), по селах-же 2.

Величезна більшість гуралень скупчена в руках старшини та її підданих, почасти належить манастирям, решта-ж у козаків. У самому Баришполі шинкують звичайно по власних будинках, відомостей про існування шинків в Описі немає. По селах-же існують шинки — 9, всі вони манастирські. Так само по селах і рибні лови: манастирських — 6, козака — 1. У самому Баришполі ми бачимо ще 9 солодовень, продукція яких ішла на продаж по різних сусідніх місцях і почасти навіть до Київа.

Чимало розвинене у Баришпільській сотні й млинарство. Маємо звістки про млини та вітряки; більшість з них, переважно вітряків, знаходяться в самому місті та належать старшині й їх підданим. А саме: в місті було 5 млинів та 21 вітряк, по селах — 6 млинів.

Належало — старшині та їх підданам — 5 млинів (2 з них з круподерками) і 12 вітряків, монастирям і їх підданам — 6 млинів, іншим верствам (козакам і духівництву) — 9 вітряків.

Залишається сказати скільки слів про пасічництво. Треба зазначити, що розвинено воно в Баришпільській сотні мало. В самому місті ми бачимо 24 пасіки на 679 вуликів, по селах-же 9 пасік на 899 вул. У місті пасіки невеликі, належать переважно козакам, по селах — монастирям (7 пасік на 754 вул.) та їх підданам.

На цьому ми дозволимо собі закінчити наш коротенький огляд торговельно-промислового життя міста й сотні, нагадуючи про докладніші дані з торговельно-промислового життя міста в нашій окремій нарисі.

Загалом беручи, ми мусимо, отже, визнати, що м. Баришпіль у цілому був уже міське поселення, переважно старшинського володіння. Людність, чималою мірою досить загосподарена, відривається поволі від хліборобства, переходячи до міських зайнять, до ремесства, промислу, то-що. Отож людність у цілому досить забезпечена, якщо не з хліборобства, то з інших міських зайнять. Поруч з цим існує певна група (частина підсусідків, посполитих, підданих та робітників) незагосподарених, що живуть з випадкових зайнять, заробітків по чужих людях, то-що. З заможнішої групи, можна гадати, весь час диференціюється по-перше група багатшої людности, що пнеться до козацької старшини, або до великих промисловців з міщан, по-друге зубожіла група, що поповнює лави робітництва, як у самім Баришполі, так і виходить шукати собі долі до інших місцевостей.

ДОДАТОК ДО СТ. 38.

Що сучасники переведення Опису вважали працю російських офіцерів за уважну, бачимо, наприклад, з слів городничого м. Василькова: „которая Генеральная Опись в вѣдомствѣ Васильковскомъ какъ сочинялась, то самими офицерами описывано и тѣхъ описаній отнюдь нѣкому не било от нихъ показываемо; а сочиняли опись порядкомъ таковымъ, что не толко, сколько в дворѣ хатъ, порознь и под одною кровлею состоящихъ и какъ огорожен дворъ, но во всякомъ дворѣ и наипослѣднѣйшіе хливцы и хижки — всѣ до найменшого описывано“¹⁾.

---

¹⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 3117, р. 1763. Цю архівну звістку знайдено вже тоді, як праця була в друку.

НАРИСИ ІСТОРІЇ ТОРГОВЛІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ З КРИМОМ У XVIII СТ. ¹⁾.

Торговля України з Кримом у XVIII стор. не була значна. Її не можна рівняти до торгівлі XIII сторіччя, коли валки руських купців, прибуваючи до Криму, переважно з хутрами, знаходили тут товари малоазійсько-сирійські й дальших східних місць ²⁾.

Становище обох країн далеко змінилося. Крим, перебуваючи під владою Туреччини, що часто-густо використовувала його людність на різні наскоки на сусідні країни, з його частими змінами ханів і взагалі з нетвердим політичним становищем, не міг сприяти розвитку торговельних стосунків з сусідніми країнами, гарантувати безпечність купцям, що провадили цю торгівлю ³⁾. З другого боку Україна першої половини XVIII стор., знесилена військовими постоями, різними походами, виставчанням робочої сили та численними оплатами, не мала змоги брати жвавої участі в закордонній торгівлі. Система-ж заборон вивозити з України заповідні товари, до яких належали переважно ті товари, якими вона торгувала, накази про вивіз товарів за кордон тільки через російські північні порти, заборона вивозити за кордон золоті та срібні гроші, а для цього оточення України заставами, все це дуже звужувало, коли не руйнувало зовсім, закордонну торгівлю ⁴⁾. До цього треба додати, що в українського купця бракувало великих сум готових грошей, які він міг-би вкласти в цю торгівлю, що робило її дрібною ⁵⁾.

Не вважаючи на все це, торгівля Лівобережної України з Кримом не поривалася, дарма що іноді річний вивіз товарів через Чорне море доходив до суми 59.097 крб., як це було в 1762 році ⁶⁾. Торговля ця мала

---

¹⁾ Розвідка ця — то частина праці, яку має на меті подати незабаром автор про закордонну торгівлю України в XVIII стор. Торкається частина ця торговельних зносин з Кримом турецьким і написана на підставі того архівного матеріалу XVIII стор., який переховується в Київ. Центр. Архіві Давніх Актів (скорочено К. Ц. А. Д. А.) в фонді „Старих Справ XVIII ст.“

²⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VI, част. 1, 5.

³⁾ В. Смирновъ, Крымское ханство подъ верховенствомъ Оттоманской Порты в XVIII в. ...Записки. Одес. Общ. Ист. и древ., т. XV, 152.

⁴⁾ М. Судієнко, Матеріали для отечеств. історіи, т. II 57.

⁵⁾ Проф. М. Слбченко, Организация хозяйства Украины, т. III, 41.

⁶⁾ Ibidem, 140.

свої характерні риси, які одрізняли її від торговельних стосунків з іншими країнами. Висвітлити їх і входить в авторове завдання.

Перш як говорити про торгівлю України з Кримом у XVIII ст., ми мусимо зупинитися на тих двох договорах, яких було складено між цими двома країнами ще в XVII ст. Це договори 1649 та 1692 років. За першим договором 1649 року турецький султан дозволяє козацькому військові вільно плавати Чорним морем, вільно зупинятися в усіх портах і торгувати з усіма турецькими землями. Щоб привабити купців до торгівлі, султан звільняє їх та їхні товари від мит та податків на 100 років. Протягом цього-ж терміну, купці мали право будувати дома для складу товарів у містах та портах турецьких, як у Чорному так і в Білому морях, перебувати й торгувати там, не виплачуючи жадних податків. Як на Україні, так і в Туреччині мусіли бути резиденти цих країн, які-б захищали своїх купців од різних кривд, а резидент турецький окрім того повинен був видавати пашпорти для вільного проходу українських купців з галерами або з кораблями куди вони схтять ¹⁾). Договір Петрика з Кримом 1692 року не відчиняв так широко дверей для цієї торгівлі, але все-таки він був проголосив обопільне право вільного торгу на загальних підставах як для купців українських у землях кримської держави, так і кримським купцям на Україні. Українських купців не звільнено було від мит, як це передбачалося за попереднім договором, їх тільки зрівняно в митних правах з купцями кримськими. Щоб запобігти униканню виплати мита, встановлювалося, що українські купці повинні були їхати шляхом через Переволочну на Газі-Керман, а купці кримські прямо на Переволочну ²⁾). Як відомо, обидва ці договори не були здійснені, свого часу вони мали деяку політичну вагу, але те, що підчас складання їх звернуто було пильну увагу на цей бік стосунків між обома країнами, свідчить про зацікавленість у торгівлі цих країн.

Переходячи до XVIII ст., ми спостерегаємо, що перше місце в торгівлі України з Кримом належало полтавським купцям. Місто Полтава — було чималий торговельний центр на Україні в XVIII ст. Сюди з'їжджалися на ярмарки купці як з Західньої Європи, так і з різних місць Туреччини, а полтавські купці підтримували цей торговельний зв'язок, одвозячи свої товари на продаж до цих країн ³⁾).

У Полтаві-ж, у 1767 році, ми зустрічаємо купців, які постійно торгували з Кримом. Це були — значковий товариш Іван Ніженець, та значкові товариші Сава й Петро Марченки ⁴⁾). А через Полтаву-ж тягся торговельний шлях з України на Запорозьку Січ, а потім степами до са-

¹⁾ М. Яворський, Україна в епоху капіталізму, вип. I, 67—68.

²⁾ Соловьевъ, Історія Росії, кн. III, с. 1114 і д. О. Оглоблін. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692, Юбілейний Збірник на пошану ак. Д. І. Багалія (Київ, У.А.Н. 1927 р.), 735 ст.

³⁾ И. Аксаковъ, Изслѣдованіе о торговлѣ на украинскихъ ярмаркахъ (СПБ 1858), 124.

⁴⁾ Арх. збірка О. Лазаревського № 72, арк. 112 (Бібліот. був. унів. св. Володимира).

мого Криму ¹⁾). Таким робом, торгуючи з Кримом, українські купці не обминали, а переїздили через Запорозьку Січ. Остання, отже, була великим транзитним місцем для цієї торгівлі. Та й з самою Січчю полтавці підтримували торговельний звязок і навіть тоді, коли цар Петро I, обурений поведінкою запорозців підчас невдалого виступу гетьмана Мазепи проти російської зверхности, заборонив усякі зносини з запорозцями, полтавці Семен Кирильченко та Андрій Пархоменко не порвали звязку з ними й торгували борошном, за що було покарано їх батогами та заслано до Сибіру ²⁾).

У 1740 році, коли з'явивсь помір у Криму, а тому заказано було мати звязок з запорозцями, кошовий отаман запорозького війська скаржився київському генерал-губернаторові Леонтьєву: „Особливо же о сем вашему высокородію обявляю, что за непропуском у Малороссію сквозь ленбю при кошѣ нашем ни з Малороссіи а ни з полской стороны жадных привозов не имѣется и едно толко за тим одним непропуском не толко без одежного платя нужда состоит, але найпаче и во всяких припасах належитих к нашему употребленію ничего не можно достать купить за денги. И в томъ мы войско невѣдаемъ для якої мѣри такого пропуску ни нашим козакамъ у Малороссію, а ни з Малороссіи людемъ не мѣется до коша нашего“. Пробували ніби-то чумаки пробитися на Україну з товарами через Польщу, але в Білій Церкві їх затримали польські командири. Миргородські та полтавські жителі напосідали на коменданта Переволочної застави, вимагаючи, щоб дав дозвіл на проїзд до Січи та далі, а також щоб було пропущено на Україну 90 возів з рибою, які стояли біля цієї застави ³⁾).

Коли, в 1755 році, Сенат збирав відомості про вивіз з України на Запоріжжя та про довіз відтіля на Україну товарів, що робилося в звязку з протестом запорозців проти стягання мита з цих товарів на заведених митницях, то тоді кошовий отаман Григорій Федоров так відповідав на Сенатський указ: „По вчитаніи оногo указу при всей войсковой старшины и куренныхъ атаманов сходкѣ, по общему нашему мнѣнію, покупныхъ въ М. Россіи хлѣбныхъ и питейныхъ припасовъ въ Сѣчъ Запор. въ привозѣ въ еденъ годъ: ржаного борошна — четвертей 10.000, пшеничного 1,000 четв., пшона 5000 четв., горѣлки бочокъ малоросійскихъ 500, солодов ячних 200, меду прѣсного ведерокъ малоросійскихъ 1,000, нитокъ на риболовня сѣти 4000 пудовъ, полотна на рубашки 20000, да хрящу 20000 аршинъ, китайки на кафтани 4000 штукекъ, сукна разного цвѣту 4000 аршинъ, матерій разних 2000 аршинъ и прочого нужного ко одѣянню, яко то овецъ, шкуръ зъ рогатого скота и изъ овецъ, да сукна простого шерсти овечей, пороху и свинцу, такожъ ружей;

¹⁾ Проф. М. Слабченко. Организация..., т. III, 62 та в додатку мапа.

²⁾ Записки Одесскаго Общества Исторіи Древностей, т. XIV, 285. Ів. Д ж и д ж о р а, Економічна політика російського правительства. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові“, т. 98, ст. 64.

³⁾ К. Ц. А. Д. А., № 14670.

а напротиву того своїх собственнихъ промисловъ в М. Россію зъ Зап. Сѣчи въ отпуску въ единъ же годъ: риби возовъ четвернихъ 1,500, соли возовъ четв. 2000, мягкой рухляди — лисичихъ и волчихъ шкуръ 4000, лошадей 1000, рогатого скота 1,000, сала свинного пудъ до 1000, уповається, быть может; да особливо з Кієво-Межигорского монастиря на духовной чинъ, здѣ въ священнослуженіи перебувающій, борошна ржаного и прочого 30 четвертей, пшона 10 четв., горѣлки двѣ бочки, полотно 1000 арш., а отсюда в тоть монастирь риби 10 возовъ четверних же¹⁾. Може деякі з поданих чисел збільшені, що цілком зрозуміло, коли взяти на увагу ті обставини, за яких їх подавано, а все-ж вони свідчать про той торговельний рух, який був між Україною та Запоріжжям. Багата природня родючість запорозького дикого краю давала запорозцям великі здобутки, частину яких пускали вони в торговельний обмін, закупаючи для себе те, чого не вистачало в себе дома²⁾.

Треба додати до цього, що коли Запоріжжя зле почувало себе без українського довозу, то не в ліпшому стані була Лівобережна Україна без кримської соли. Війна з Туреччиною, 1768—1774 років, позбавила можливости довозити на Україну сіль з турецьких земель. Це викликало підвищення цін на сіль мало не вдвоє. Тимчасом як до цього за пуд соли платили 40—50 копійок, тепер пуд її коштував 90 копійок, а то й карбованець та ще її й не вистачало. Треба було шукати інших місць, відкіля її можна було постачати. Сіль стали привозити з Волги з Ельтонського озера, а для продажу її відкрито було казенні крамниці³⁾. А до цього постачали сіль переважно з кримських соляних озер, а з Валахії через Польщу привозили, так звану, „ступочную“ сіль.

Близьке сусідство Запоріжжя з кримськими соляними озерами зробило його посередником у цій дуже важливій галузі торгівлі й постачальником соли для сусідніх українських місць. Не зівсиди запорозці мали змогу вільно брати сіль з цих озер. Татари не дозволяли потайки брати соли. Це викликало непорозуміння. Так у 1742 році в „артикулах“, які подав кримський хан Туреччині, щоб вручити їх російському резидентові в Царгороді, зазначалося, що, не вважаючи на складену мирну угоду, озброєні запорозці наїжджають з Озівського моря барками й забирають сіль поблизу містечка Читгика. У тім-же році з боку Очакова також припливло багато козаків на барках, а суходолом за тисячу приїхало їх верхами, і набирали сіль з озера Чорке, яке лежало між Перекопом та Кільбурном, за чотири години їзди від останнього. Татари ніби-то пробували усовістити козаків не робити цього, але це не мало ніякого впливу, а тому кримський хан гадав, що козаки навмисне хтять „распри зачинать“⁴⁾.

¹⁾ Записки Одес. Общ., т. XIV, 594.

²⁾ О. Єфименко, Іст. укр. народу, II, 100—101.

³⁾ К. Ц. А. Д. А., № 14353. Пізніше ціна на сіль знову впала і в 1778 р. у Києві пуд ельтонської соли продавали по 60 коп.: *ibidem*, № 15145.

⁴⁾ *Ibidem*, № 15162, арк. 222.

Козаки вважали, що брати сіль з Прогнойних соляних озер вони мають право, бо й до мирної угоди „турки сами не биривали и козакамъ оную соль брать заперещенія отъ нихъ не бывало“ ¹⁾. Але прибутки від продажу соли примушували кримських ханів уважно ставитися до вивозу її з Криму й організовувати цей вивіз. В цьому останньому брала жваву участь Запорозька Січ. Крим був залежний од Запоріжжя, бо останне мало змогу не пропустити через свої землі чумацькі валки, що йшли з різних місць по сіль, і таким робом зовсім припинити вивіз її з Криму. Це й примушувало ханів погоджувати цю справу з Січчю. Так у 1764 році пристав соляного перекопського промислу Баба-іман, сповіщаючи через посланця кошового отамана Федорова про добре осідання соли в соляних озерах, та про те, що в дорозі не бракує ні води ні трави для худоби, прохає присилати чумаків до Криму, обіцяючи дати кошовому два вози чистої соли, а наперед посилаючи йому один сап'ян ²⁾.

Отже виходить, що отаман Запорозької Січі надсилав чумаків до Криму й що по це вдавалися до нього з Криму. Де-ж бралися на Запоріжжі чумаки?

З ранньої весни до пізньої осені з різних місць України, а найбільше з Полтавщини, виїздили до Криму чумаки, скупчуючись, здебільшого, в невеликі валки.

Часто-густо чумаки брали з собою зайву рогату худобу або коней, „которой скот или лошады в тамошной Запорожской Сечи козакам турецкой монети на башлыки продаючи на тѣ денги соль в Крыму покупают“ ³⁾. Треба тут згадати, що за указами царя Петра I, а потім і інших царів, з України було заборонено вивозити за кордон срібло й золото, а також золоті та срібляні гроші. Але в Криму не приймали мідяних російських грошей, що примушувало потайки провозити туди срібло. На останне звернув увагу російський консул у Криму Нікіфоров. Він докладав Сенатові, що, не вважаючи на указ 1764 року, яким заборонялося вивозити за кордон золото та срібло, українські жителі, а найбільше запорозькі козаки, все-таки вивозять срібні та золоті гроші до Криму, розплачуючись ними за сіль. Кримський хан ніби-то посилав на Україну та в слобідські полки довірених осіб, яким доручав закупати срібло. Консул радив завести казенний продаж соли на Україні, бо, беручи на увагу, що запорозці дуже часто приїздять на Україну, а потім і до Криму й вивозять, „за недовольным смотрѣніем старшинъ запорожских“, срібні гроші, „то весьма сумнительно кажется чтоб сіе зло совсѣм пресець можно было“ ⁴⁾. Отже оця заборона вивозити до Криму золоті та срібні гроші й примушувала чумаків брати з собою рогату худобу,

¹⁾ Записки Одес. Общ., т. XIV, 581.

²⁾ Д. И. Эварницкій. Исторія запорожскихъ козаковъ, т. I, 499.

³⁾ К. Ц. А. Д. А., № 12066.

⁴⁾ Ibidem, справи Казенної Палати, № 153, арк. 253. Д. И. Эварницкій, Исторія запор. козаковъ, 489.

коней, а то й ще що-небудь, щоб, продавши це в дорозі, мати кримські гроші на сіль.

Чи то виїхавши з дому нарізно, чи цілими валками, чумаки „совокуплясь съ зслѣдующими в Кримъ за разнимъ торговим промыслом разнихъ малороссійскихъ городовъ обивателями в крайнихъ к Сѣчи малороссійскихъ по тракту городах или степом в компанію временемъ о десяти а иногда о сту и болше возах в Крим за солю ходят“¹⁾.

Для проїжджих чумаків запорозці лагодили греблі, мости та перевози не тільки на своїх землях, а іноді й на татарських. Отже стежучи за тим, щоб усе це було справне, вони стягали збори за перевіз. Коли з наказу київського генерал-губернатора, в 1743 році, було передано на одкупи перевіз на річці Старій Самарі, то за умовами одкупу стягалися такі збори: з старо-самарських жителів по 2 копійки з двору на рік; з купців, що їхали до Криму або з Криму — з парного волового воза по 10 копійок; з чотирьох — волової хури по 15, а з шости — волової по 20 копійок. Можна гадати, що розмір збору з кожної хури запозичено було в запорозців, які до цього тут їх стягували. Передача цього перевозу на одкуп, гроші з якого до того часу збиралися на Січ, викликало перехід чумаків на інші перевози. Так, із Усть-Самарського Правління „Гарнизонныхъ дѣлъ“ підполковник Вас. Кожин, 15/IX 1743 року, сповіщав київ. генерал-губернатора Леонтєва: „сего числа старосамарські жителі кои откупили старосамарській перевозъ Стефанъ Тендітниковъ с товарищами доносили, что товщи Самарской которой имѣется у самарского монастыря запорожской полковникъ с козаками купеческих людей, кои идут чрез Царичанку в Крим и с Криму, все отвратил, учиня шляги в броды вишше и ниже монастыря; и нынѣ на старосамарской перевозъ купеческимъ людемъ ходъ остановился“²⁾.

Мостове стягувано не тільки на численних містах у самій Січі, а іноді й на другім боці Дніпра на татарській землі. Яскравим прикладом цього було збудування, десь коло 1747 року, на р. Білозерці в урочищі того-ж назвища, в 25 верстов од Кам'яного Затону, гатки й місточка через річку, в 6 сажнів завдовжки. З проїжджих цим містком стягували з кожного великого воза з вагою по 4—5 копійок, з меншого по 2 копійки, а з інших, очевидно, порожніх по 1 копійці³⁾. Треба до цього додати, що цю гатку й місток було збудовано на вигідному місці, бо на запорозькому боці Дніпра був Микитинський перевіз, а останній був головним перевозом для купців, що їхали до Криму або з Криму⁴⁾.

¹⁾ К. Ц. А. Д. А., № 12066.

²⁾ Ibidem, № 14833.

³⁾ Ibidem, 15162 арк. 193, 204.

⁴⁾ Правда, цей місток, укупі з іншими будівлями запорозьких козаків на татарському боці, за вимогою Туреччини скоро було знищено й надалі заборонено було, під загрозою тяжкої кари, що-небудь там будувати, але все це свідчить, що запорозці навмисне будували містки, щоб стягувати податки з проїжджих купців (ibidem, № 14673, арк. 6 та № 15628; а так само, Записки Одес. Общ., т. XIV, 401, 407).

А що цей перевіз був за головне місце переправи купців через Дніпро, так це підтверджував і цолнер Кременчуцької митниці. На запитання київського генерал-губернатора в 1754 році про те; де краще заснувати митниці, — чи дві на землях Нової Сербії (в слободах Комісарівці та Юховці), чи тільки одну на Микитинському перевозі, цолнер указує на те, що через цей перевіз проходять не тільки ті товари, яких везуть суходолом до Криму та з Криму, а ще й ті, що надходять Дніпром з Чорного моря, яких провозять „весьма знатнимъ числомъ“, зазначає, що звідси забираються різні українські товари, що митниця на цьому місці даватиме прибутку „до нѣскольких тисяч“, бо збори в Переволочній та Кременчуцькій митницях стягуються з тих товарів, які пройшли через цей перевіз; він настоював на заснуванні митниці в цім місці. А крім безпосередньої користи від митниці, цолнер мав на меті приборкати запорозців, щоб вони не провозили потайки товарів з Криму, а платили з них належні збори, пропонуючи для цього відібрати у запорозців усі дуби та човни, які були на Дніпрі, а надалі дозволяючи їздити ними тільки з відому завідувача митницею. Всім-же купцям, на його думку, слід дати змогу їздити через Запоріжжя й не брати з них ніяких „взяток“, окрім, очевидно, належних митних зборів. Додамо тут, що уряд з цим не погодивсь з тих міркувань, що Микитинський перевіз знаходиться далеко від населених місць і зівсиди може бути під загрозою татар або гайдамаків, і тому визнав за ліпше заснувати митниці в Новій Сербії¹⁾.

Як ми сказали, цолнер передбачав великі прибутки від митниці на Микитинському перевозі. Отже, свого часу цей перевіз давав, очевидно, великі прибутки Запорозькій Січі, бо тільки цим і можна пояснити те велике хвилювання запорозців з того приводу, що татари збудували перевіз на Дніпрі біля Газі-Кермана. Кримський хан пояснював, що в цьому була потреба, бо купці зівсиди скаржаться на запорозців, ніби-то вони стягають великі податки на своїм перевозі. Щоб запобігти наріканням на стягання великого мита й на своїм перевозі, хан ставив тут свого наглядача й закликав київського генерал-губернатора Леонтєва прислати від себе такого-ж наглядача, щоб вони вкупі стежили, щоб купцям не робилося ніяких здріств. Все це страшенно хвилювало запорозців. Вони писали до київського губернатора, що при Січі є перевіз, „куда все купечество изъ Россіи и изъ Крыма проѣздъ свой съ пользой издавна имѣеть“ і що нарікання на стягання великих податків з купців неправдиві, бо при цьому перевозі є наглядач од російського ландміліційного війська, який стежить, щоб не стягували тут зайвих податків і взагалі не робилося утисків купцям. Запорозці задобрювали губернатора, посилали йому в подарунок коня, прохали вжити найрішучіших заходів, щоб не було татарського перевозу, бо коли це станеться, то „войско-вой Никитскій перевоз втуне произведется“. Доповідаючи Колегії Чу-

¹⁾ К. Ц. А. Д. А. № 14601, арк. 12—14.

жоземних справ про цей татарський перевіз, губернатор, між иншим, висував думку, що коли купці будуть їздити на Газі-Керман, обминаючи таким чином запорозький перевіз, то може статися, що свавільні запорозці образяться й стануть грабувати цих купців. Колегія вирішила не посилати свого наглядача на татарський перевіз і сповістити кримського хана, що буде ліпше, коли купці їздитимуть на старий козацький перевіз, бо, за віддаленістю Газі-Керманського перево-у від залюднених місць загрожують купцям, що поїдуть туди, грабіжі в степу. Вкупі з тим Колегія завважувала, що від самих запорозців залежить привабити купців до свого перевозу, бо коли там не братимуть зайвих податків, то купці не промінють їх перевіз на татарський. Російські команди мусіли стежити за стяганням податків на цьому перевозі ¹⁾, Але згодом сталося так, що ті, кому доручалося стежити за запорозцями, щоб вони не робили кривд купцям, сами почали стягувати з останніх зайві мита. Так у 1757 році запорозький кошовий отаман Данило Степанов скаржився на офіцера, що був на Микитинській заставі, що він стягував з проїжджих до Криму порожніх возів по 5 і по 10 копійок, а з тих, що поверталися з сіллю, по 20 копійок од воза. Отже „Государств. Военная Коллегія“, в указі київ. віце-губернаторові Костюринові, наказала розслідувати це й коли справді було так, як доводив Степанов, то заборонити стягати ці збори ²⁾.

Як сказано вище, чумаки збиралися в Січі й валками їхали степом до Криму. За стародавнім звичаєм, Січ давала провідників і військові охорони від нападів. Бувши великим транзитним місцем, Січ держала в своїх руках регулювання вивозу соли з Криму, а чумаки мусіли брати квитки в Запоріжжі на проїзд до Криму. Цим тільки й можна пояснити поведінку запорозьких козаків, що, піймавши в 1754 році в степу жителя Пирятинської сотні Лубенського полку Федора Ляценка, били його батогами й викрутили ногу, приговорюючи при тому, щоб він не їздив до Криму по сіль. Правда, кошовий отаман Данило Стефанов писав з приводу цього київ. губернаторові — „что же онъ Ляценко показываетъ якобы тѣ козаки при томъ его побое чинили о нехожденіи малороссіянамъ въ Кримъ за солю виговори, тому невероятно и вовсе ненадежно, ибо какъ из давнихъ прошедшихъ лѣтъ не токмо малороссіянам, но и з Полщѣ и ис протчихъ мѣстъ проижджающимъ всякого званія людямъ въ Кримъ за солю и другими промисли здесь ни под какимъ образомъ запрети-телствъ и виговорокъ и малейшихъ никому не следовало, так и нынѣ нетъ, но еще и за доволство приемлется к общей ползѣ“, але все це не шкодило запорозцям бити тих, хто їхав до Криму, не заручившись їх згодою ³⁾.

Переїздячи степами до Криму, чумаки й купці мусіли запасатися водою, як для себе так і для худоби, бо в безводнім степу її важко

¹⁾ Записки Одес. Общ., т. XIV, 297, 308—10.

²⁾ А. Андрієвскій, Матеріали по історії Запорозжя, 128.

³⁾ К. Ц. А. Д. А., № 15180.

було добувати. Як ми вже наводили, татари закликаючи чумаків до Криму по сіль, оповіщали, що в дорозі є й паша й вода. Це значило, що татари полагодили степові криниці, водою з яких і користувалися чумаки. Однак, подбавши про криниці, татари, як скаржаться великобудиської сотні чумаки Ів. Ващенко з товариством, дозволяли брати з них воду й напувати худобу тільки за гроші ¹⁾).

Переїхавши степ, чумаки в Перекопській башті платили від кожного воза податок. Як цей податок, так і ціна на сіль, як про це свідчать сами чумаки, після війни з Туреччиною (1736—39 рр.) збільшилися мало не вдвоє. Так, коли раніше з порожнього воза, яким їхали до Криму, стягувалося в Перекопській башті 18 копійок, то в 1748 році брали 35 копійок; з воза, який повертався з Криму з сіллю, до війни платили 50, потім 1 карб. 5 копійок. Ціна на сіль до війни 1 карб. 80 коп., після війни 4 карб. 11 копійок за віз. Сіль купували „на тамошній весь всякъ весь по 20 копѣкъ“ ²⁾).

Коли поверталися з сіллю, то накладали на кожну хуру як тільки можна більше, з тим, щоб, проїхавши Перекопську башту, можна було перекласти сіль на інші вози. Так, у 1740 році селяни Якова Марковича, набравши три вози соли, зробили з них чотири, коли переїхали через башту ³⁾. Таким способом уникали оплати збору з одного воза з сіллю, а коли ми візьмемо на увагу, що в чумацькій валці могло бути більше за 100 возів, то нам стане ясно, що так можна було чумакам вигадати чималу суму грошей. На середній двохпаровичний воловий віз набирали 90 пудів соли ⁴⁾. Наведена вище ціна за віз соли визначалася очевидячки за великі вози, з яких було запряжено не менше як 2 волових паровиці.

Отже підраховуючи видатки чумака на виплату в Кримі за сіль 4 карб. 11 копійок, мито з воза туди й назад 1 карб. 40 коп., дорожні витрати й різні збори на Запоріжжі, а також беручи на увагу, що пуд соли в сорокових роках XVIII сторіччя продавався по 30 копійок ⁵⁾, ми можемо прийти до висновку, що заробіток чумака за одну дорогу з двохпаровичного волового воза міг досягати до 20 карбованців. За літо чумака міг зробити три дороги. А коли ми до цього додамо, що, як можна спостерегти з відомостів, які надсилалися з форпостів, рідко який чумака міг їхати по сіль одним возом, а здебільшого вони мали по 3—4 вози, а іноді й більше од десятка, то ми побачимо тоді, що чумацькі заробітки були добрі ⁶⁾.

Але хоч заробітки були добрі, та нелегко вони діставалися.

Найбільше нещастя чумаків було в тому, що татари часто грабували їхніх волів. Збереглося багато скарг чумаків на такі грабіжі. Ось яскравий

¹⁾ Ibidem, № 12066.   ²⁾ Ibidem.

³⁾ Жерела до історії України-Руси, т. XXII, 383.

⁴⁾ Дневникъ Якова Марковича, вид. „Кіев. Старини“, 1732 р., 319.

⁵⁾ Ibidem, 247.

⁶⁾ К. Ц. А. Д. А., № 14817 та № 287.

приклад такого грабунку: у 1748 році Конотіпський козак Григорій Тютюнник набирає з солоного озера в Криму соли, раптом набігають кримські татари й віднімають 5 волів ¹⁾. В тім-же році Тютюнник посилає свого брата по сіль і коли він повертався з Криму, то татари на паші викрали трьох волів, ціною 25 карбованців, та 2 коней ціною 20 карб. Втративши волів по дорозі в степу, чумаки з великими труднощами довозив сіль до Запоріжжя й тут її продавав, не довізши додому. Не може бути й мови, що тоді міг чумаки що-небудь заробити за цю дорогу, бо чотири вози соли можна було продати за 10 карбованців, тоді як-би він довів їх додому, то мав-би за кожний віз по 12 карбованців ²⁾. Ось ще один випадок нещастя в дорозі. Два Крилівські козаки їдуть з Криму з сіллю і, доїжджаючи до Чорної Долини, втратили на паші, очевидячки, пограбували татари, 4 волів, ціною 29 карбованців; один з козаків пішов шукати волів та й більше не вернувся до возів. Сіль товариш довів до Кам'яного Затону й продав тут пароволову хуру за 4 карбованці. Товариш сховався в дві дороги й не почув нічого про зниклого козака ³⁾.

Ми навели тільки яскраві приклади з тих численних офіційних скарг чумаків на збитки від татар ⁴⁾, а коли ми до цього додамо, що не одні татари загрожували чумакові в дорозі, а що на перешкоді йому стояли й степові здобичники й посуха, яка випалювала в степу траву й висушувала воду в озерах та криницях, од чого здихала худоба в дорозі, а потім ще й джума, що доволі часто підстергала чумака в дорозі, то ми зробимо висновок, що справді чумацька дорога до Криму була:

„Широкая та прибитая,
Слізюньками перелитая...“ ⁵⁾

Не дурно селяни, яких вислав у цю дорогу по сіль державця, не хотіли їхати. Так, Яків Маркович, який так часто робив „виправи“ до Криму, записав до свого щоденника 1/X 1740 року: „мужики, котріє отправлени были с Кривой Руди по сол у Крымъ, скарани за то, что вернулись назад, которих знову велѣлъ я Климу вислать“ ⁶⁾. Правда, селяни могли не хтіти їхати в дорогу ще й через те, що Маркович, як скупий кулак-державця, посилав селян, більш-менш вільних од праці на пана, в пізню осінню дорогу, коли їх могли захопити в дорозі дощі та холодна негода.

Щоб закінчити з чумаками, ми мусимо ще додати, що крім соли вони привозили на Україну, а також до Польщі сушену рибу: останню

¹⁾ У чумацькій пісні говориться, що підчас таких наскоків гинули й чумаки: І. Я. Рудченко, Чумацькі народні пісні, ст. 57—58.

²⁾ К. Ц. А. Д. А., № 10634.

³⁾ Ibidem. арк. 2.

⁴⁾ Про збитки, яких зазнавали запорожці від татар, див.: А. Андрієвській, Матеріали по історії Запорозжя и пограничныхъ отношеній, 75—77.

⁵⁾ І. Я. Рудченко, Чумацькі народні пісні (Київ 1874), 68.

⁶⁾ Жерела, т. XXII, 372.

вивозили як з Січи так і з Дону. В 1746 році в листопаді через Царичанський форпост перепущено було 28 господарів з 78 челядниками, всі вони везли до Миргорода, Полтави та інших міст сіль та рибу. Тут були господарі, що мали по 15 возів риби. У тім-же місяці через Переволочну перепущено приблизно 33 вози з рибою ¹⁾. З тих 125 господарів та 461 челядників, яких перепущено було в 1743 році через Кременчуцький форпост, переважна більшість їхала по сіль та рибу ²⁾. За серпень через Криловський форпост перепущено 231 віз з сіллю та рибою, причім чимало господарів було і з Польщі ³⁾. У 1761 році лікар, що їхав через застави від морової язви до Запорізької Січи, бачив у степу „нѣкоторыя компанії“ з рибою, а також валки чумаків з сіллю, які витримували шоститижневий карантин ⁴⁾.

Що-до цін на рибу, то про це ми маємо такі відомості. В 1738 році 10 липня Яків Маркович записує до свого щоденника: „прийшли шафар Степан Чорний з Черкаского з рибою и привезли риби сомов 300, за 35 руб. купленних, сули 400 за 7 руб., сазіони, то єсть коропов, 150 за 7 руб., да чабака платаного 1500, за тютюну пуд. 20 вимѣняний“ ⁵⁾. В 1769 році польського містечка Лисянки житель О. Колесниченко вивозить з Дону через Стайківську митницю 60 пудів тарані, ціною 70 коп. пуд. В тім-же році житель містечка Липовця вивозить відтіля-ж 50 пудів лоскири, ціною 95 коп. пуд. ⁶⁾. А в 1785 році за місяці липень-вересень вивезено в Польщу через Васильківську митницю 970 пудів „боковній“, чехоні та іншої риби ціною від 30 до 45 копійок за пуд. ⁷⁾.

II.

Ми вже говорили про те, що українські купці, проїжджаючи до Криму, їхали через Запоріжжя. Тут давалася їм охорона до Криму, а коли траплявся з купцем нещасний випадок, чи то худобу покрадуть татари, чи то зазнає він інших кривд, купець мав змогу записати свою скаргу до того журналу, який проваджено в Запорізькій Військовій Канцелярії. Купець або сам записував свою скаргу, або робили це свідки. Потім, на підставі цих записів, складали реєстра претенсій до кримських татар, якого й подавали київському генерал-губернаторові ⁸⁾. На ці-ж записи покладалися представники Запоріжжя в тих Комісіях, що розглядали непорозуміння, які виникали у запорізьких козаків з татарами ⁹⁾.

¹⁾ К. Ц. А. Д. А. № 14817.   ²⁾ Ibidem 288.   ³⁾ Ibidem 287.

⁴⁾ Ibidem 15186.   ⁵⁾ Жерела т. XXII, 197.   ⁶⁾ К. Ц. А. Д. А. № 154, ар. 354.

⁷⁾ Ibidem 10651.   ⁸⁾ Чтенія Общ. Нестора Лѣт., кн. IX, 62.

⁹⁾ В 1760 році, вимагаючи від київського генерал-губернатора скликати з'їзд з представників запорозців та татар, для полагодження різних непорозумінь, кошовий отаман писав: „а понеже и на пред сего за прежде бивших хановъ таковыми сздами при границах в Никитинскомъ и у Каминского затону о разореніи и претензіях обододня разбори чиненни и претенсіи за претенсію зачитиванни были и тем происходящие по границам жалобы и хлопоти успокоевани били“ (К. Ц. А. Д. А., № 15166).

Український купець мав змогу закупити на Запоріжжі необхідні для нього товари, бо само Запоріжжя мало торговельний зв'язок як з Кримом, так і з Туреччиною. Що-року, коли прибувала весняна вода, до Січи припливало з моря, як свідчив кошовий отаман Яким Ігнатович, приблизно 6—7 кораблів. Пропливши заставу, яка була на річці Підпільній, що вище Новосіченського ретраншементу, кораблі по цій річці піднімалися до запорізьких куренів з лівого їх боку й стояли від останніх біля 200 сажнів. В Новосіченському російський офіцер перевіряв паспорти купців, доглядав за тим, щоб вони витримали карантин, і стягав „по прежнему обыкновению“ на Запорізьке військо від кожного корабля коло 12 карбованців податку. Ніяких інших податків більше не стягувано ¹⁾. Зрозуміло, що ці купці привозили товари не тільки на потребу запорозців, а відтіля переправляли їх і на Україну. В самій Січі були великі базари, на яких порядкували базарні отамани. Так у 1760 році базарні отамани — шинкарського, крамарського та різницького рядів дають підписку, що в Січі не було випадків морової язви ²⁾. На Запоріжжі-ж ми зустрічаємо товариства, які склалися для торгівлі. Так у 1739 році козаки Тимошівського куреня Федір Кондратенко та Ілько Карабаєнко, скинувшись грішми, вели купецький промисел. Коли Кондратенко помер, то брат його полтавський житель, по розділі з його товаришем, забрав різного товару на 1160 карб., а пізніше ще й різної „рухляди“ на 231 карбованець ³⁾.

Тут-же в Січі проживали й чужинці купці-вірмени, серби, греки ⁴⁾. Приїздили до Січи купці з Варни, Месеврії, Кілії й Очакова з вином, оливою, бавовною та різною бакалією. Прибувши з весняною водою, купці мусіли поспішати продати свої товари, щоб повернутися назад поки ще не спала вода, приблизно до середини червня. Коли негода захоплювала купців на морі, підчас подорожі до Січи, й затримувала їх, то вони мусіли повертати назад, бо мілководдя вже не давало змоги доходити до Січи.

Отже брак гарної пристани та мілководдя річки Підпільної дали привід перекладчеві Ф. Семенову, що був на Микитинській заставі, подати в 1755 році київ. генерал-губернаторові проєкта пристани для морських кораблів при Микитинській заставі. Тільки тоді коли буде тут пристань, на його думку, зможуть приїжджі купці не поспішати з продажем своїх товарів, бо кораблі зможуть приїжджати до Січи протягом

¹⁾ Див. додаток № I.

²⁾ К. Ц. А. Д. А. № 15186 і додаток № X.

³⁾ Ibidem, Казен. Пал. № 370, та № 14859. Цікаво зазначити, що коли поміж братом Кондратенка та Карабаєнком повстали суперечки з-за розподілу товарів, то Полтавська Полкова Канцелярія вирішила передати цю справу полтавському війтові Йосипові Кирилову, з тим щоб він „собрал з полтавских мѣщан, которые купеческим бавляться промислом и купеческу аргѣл довольно вѣдают, добросовестних людей, оним велѣт на мѣненних Кондрата и Коробая по имѣющимся в них доказательствам расправить и о том репортовать“.

⁴⁾ Чт. Об. Нестора Лѣт., кн. IX, 63.

усього літа; не потрібно буде їздити суходолом з товарами до Криму, а тому й не переплачувати 15—20 % на товарних цінах. Збільшення-ж числа кораблів дасть збільшення прибутків од мита на Кременчуцькій та Переволочанській митницях. Тут-же ліпше буде видержувати карантин, бо в Січі для цього нічого не зроблено, а коли збільшиться прибуття купців до Микитинської застави, то тут можна буде заснувати й місто та завести митницю, бо місцевість для цього дуже придатна. Наостанку Семенов завважував, що запорозцям од цього не буде збитків, бо прибуток „и здѣсь тоже могутъ получать, какъ и тамъ, и останутся безъ озлобленія, ибо здѣсь при Никитской заставѣ их перевозъ имѣется“. Та не так дивилися на це в Запорізькій Січі. Там знали, що коли купці не будуть заїжджати до Січі, то не бачити їм ніяких прибутків. І так уже запорізьке військо, „через уставленіє при границахъ, въ Переволочной, въ Кременчукѣ и въ другихъ мѣстах, пошлини и тарифи, яко би оноє войско внѣ границы состоить, за непривозомъ до Сѣчи з М. Россіи хлѣба и прочихъ надобностей, и такъ не малую нужду претерпѣваетъ, ежели ж еще и по его, переводчика Семенова, вимишленному представленію приходящимъ зъ турецкой области судамъ съ купцами въ Никитиномъ пристань имѣть позволеніє будетъ, то войско запор. можетъ прійты къ крайней обидѣ“¹⁾.

Як бачимо, до Січі могли приїздити купці з Лівобережної України по закордонні товари, але закуповувати їх з перших рук можна було тільки на-весні. Українські купці не обмежувалися цим, а їхали до Криму, де, продавши свої товари, мали можливість закупити кримські та турецькі: в м. Полтаві, як ми наводили спочатку, були купці, що весь час підтримували цей звязок з Кримом.

Війна з Туреччиною 1736—39 років припинила торгівлю України з Кримом. Початок цієї війни дався в знаки тим українським купцям, які були в Кримі. Як свідчать полтавські купці, всіх тих, хто поїхав до Криму влітку 1735 року з товарами, татари заарештували й відібрали все, що вони мали, як худобу, так і товари. Під арештом купців тримали до 16 травня 1736 року, себ-то до того часу, коли стало відомо, що російське військо посувається до Криму. Тоді всіх купців зібрали в одно місце, закували в кайдани й відправили до м. Кафи, де кинули їх у в'язницю. Звідси розташували їх на каторги та галіони, де вони працювали до 26 жовтня 1736 року, коли їх знову перевели до Царгороду „в енчерській двор, нарицаемой по турецки заданъ“. Перебуваючи тут „под крепким караулом“, працюючи на тяжкій роботі, звязані по декілька вкупі, неодягнені й голодні, багато купців та челядників померли. Ті-ж що залишилися живі, перебували в такому становищі доти, аж доки закінчилася війна й за мирною угодою здобули спромогу повернутися на батьківщину²⁾.

¹⁾ Записки Одес. Общ., т. XIV, 626—28.

²⁾ К. Ц. А. Д. А., № 14644.

З відомих нам купців багато зазнав збитків значковий товариш Василь Гегеля, що в 1735 році послав з Переволочної до Криму свого небожа Якова Гегеля з 4 челядниками з полотном та різними хутрами на 4 возах. У кожному возі було запряжено по 4 коней. Небіж щасливо доїхав до Криму, продав свої товари в Бахчесараї й виїхав додому. Але не встиг він виїхати з Бахчесараю, як його наздогнали татари, заарештували й відправили до м. Кафи. Звідси Я. Гегеля з челядниками перевели до Царгороду, де він і один челядник померли. Коли закінчено було війну, то три челядники повернулися на батьківщину, все-ж що було забрано в Гегелі — пропало. Це, як каже Гегеля, зовсім зубожило його. Ось які збитки нараховує Гегеля в надісланій до Полтавської Залогової Канцелярії заяві про ці збитки: полотна „хрящєвого“ 3 вози, мірою 32000 аршин, ціною 18 карб. за тисячу, всього на 576 карб., хутер білячих, сибірських, стародубської роботи 60 штук, 5 карб. кожне, всього на 300 карб.; хутер заячих 50 штук, по 1 карб. 60 коп. штука — 80 карбованців; хутер дхорових 30 штук, по 3 карб. штука — 90 карб.; коней десятеро, рахуючи по 15 карбованців за кожного — 150 карбованців; коней шестеро, по 10 карб. кожен — 60 карб.; 4 купецьких возів, з окованими колесами, з хомутами, з шкурами, з мазницями, „леварами“ та з іншою снастю, цінуючи за все 130 карбованців. Отож Гегеля зазнав усього збитку, переводячи на гроші, бо як, ми сказали, товари були продані в Бахчесараї, на 1386 карбованців ¹⁾.

Окрім того, в 1735 році ми зустрічаємо в Криму таких полтавських купців: Гер. Максимовича, Івана Кондратовича, Сем. Валковського, Пилипа Добишевського, Прокопа Гаврилова, Лукіяна Леонтієва, Олексія Петрова та Грицька Христенка. З ними були — 1 шафар та 16 челядників. Товару вони привезли до Криму на 12381 карб. 10 коп., а продавши його вони мали 83300 турецьких левків, або 24990 карбованців ²⁾. Усіх їх, очевидно, захопила війна в Криму, а тому й довелося витерпіти їм все те, про що ми говорили вище.

Білгородська мирна угода дала спромогу поновити торговельний звязок з Кримом, що припинивсь через війну.

Заяви українських купців про нагороду за збитки, яких вони зазнали в Криму в звязку з війною, а крім того, очевидно, й зацікавленість Туреччини в цій торгівлі, вимагали від російського резидента в Царгороді обізнатися з цією справою. Щоб мати відомості про торгівлю з Кримом, резидент удається по це до Колегії Чужоземних Справ. Останній теж зовсім не були відомі умови цієї торгівлі, тим-то вона вдається по це до київського ген.-губернатора. Од г.-губернатора в 1744 та 1745 роках вимага-

¹⁾ В документі зазначено збитків на 1476 карбованців. Як рахували, не відомо. На помилавий підрахунок указує те, що заячі хутри 50 шт. ціною 1 карб. 60 коп. коштували 80 карбованців, а в документі поставлено 160 карб. Окрім цієї помилки, очевидно, були й інші. КЦАДА, № 14644.

²⁾ П л о х и н с к і й М. М., Иноземцы въ Старой Малороссіи, „Труды XII Археол. Съезда“, ст. 239.

лися відомості як про купців, так і про товари, якими вони торгували перед війною 1736—39 років, чи проваджено цю торгівлю суходелом чи водою, а коли водою, то до якого місця доходили кораблі, чи зазнавали збитків купці, що брали участь у цій торгівлі, а також які податки і в яким розмірі стягано з товарів ¹⁾). Окрім того, що в 1744 та 1745 роках збирано загальні відомості про цю торгівлю, згодом у 1748 році київський генерал-губернатор Леонтьєв мусів зібрати відомості про торговельний рух з Туреччиною, який ішов Дніпром з Чорного моря, себ-то губернатор мусів сповістити Кол. Чуж. Справ про те, де є застави для тих кораблів, які плывуть угору Дніпром, до якого місця вони припливають і скільки їх буває на рік, які треба мати пашпорти для приїжджих з товарами купців і чи треба, щоб пашпорти видавав російський резидент у Царгороді, а також які збори стягаються з привізних товарів ²⁾). Щоб удовольнити вимогу Кол. Чужоземних Справ, Київська Губ. Канцелярія розіслала комендантам міст, ніженському магістратові та начальникам форпостів по Дніпру запитання в цій справі. Відомості не так легко було зібрати. Може через те, що збирання їх ішло по адміністраційній лінії, головним чином через комендантів, до яких місцева українська влада ставилася таки вороже, відомості ці подавано з великим запізненням, були вони досить короткі, а полтавському комендантові треба було вжити погроз, щоб примусити Полтавську Полкову Канцелярію подати їх.

У тому коротенькому повідомленню од запорізького кошового отамана Якіма Ігнатовича, про торговельний зв'язок Січі з Туреччиною Дніпром, про що ми вже говорили вище, почувається невдоволення з порядкування на Січі того офіцера, що перевіряв пашпорти та стягав мито з купців. Коротенькі повідомлення про цю торгівлю все-таки дають уявлення про неї. Ось що дає це джерело. На першому місці в торгівлі Лівобережної України з Кримом треба поставити м. Полтаву. Інші міста або зовсім не брали в ній участі, або коли й брали, то незначну. Так, ніженський магістрат, роздобувши „вѣрную справку“, свідчить, що таких купців, які-б торгували з Кримом, у його завідуванню немає. Це стверджує й ніженський комендант Наковалін, що довідувався у книжках Ніженської Залогової Канцелярії, завважаючи, що за відомостями ніженської „карвасарії“ до Криму їздили здебільшого полтавські та путивельські купці. З Стародуба, як повідомляли Стародубська Полкова Канцелярія та магістрат у 1749 році, ні передніш, ні під той час купці зовсім не їздили до Криму. Ні київські, ні стародубські, ні чернігівські, ні гадяцькі, ні погарські, а ні лубенські жителі не заявляли про збитки від торгівлі з Кримом. Найбільше-ж таких заяв подано було, як ми це побачимо нижче, від полтавських та почасти від роменських жителів ³⁾).

¹⁾ К. Ц. А. Д. А., № 14644.

²⁾ К. Ц. А. Д. А., № 15802. Додаток, № I.

³⁾ Ibidem, № 10634.

Як повідомляли в 1749 році з форпостів Кременчуцького та Переволочанського, для торгівлі до Криму їздили невеликими товариствами, а більше їхали нарізно окремі купці ¹⁾. Почасти справді так і було. Треба згадати, що до Криму їздили здебільшого по сіль і рибу чумаки, а з них кожен мав на руках од своєї місцевої влади документ на проїзд до Криму, якого перевіряли на пограничних форпостах, а це й справляло загальне вражіння, неначе-б товариств не було. До цього треба ще додати, що крім купців до Криму доволі часто відсилала здобутки від свого господарства й багата українська старшина, як окремі одиниці. Так у 1723 році гетьманша Скоропадська посилає до Криму свого дозорця з коров'ячим маслом, горілкою та залізом, на 15 волових возах. А повернувшись з Криму, цей дозорця привозить 6 кувов турецького вина та „иншие крымские товары“ ²⁾. А такий поміщик-купець, як Яків Маркович, бере досить жваву участь у цій торгівлі, відсилаючи до Криму та до Черкаського не тільки те, що мав од свого господарства, як масло, тютюн, горілку та інше, але також і прикупав для цього різні хутра. З Криму для нього привозили сап'ян, заполоч, вино та інше. Такі „виправи“ з товарами до Криму робив Яків Маркович частенько ³⁾.

Все це свідчить, що до Криму їздили чумаки, як окремі одиниці, шафарі від окремих державців, додамо, що їздили й окремі купці з Полтави, про що ми говорили й матимемо нагоду ще говорити, але разом з тим туди їздили також і купецькі товариства. Ми вже наводили, що в 1735 році було в Криму 8 купців з Полтави, які привезли тоді товарів, порівнюючи, на велику суму. А в тому донесінні, якого подано було від Полтав. Полкової Канцелярії, ми читаємо: „а в 735 году в месяцах в июле и в августе когда полтавские купцы с разнымъ пушнымъ товаромъ детей своих також родственниковъ и товарищей для торгового промыслу в Крымскую область одправили“... ⁴⁾, це свідчить, що в Полтаві для цього промыслу їздили товариствами. В 1746 році компанія Переволочанських купців була для торгівлі в кримському місті Козлові. У склад її ввіходили такі переволочанські козаки: Іван Матвієнко, Кирило Лисицин, Михайло Гегеля, Іван Новоселко та Грицько Савенко ⁵⁾. А в 1754 році полтавські та роменські купці, Федір Пащенко з товариством, заявляють Генеральній Військовій Канцелярії, що з товарів, яких вони повезли до Криму, стягнуто великі податки ⁶⁾. Все це говорить за те, що до Криму їздили й купецькі товариства.

Їздили до Криму з товарами, як свідчить Полтав. Полкова Канцелярія, „из Полтавы на перевозки Днепровские Переволочанские и Запорожской Сечевыи и от тол сухим путем степом крымской области через город Перекоп в Козлов, Бацци Сар, Карасев и в Кафу важиваны,

¹⁾ Ibidem № 15802.

²⁾ К. Ц. А. Д. А. Збірка Археограф. Комісії № 505 арк. 187 та 264.

³⁾ Дневник Якова Марковича I, 40, 81, 85, 161, 164, 181, II, 9, 49, 189, 248, 319. Жерела до Історії України-Руси. Том XXII, ст. 78, 174—5, 190, 370 та інші.

⁴⁾ К. Ц. А. Д. А. № 14644. ⁵⁾ Ibidem № 14643. ⁶⁾ Ibidem 14645.

а от пристаны Козловской морем на кораблях отпускались с теми ж пушными товарами в Царьград“...¹⁾).

Вже з наведених у нас до цього окремих випадків вивозу до Криму товарів, ми довідуємося, що головніші з останніх були: горілка, коров'яче масло, полотно та різних сортів хутра. Ось ті відомості, які подавала Полтавська Полкова Канцелярія в 1749 році: „великороссийские купцы городов Вереи и Курска и малороссийские Полтавские купцы из России в Крым отправляют: скот рогатой и овцы, мехи лисьи, кошечки, заечи, бабаковые, тхоровые сибирочьи и белочки, масло коровье, курительной табак. Ис Крыму в Россию привозимо бывает — меть красная, сафьяны красные и желтые, выбойка, сукно габинное, ладон, бумага хлопчатая, сок лимонной, лимонные яблоки, пшено сорочинское, вино крымское, синей камень, орехи волоские и весовые дробные, финиги, изюмъ, рошки, винные ягоды, мыло турецкое, нашатырь“²⁾. Окрім зазначених у цій відомості товарів з Криму татари приганяли до Запоріжжя і на Україну ще й коней, а також привозили: рушниці, шаблі та сідла. Але ці речі з 1749 року було оголошено заповідними і забороненими до вивозу з Криму, що викликало нарікання з боку запорозців, тим більш що наказ про це оголошено було раптово, а тому в Криму відібрано було в українських купців багато таких товарів³⁾.

У Криму на привезені товари накладувано різні оплати: їх можна поділити на дві категорії: до першої належали ті, яких запроваджено було офіційно, до другої-ж ті, яких стягували не офіційно, а тому жадних норм для них не було. До офіційних оплат належало: „сорокове“, що його правила татари в Перекопі, „по давньому их татарскому обыкновению“ не грішми, а товарами, себ-то з усіх привізних товарів вони брали сорокову їх частину. Це був той збір, що його звичайно виплачували купці і проти якого ми не зустрічаємо заперечень⁴⁾. Що-ж до неофіційних, то стягували їх не в однакових розмірах у різних місцях. Сюди належали збори на перекладача, подарунки татарській старшині, „незвичке“ мито, то-що. Стягання цих неофіційних оплат викликало великі непорозуміння поміж українськими купцями та місцевою татарською владою. Коли купці не згоджувалися платити ці збори, то в них одбирали їхні товари, а часом то й заарештовували самих купців. Так, р. 1742 в липні полтавський купець Михайло Марченко прибув з товаришами до кримського міста Карасьова. Тому, що не було попиту на його товари, він хотів проїхати до м. Кафи. Та йому не пощастило. Карасьовський „Імен шах Абрагимъ“ стяг з нього небувалу перед тим індукту в 120 карбованців, та крім того взяв хутро ціною в 12 карб. За рік, коли приїхав Марченко до Криму, в нього теж узято індукти з товарів 80 карб., та по-над те перекладач стяг на себе 40 карбованців. Згодом, р. 1746, після того як Марченко вже сплатив індукту в м. Кафі,

¹⁾ Ibidem 14644.   ²⁾ К. Ц. А. Д. А. № 15802.   ³⁾ К. Ц. А. Д. А., № 14644.

⁴⁾ А. Андрієвській, Матеріали... ст. 57, 79, 82, 187.

кафійська старшина, порадившись з місцевим індуктором, „невѣдомо за що заграбили хутер разних насилне на польтораста рублей, о чем з жалобой ездил де онъ до хана кримского, однак де ничего в ползу не получилъ и учинилось ему излишного убитку с гостинцями на двѣстѣ рублей“. Та-ж-таки старшина м. Кафі в 1749 році силоміць узяла у Марченка трое „сѣбѣрковихъ“ та четверо хоркових хутер разом на 40 карбованців. Товар не дозволено було продавати вільною ціною, а встановивши свою, старшина вимагала продавати все, що він привіз, тільки визначеною ціною. Суперечити не можна було, а тому, спродавши товар, він мав утрат на 250 карбованців. Але на цьому не скінчилося, бо коли Марченко виїздив з міста, то тамтешній суддя заарештував його вимагаючи 100 карбованців та гарного хутра. Гадав був Марченко не платити, та суддя переписав усі його товари й самого не випускав з міста. Кинувсь він скаржитися до хана, та це не допомогло. Нарешті все закінчилося на тому, що він ублагав суддю взяти грішми 35 карб. та добре хутро дхора за 12 карбованців. Не забувсь при цьому й перекладач стягти з нього 32 карб... Разом збитків, рахуючи й витрати на переїзд до хана, Марченко зазнав на 384 карбованці. Степан Ніженець, полтавський купець, заявляв, що в 1742 та 1749 роках у нього взято зайвого мита, подарунків товарами, та виплатив він хабарів — усього на 178 карбованців. Окрім кримської індукти в нього було взято силоміць і „морскую индукту“. Товари свої Ніженець теж мусів спродувати по тій ціні, що визначала старшина. В Федора Чупруновського, теж полтавського купця, в м. Кафі суддя та старшина вимагали подарунку, а коли він odmовивсь його дати, то вони відбили колодку в тій крамниці де лежав його товар, і забрали самоправно хутер на 80 карбованців. Мита стягнуто було „по 4 денежки“, очевидячки, від карбованця, передніш не стягуваного. З вина, вивоженого з Криму, стягувалися, як скаржист р. 1748 переволочанські купці Вас. Гегеля та Ів. Матвієнко, нечуваний перед тим податок по 3—4 карбованці від бути (великої бочки) ¹⁾.

У спільній заяві 1749 р. полтавські купці одзначали такі ненормальності, що заваждали торгівлі з Кримом. 1) З 1743 року по всіх містах Криму почали стягувати з привізних товарів на перекладача — толмацьке по 5 копійок з карбованця, тимчасом як перед цим стягувано, тільки по одній копійці. 2) Передніше з товарів, що привозили українські купці, не стягувано „имѣнского“; тепер його беруть у такому-ж розмірі, як і з тих товарів, що їх привезено до Криму морем. 3) Якщо купці не хтять виплачувати новозапровадженої індукти, то в м. Кафі їх заарештовують, завдають у в'язницю, держать там тижнями, б'ють їх, а тому кунці мусять бувало сплачувати цю індукту. 4) В місті Кафі по-над стягання індукти кафійський полковник („яничарський ага“), суддя („кади“), асаул („чаус“) та городничий („мусулім“) примушують давати подарунки, иноді дуже ганьблячи й б'ючи купців; на кожного купця припадає по 30

¹⁾ К. Ц. А. Д. А. № 10.634.

карбованців таких вимушуваних подарунків. Дозволу стягати ці подарунки старшина ні від кого не має. 5) Кримські купці, закупивши товари, часто-густо повертають їх назад за 2 тижні, коли трапиться знайти такі-ж товари по дешевшій ціні, або, продавши товари, повертають гроші, коли хто дає більше. Так, коли великобудиський козак Ів. Ващенко закупив у кримського жида 5 тис. ок вина по 3 копійки за око і дав за нього завдаток, то через два місяці продавець повернув гроші, бо вино подорожчало. 6) Підчас переїзду степом до Криму, коли поблизу дороги трапляється вода, то татари не дозволяють без грошей брати воду й напувати худобу. Це іноді призводить до загибелі купців. 7) У місті Судаку, куди приїзять купці по вино, татари роблять їм різні кривди. Так купця Вас. Гегеля порубано там шаблею, а в м. Кафі його-ж поранено стрілою з луку. 8) Коли полтавський грек Давид погнав овець на продаж до Криму, а не дігнавши туди спродав їх при Кінських Водах, то все-ж-таки в Криму з нього було стягнуто толмацького по 5 копійок з карбованця. Те-ж саме трапилося з Ів. Ващенко, що спродав свої вівці в Микитинім перевозі ¹⁾.

Стягання високих зборів, яких іноді не могли й передбачати купці, викликало занесення скарг на ім'я київського генерал-губернатора. Тому-то, посилаючи представників в 1767 році в Комісію для поалагодження непорозумінь запорозців з татарами, київський генерал-губернатор Глібов дає їм інструкцію, за якою вони мусяли розвідати на Запоріжжі від тамтешніх купців, чи не зроблено полегшень у стяганню зборів з купців, що приїзять до Криму, і коли цього не зроблено, то настоювати в Комісії, щоб такі полегшення було дано, бо це не тільки йде всупереч з складеною мирною угодою, „но и купечеству в несносную слѣдует тягость, и что они, яко уполномоченные, справедливую причину имѣють о поправленіи такого злоупотребленія ихъ сосѣдопріятельски увѣщать, инако же опасно, что многие, чувствуя оттого крайнюю в промыслѣ помѣху и несносной убыток, принуждены будутъ отъ обыкновенного отстать торгу, чрезъ что какъ общество по комерціи, так и ханскіе доходы знатной понести могутъ ущерб“ ²⁾.

Одним з важких податків для купців був податок на перекладача— „толмача“. Податок цей встановлено було, очевидно, ще за давніх часів, коли українські купці, приїздячи до Криму й не розуміючи мови тих купців, з якими доводилося мати торговельні стосунки, мусяли звертатися до перекладачів. Останні, отже, були посередниками в торгівлі поміж українськими та кримськими купцями ³⁾. Спочатку, можна гадати, плата

¹⁾ Заяву про перешкоди в торгівлі з Кримом підписали: великобудиської сотні козаки Ів. Ващенко, Ів. Тищенко та Йосип Гордієвський; від полтавських купців: Ф. Чуруновський, В. Пашенко, М. Кованка, О. Чегрен, Вас. та Йос. Павлови, А. Федорів, Ф. Яковлев, Т. Цибулка, М. Шешляков та верейські купці—О. Маркелов та І. Маркелов, що перебували в Полтаві (К. Ц. А. Д. А., № 12066).

²⁾ А. Андрієвскій, Матеріалы... ст. 168.

³⁾ Д. И. Эварницкій, Истoria Запорожскихъ козаковъ, 483—84.

за послуги перекладачам визначалася обопільною згодою й не була податком. Згодом-же, коли інститут перекладачів став постійним, то вони стали дивитися на свої функції, як на функції маклерів, і вимагали від купців окремо сплачувати визначений від продажу товарів відсоток з карбованця. Року 1753 новий перекладач кримського хана Магмед стяг цього податку з полтавських та роменських купців, які прибули до Криму з товарами, 3550 турецьких левків. Звичайно Магмед стягав цього податку по 2% з рубля, як з привізних, так і вивізних з Криму товарів. Коли купці не хотіли виплачувати цього податку, то маючи згоду й допомогу од кафійського губернатора Беглер-Бега, перекладач заарештував 7 душ купців і посадовив їх у в'язницю, де держав декілька днів, аж поки вони сплатили всі гроші. Купці вдалися тоді до російського резидента в Царгороді Обрезкова. Останній вимагав од турецького султана, щоб гроші купцям було повернуто, як безправно стягнуті. Наслідком цих клопотань був наказ Отоманської Порти з 6 серпня 1754 року на ім'я кафійського губернатора Беглер-Бега та кафійського судді. Зазначено тут, що купці, сплативши мито, мають право на вільний торг, „понеже купечество есть плодъ мира и способ къ прибыли так обоим имперіямъ как поданнымъ и вассаламъ ихъ“, та наказано повернути купцям, що були в Кафі, 3550 турецьких левків, бо стягнуто їх самоправно та всупереч мирній угоді ¹⁾).

Тут ми мусимо додати, що коли такому досить чималому товариству, на чолі якого стояв Ф. Пащенко, яке, очевидно, привезло багато товарів до Криму, про що свідчить розмір стягнутого податку, пощастило добитися яких-небудь реальних наслідків у справі повернення неправо стягнутого податку, то іншим купцям, що приїздили нарізно, не залишалося більш нічого як тільки сплачувати запроваджені податки. Кримська влада мало звертала уваги на скарги купців з цього приводу ²⁾).

Далі з Криму українські купці, як свідчить Полтавська Полкова Канцелярія, відсилали товари з Козловської пристани морем, на кораблях, до Царгорода. Тут купці мали змогу входити в торговельні стосунки з закордонними купцями та купецькими товариствами, продавати їм свої товари і закупувати їхні, а при нагоді й складати з ними торговельні угоди.

Ми знаємо тільки один випадок такої торговельної угоди поміж українськими та західними купцями, що яскраво висвітлює ті умови, в яких доводилося провадити цю закордонну торгівлю. Року 1740, після того як складено мирну угоду поміж Росією та Туреччиною, голандська компанія, до складу якої ввійшов перекладач Андрій Магріні, вирішила „учинить опытъ торговли во области Россійскія имперіи“. Для цього використано було полтавського купця Гарасима Максимовича, брата ві-

¹⁾ К. Ц. А, Д. А., № 14645; дод. № V.

²⁾ *ibidem*, 14645 та додаток № IV.

домого полтавського купця Семена Максимовича ¹⁾). Як ми наводили вище, Гарасим Максимович був у складі того товариства, що в 1735 році привезло товари до Криму. Все це товариство захопили турки. Зазнавши всіх мук турецького полону, купці тільки після того, як було складено Білогородську угоду, мали змогу повернутися на батьківщину. Повертався на Україну й Гарасим Максимович. Перебуваючи в Царгороді, очевидно, вже як звільнений з полону, Максимович складає угоду з голандським товариством. Останнє видає йому товарів на велику суму грошей; ці товари він повинен був продати на Україні, а на вторговані гроші купити знов товарів для цього товариства. Йому доручалося закупити: зернястого кав'яру, свіже засоленого коров'ячого масла, лою, лойових свічок, жовтого чистого воску, волової шкіри, то-що. Прибувши з товарами на Україну, Гар. Максимович передає їх своєму братові Семенові Максимовичеві, доручивши йому й угоду з товариством виконати, а сам від'їжджає до Петербургу, де дістає посаду при царським дворі. Семен Максимович не забаривсь продати більшу частину закордонних товарів, так що за деякий час у нього залишилася тільки невелика їх частина. Але продати закордонні товари під той час на Україні було легше, аніж купити українських на вивіз за кордон. Річ у тім, що складаючи угоду з голандським товариством, Г. Максимович не звернув уваги на те, що на Україні суворо додержувано указів Петра I про невивіз за кордон, опріч російських портів Петербургу та Архангельська, заповідних товарів. А до останніх саме й належали ті товари, що їх Максимовичеві доручено було купити: воловий юхт, сало, віск, кав'яр, то-що ²⁾). Не було що робити, треба було купити те, що можна було вивозити за кордон. Але й тут не щастило. С. Максимович пришукав підрядників, білогородських купців Д. та А. Курченінових, що погодилися постачити 400 пудів коров'ячого масла. Масло була думка купити в Москві. Але в 1741 р. чомусь не можна було купити цього масла. Тільки в 1742 році, продавши й решту закордонних товарів, Максимович закупає на всі гроші товарів для товариства й надсилає їх до Царгороду. Відсилаючи товари, Максимович передає ще й реєстра їх, де зазначає як витрати на придбання товарів та на їх пакування, так і дорожні витрати та сплачування мита. Ось той реєстр:

„Реєстръ отправленнѣмъ с Полтавы въ Константинополь до Голанскаго переводчика Андрея Магринея товарамъ и за якую суму оніе покуплені, а особливо коликое число денегъ фурманчикамъ на заплату ukazаной пошлини и индукти издержано, значить ниже:

¹⁾ У відомості полтавського магістрата 1767 р. про полтавських купців Семена Максимовича згаданий під прізвищем Семен Максименко, що вкупі з своїм сином Петром торгували з Шлезією. (Збірка Лазаревського № 72 арк. 112 в бібл. кол. Київ. університета св. Володимира).

²⁾ Ів. Джиджора, Економічна політика російського правительства. „Записки Наук. тов. ім. Шевченка у Львові“, т. CI, 85—86.

	Масла ок	Число денегъ	
		талерей	денегъ
Масла корового четириста пуд, то есть окъ чистого безъ дерева пять тысяч двѣстѣ в куфахъ 13-ти, цена за каждое око по 22 денги, итого талерей	5200	953	40
Масла овечого с коровом смѣшаного 81 пуд, то есть чистого без дерева окъ в куфахъ трохъ 1078, за каждое око двадцять денег, итого	1078	175	60
На оное масло покуплени куфи, каждая ценою по 40 копеек, итого за 16 куфов денег 6 руб. 40 коп., то есть .	„	10	80
Футер лисичих завойчестих (?) сѣмъ, ценою каждое по 23 тал. 40 денег, итого	„	163	40
Лисиць черних семъ, за оніе денег	„	100	„
Фурманщикам за извоз оног масла в Крим	„	133	40
За индукту и на упаковки дорожніе	„	44	20
На сорокове в Перекопѣ и на оплату того ж масла башликама кримскими	„	100	—

Отож, за загальним підрахунком на все це було витрачено 1680 талерів та 40 денег.

У травні 1742 року товари відіслано з Полтави до Криму з полтавським жителем Василем Григорієвим. У червні (15) на пристані Козлові навантажено ці товари, а 26 того-ж-таки місяця відіслано морем до Царгороду¹⁾.

Отже, як ми бачимо з усього цього, вся справа з продажем товарів та купівлею нових товарів тяглася 2 роки. За цей час Г. Максимович надіслав до товариства тільки одного листа з 31 III—1741 року, з розрахунком на гроші від продажу товарів. Товариство було зацікавлено в цій справі і дуже хвилювалось, не одержуючи так довго листів про стан цієї справи. Воно звертається до російського резидента в Царгороді Вешнякова й прохає вжити заходів, щоб Максимович прислав звідомлення про операції, або сам приїхав до Царгороду для цього. „И такое необыкновенное и непорядочное молчаніе“, читаємо ми в перекладенім на російську мову меморіалі товариства, з 6/VI 1742 року, „отъ такова человекѣ, у которого тогда ничего въ рукахъ не было, будучи же нами на свѣтъ выведенъ и снабдѣнъ нашимъ капиталомъ и кредитомъ, подаетъ намъ доволной поводъ всепокорно милости вашего высокоблагородія просить, дабы куда надлежитъ отписать изволили о законномъ нашемъ требованіи дать знать и учинить такимъ подобіемъ, чтоб правосудіе и истина государственная, толь исправно являемая въ всякихъ случаяхъ къ оборонѣ правды, и въ семъ дѣлѣ также исполнены были“.

¹⁾ К. Ц. А. Д. А., № 14646.

Того-ж місяця, коли подано цей меморіал резидентові, товари надійшли до Царгороду. Але товариство знову було обурено тим, що Максимович не давав докладнішого звідомлення в цій справі й не приїхав сам до нього, а в реєстрі склав ціну товарам на таляри. Товариство ніби-то не знало, як рахувати ці таляри, чи не слід їх прирівняти до турецьких левків, а не маючи докладного звідомлення про операції, не знало також, хто кому винен. Резидент Вешняков удається до київ. генерал-губернатора й прохає подбати, щоб Максимович дав докладне звідомлення товариству, щоб Магріні „елико возможно съ такими невѣжами по чести своей раздѣлался и съ подобными, какъ честный человекъ, вперед не мешался“. З листа резидента до губернатора довідуємося, що він бажав, як найскорше „докукъ избѣжать“, а крім того „стида о русскомъ купечествѣ не принимаютъ“. Губернатор наказав розшукати Г. Максимовича і що як він не дасть за себе порук, що за 2 тижні дасть звідомлення перед товариством, то заарештувати його. Але, як ми вже казали, Гар. Максимовича не було в Полтаві, а за нього давав відповідь його брат Семен Максимович, подаючи реєстр товарів, які він надіслав до Царгороду ¹⁾. Не маючи докладніших відомостей про ті умови, на яких передали голандці Г. Максимовичеві товари, ми не можемо говорити про якесь порушення цих умов. Слід тільки сказати, що той мотив, якого висував Г. Максимович, а саме, що на перешкоді всьому була заборона вивозити з України „заповідні“ товари, був справді важливий, бо це приводило до відшукання таких товарів на вивіз, якими не дуже цікавивсь купець і яких не раз-у-раз можна було дістати на Україні. Обвинувачення-ж од голандців Максимовича в тому, що він мало листувався з ними й не давав їм повного звідомлення про операції, як і інші обвинувачення, свідчать за те, що голандці, вирішивши скласти угоду з українським купцем, не поцікавилися, хоч певною мірою, обізнатися з українським ринком та самим українським купцем. Не можна припустити, щоб український купець п'ядесятих років XVIII сторіччя відповідав усім вимогам закордонного купця. Зібравши товар, Максимович, не поспішаючи, продає його, не поспішаючи закупає товари на вторговані гроші, переводить це на найсталішу й найпоширенішу в торговельнім обороті монету-таляри й, як останній розрахунок, надсилає товари голандському товариству. До докладних звідомлень, до широкого листування, очевидно, не звик був український купець. У торгівлі з заходом головну ролю відгравала довіра та своєчасна виплата по „облѣгамъ“, які так часто фігурували в торговельних операціях того часу ²⁾.

Наведений у нас факт торгового зв'язку з голандським товариством, хоча був він і невдалий, свідчить за те, що за кордоном цікавилися таким торговельним зв'язком з Україною. Треба тільки додати, що хоч і цікавилися цим зв'язком на заході, але він не міг бути широкий, бо

¹⁾ К. Ц. А. Д. А, № 14646; додаток № III.

²⁾ Проф. М. С л а б ч е н к о, Организация хозяйства Украины, т. III, 50.

на перешкоді цьому стояли надзвичайно важкі умовини цієї торгівлі з Кримом. Передусім переїзди степом з купецькими товарами були небезпечні. Тут підстерегали купців різні розбійницькі ватаги, а іноді й запорозці. Року 1742 Переволочанський комендант докладав київському генер.-губернаторові Леонтієву про скарги українських та кримських купців на грабіж та розбої, що вчиняли запорізькі козаки ¹⁾. В 1747 році розбійник Тимош Обертас з 5 товаришами грабують у степу кримських купців. Вони забирають у купців гроші, 17 коней, багато хутер та інші товари. Того-ж літа вони грабують вірмен та татар, причому в перших забирають віжки, шлеї та заячі „бунта“, у других-же декілька тисяч башликів. Обертасові допомагали грабувати, як свідчать кримські купці, й запорізькі козаки. Запорізькі кошові отамани мусіли виправдувати запорізьке козацтво перед російським урядом, кажучи, що не з його виходять степові грабіжники, а що коли трапляються грабіжі купців, то роблять це безпашпортні волоцюги. Російський уряд настоював на тому, щоб купецьким валкам, які їхатимуть до Криму, Січ давала охорону, як це робилося раніше. Про це писано до кримського хана й до київського губернатора. Так хотіли запобігти обопільним наріканням на грабіжі ²⁾.

З 1754 року для приїжджих до Криму купців на Микитинській заставі запроваджено спеціальні пашпорти. Всі купці, не виключаючи й запорозців, що їхали до Криму, або в турецькі землі, мусіли брати в заставі такі пашпорти, в яких турецькою мовою прописувалося з чим і куди їхав купець. Мати цього пашпорта треба було неодмінно ³⁾. З цими пашпортами були великі непорозуміння. Запорозці, що їздили на промисли в турецькі землі, не вибирали їх, а їздили, за старовинними звичаями, з пашпортами від Запорізької Січи, а це викликало невдоволення з боку російського уряду. „Понеже известно в Киевской Губернской Канцелярии“, читаємо в листі київ. губернатора до кошового отамана Григорія Федорова, „учинилось, что запорожские козаки у обретающегося при Никитинской заставе Государственной Коллегии Иностранных Дѣлъ переводчика Федора Семенова указанныхъ печатныхъ 'билетовъ' брать не хотятъ и по вскрытіи воды весьма многое число запорожскихъ козаковъ пошли и воденимъ путемъ поплыли в турецкие граицы и в Калминюсъ для рыбной ловли безъ печатныхъ билетовъ, но толко съ одними вашими пашпортами“, тому кошовий отаман мусів звернути на це найпильнішу увагу і жадним способом не відпускати козаків тільки з своїми пашпортами ⁴⁾. Не хтіли визнавати нового порядку і в Криму татари. Отож в-осени 1754 року отаман мінського куреня Яків Губа, взявши казенний пашпорт у того-ж перекладача Федора Семенова, а від кошового отамана пернач, мусів був провозати купця з Запорізької

¹⁾ Труды XII Археол. Съѣзда, 291.

²⁾ Записки Одес. Общ., с. 407—16; К. Ц. А. Д. А., № 8799.

³⁾ Записки, 614, 617. ⁴⁾ К. Ц. А. Д. А., № 15644.

Січи до Криму. Гаразд доїхав Губа з купцем до Перекопу, з'явивсь до тамтешнього перекладача, щоб, очевидно, записати, що він привів купця, і в лютому повертався назад. В степу в урочиську Чаплині зустрів Губу 5 чоловіка татар і коли він показав їм паспорт, „то они, взявши оной и сказывая, ты де не атаман но харциза и сие тебѣ писмо написано в школь воровско, а ежели б отъ кошевого атамана, то б съ печатью войсковою било и, надравши тот билетъ, вышписаннымъ имѣвшимся въ него перначемъ, ратищами и голою саблею плазом его Губа били нещадно и черезъ тотъ весь день везли его в степъ и забравши в него коня с кулбакою, пѣрначъ, ратище, пѣстолетовъ пару, ладунку, триногъ ременной, саквы и денегъ шестьдесятъ копѣекъ поехали, а его бросили на степу в урочищѣ Зеленой“. За який час приведено було Губі коня й при цьому завважено, що всі заборані речі він тоді здобуде в Перекопі, коли візьме листа від коша. Не маючи сили сісти на коня, поприморозувавши собі ноги, ледві доплентавсь Губа до козацького зимовника. Так шанували татари казенні паспорти ¹⁾).

З 1754 року на заснованих пограничних митницях, замість індукти та евекти, що їх перед цим стягувано з купецьких товарів, почали збирати мито по 13 копійок з кожного карбованця ²⁾). Навіть побіжне порівняння нового мита з попередніми платежами свідчить за те, що воно дуже підвищилося. Року 1742 С. Максимович, закупивши товари для голандського товариства, витрачає на індукту й на різні „уплатки дорожніє“, себ-то різні дорожні платежі, 44 тал. 20 ден., що дорівнює не більше як 4% усього витраченого на придбання товарів капіталу. А року 1754 з двох бутвина, закупленого в Криму для генерального військового писаря Безбородька, інспектор Переволочанської митниці вимагав виплатити з буті по 44 карбованці митної оплати ³⁾).

Беручи на увагу великі витрати на перевіз товарів до Криму, на оплачення там різних податків, додамо, що сплачувати збори в Криму треба було не мідяними грішми, а сріблом, як ми вже про це говорили й як це видно з рахунку Максимовича, мусимо визнати, що все це не могло сприяти торгівлі України з Кримом. Не дарма полтавці в наказі своєму депутатові, якого посилали до „Коммиссії о сочиненіи проекта нового уложенія“, зазначали, що „заграничной торгъ некоторое купечество, по причинѣ тяжелой пошлины, приостановили“ ⁴⁾). Говорячи про торгівлю України з Кримом, не можна не згадати ще про карантини від морової язви, що важким тягарем висіли над цією торгівлею, іноді обертаючи її в нівець. Скоро доходили чутки про пошесть морової язви в Туреччині, в Польщі, або в інших країнах, з якими Україна мала торговельні стосунки, зараз-же центр наказував ужити на кордоні якнайрішучіших заходів проти занесення цієї пошести на Україну. Для цього

¹⁾ К. Ц. А. Д. А., № 15643.

²⁾ *ibidem*, №№ 10169, 10408.

³⁾ К. Ц. А. Д. А., № 15804.

⁴⁾ Акад. Н. Василенко, Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та укр. права XVII—XVIII вв. Український Археографічний Збірник, т. I, ст. 88.

наказувано купцям, що приїздили з товарами з тих місць, витримувати в прикордонній смузі, поблизу застав, або повний шоститижневий карантин, коли приїздили з місцевостів, де напевне була пошесть, або трьохтижневий, коли не було певних відомостей про те, що там є пошесть. Коли пошесть з'являлася на самій Україні, то крім того, що ставлено застави на кордоні України з Московщиною, ними ще оточували цю місцевість і в самій Україні. Хто їхав з тих місцевостів, де була пошесть, мусів їхати тільки через застави, а начальникам останніх надано було права карати на горло тих, хто їхатиме потайки, обминаючи застави ¹⁾.

З наказу „Верховнаго Тайнаго Совѣта“, з 28/III 1729 року, всіх купців, що приїздили з Туреччини, з Криму, з Молдавії та Волощини, слід було зовсім не допускати до кордонів, а відсилати назад ²⁾. У другій половині XVIII сторіччя пошесть так часто з'являлася в турецьких землях, що „Государственная Медицинская Коллегія“, яка порядкувала справою встановлення карантинів, наказала губернаторам, чи то будуть звістки про пошесть, чи їх не буде, все одно не впускати з тих місць купців, які не витримують карантину. Року 1755 ця Колегія визнає „сумнительними“ товарами до привозу з-за кордону Російської імперії різні шовкові, вовняні, волічкові, нитяні матерії, юхту та иншу шкуру, а так само і рогожі й наказує не пропускати їх із-за кордону ³⁾.

Видаючи суворі накази, щоб купці видержували карантини, влада мало дбала за те, щоб утворити більш-менш сприятливі умовини для перебування купців у прикордонній смузі, підчас видержування карантину. До 1741 року ми не зустрічаємо будь-яких будівель коло застав, де б мали змогу перебувати купці й складати свої товари. Купці мусіли зупинятися просто в степу. Тільки в 1755 році надсилаються лікарі до прикордонних застав, а між иншим і до Кременчуцької та Переволочанської й наказується губернаторам збудувати карантинні дома ⁴⁾. Заходи, що їх уживали проти перенесення пошести з-за кордону, були надзвичайно примітивні. Коли купці прибували до форпостів, вони мусіли заздалегідь зупинятися. Оповістивши форпостних начальників, звідки й з яким товаром вони їдуть, купці здобували право наблизитися до форпостів, але для цього мусіли пройти крізь дим од огню. Коли купці переходили з товарами в карантинні дома, то тут лікар знову окурював людей димом од пороху, ялівця, а то й просто від кізяка. Звичайні товари також підкурювали димом, а дорогі, як шовкові матерії та инше, декілька разів розвішували на свіжому повітрі. Листи й різні папери теж прокурювали димом, а крім того обмочували декілька разів в оцті. Коли запроваджено було карантинні будинки, то їх почали передавати на одкупі, з тим, що одкупники повинні були постачати за гроші, що необхідне буде для проїжджих купців. За перебування в ка-

¹⁾ П. С. З., т. IV, 2280, 2418, 2441, 2561.   ²⁾ К. Ц. А. Д. А., № 14681.

³⁾ Ibidem, № 15558, арк. 74.   ⁴⁾ Ibidem, арк. 45–50.

рантині, за умовами одкупу, стягувано платню з кожної людини по 1 копійці, а за худобу по $\frac{1}{2}$ копійки ¹⁾). Витримавши карантин, купець одержував посвідку про це від лікаря, без якої його не пропускали через митницю.

Чутки про джуму завдавали чимало клопоту в прикордонній смузі. Раптом купцям призначали шоститижневий карантин, а іноді декотрі лікарі збільшували його навіть до 12 тижнів, так що сама „Медицинская Коллегія“ боялася, що це зовсім зупинить торговельні зносини з закордоном. Так у 1744 році на р. Міюсі при Кам'янім Броді були 22 грецьких та вірменських купців, що витримували карантин з листопаду 1743 року ²⁾. Тут-же 11 вірменських купців з міста Кафи, з лікаревого наказу, витримували дванадцятидневий карантин ³⁾.

До чого призводили чутки про джуму, свідчать події на Запоріжжю в 1760 році. У жовтні цього року подано було до „Прав. Сенату“, що в Січі з'явилася підозріла пошесть, од якої мруть люди. Щоб розвідати про це, відряджено було до Січі майора Кокуріна. Останній, побувавши тут, свідчив що справді декілька чумаків померло від джуми як поблизу Січи, так і далеко в степу. В самій Січі неначе-б теж померло кілька осіб. Наслідком цього Сенат заборонив мати будь-які стосунки з Запоріжжям. Саму Січ оточують військовими залогами, які не пропускали ні до Січи, ні з Січи. Київський генерал-губернатор забороняє купцям та чумакам переїздити через Січ, заборонено було навіть видавати пашпорти на виїзд ізвідси. Сюди-ж відряджено з Київа лікаря. По дорозі до Січи останній зустрічав великі валки купців та чумаків, що стояли в степу й чекали на дозвіл їхати далі. Наказ про витримання карантину захопив їх несподівано, а тому як люди так і худоба страждали від голоду й холоду. В самій Січі під цей час була метушня. Виконуючи наказ київського губернатора, закрито було всі крамниці на базарах, з самої Січи вивели школярів і розташували їх у Лузі. Переляканий народ вигнав з Січи всіх недужих і, як свідчить військовий писар, добре як хто шкодував слабих, то дав хоч одєжину та їжу, а були й такі, що виганяли недужих големи й голодними. Останні більш помирали від холоду, бо була зима, та з голоду, а ті що одужували, приходили до січового ретраншементу й показували здалека, що на тілі вони не мали жадних ран, але караули їх не допускали до Січи, а тому „много таких безвременно померли“. Один з таких бідолах 4 тижні пролежав у канаві й був живий, тільки поодморожував ноги.

Про що-ж довідавсь лікар, коли приїхав до Січи? Оповідали, що ніби-то чутки про джуму поширилися раптово. Говорили, що чумаки помирають, а докладно про це ніхто не знав. Школярів одпровадили до Лугу тому, що бракувало помешкань для них у Січі, правда з них 3 померло, але не раптово, а довго хоріли. Що-до козаків, то з них справді наглою

¹⁾ Ibidem № 4013.   ²⁾ Труды XII Археолог. Съѣзда, т. II, 279.

³⁾ К. Ц. А. Д. А., № 15558.

смертю померло 4 чоловіка, але ніби-то зовсім не від джуми, а тому що пили горілку з того посуду, в яким труїли мух та мишей отрутою. Нагла смерть цих чотирьох чоловіка і схвилювала всеньку людність Січі. Обслідування лікаря й свідчення його, що пошесть припинилася, призвело до того, що видано було наказа пропускати провіянт до Січі, а чумакам, що їхали до Криму й назад, усе-ж-таки наказувалося витримувати шоститижневий карантин ¹⁾.

Отже все це свідчить за те, що під той час, як поширювалася пошесть джуми, не можна було й мріяти про нормальні торговельні стосунки з Кримом. Встановлення карантину так залякувало людей, що, як свідчить офіцер, що був року 1757 в заставі на річці Синюсі, з вересня до травня нічого не провозили, ніхто не проїздив, ніхто не проходив, ба навіть шлях заріс травною ²⁾.

Всі вищенаведені обставини, що оточували торгівлю України з Кримом, не могли сприяти її поширенню. За відомостями, які подає проф. М. Слабченко, з України до Криму вивожено в XVIII стор. товарів на 500 тис. карбованців ³⁾. Як ми бачили вище, у цій торгівлі головну роль відгравали полтавські купці, які в окремих випадках вивозили товарів на досить велику суму. Що-ж до кримських купців, то вони мало з'являлися на Україну, що може пояснюється далекою й небезпечною дорогою. За весь листопад 1746 року через Царичанський форпост проїхав усього один грек, що віз трьома возами бакалію та кумачі і мав окрім того п'ять порожніх будок ⁴⁾. Вірмени, греки, а з початку XVIII стор. й жиди привозять багато різних товарів на Україну з Царгороду, Молдавії, Волощини та з інших турецьких земель, але весь час додержуються шляху через Польщу, як безпечнішого. Той асортимент товарів, який доведено з Криму, головним чином різна бакалія та вина, поповнювано вивозом через Польщу, а вивіз цим шляхом товарів великими партіями здешевлював їх і робив конкуренцію кримським. Грецький купець, маючи в розпорядженні великі кошти, привозив на Україну багато товарів, а тут закуповував по ярмарках товари на вивіз за кордон і тим здешевлював їх. Але везучи цінні товари й на велику суму, купець мусів вибрати безпечний шлях, а таким не міг бути безлюдний степовий шлях з Криму на Україну. Чого не міг цілком замінити вивіз із-за кордону через Польщу, так це привозу соли й риби. Тим-то ці товари були головні в торгівлі з Кримом. І навіть полтавські купці, які, можна сказати, мали найпевніший торговельний зв'язок з Кримом, звертали увагу при нагоді на цей бік стосунків. Так, коли почалася перша турецька війна (1768—74) й треба було постачати провіянт російському військові, то на заклик од уряду відгукнулися полтавці. Вони згоджувалися постачати його, але ставили умову щоб на кожну чотирьох волову хуру, що

¹⁾ К. Ц. А. Д. А. № 15186 та № 15557 арк. 120.

²⁾ К. Ц. А. Д. А. № 15558 ар. 78.

³⁾ Проф. М. Слабченко, Организация хозяйства Украины, т. III, 148.

⁴⁾ К. Ц. А. Д. А. № 14817.

повертатиметься з Криму, дозволено було-б набирати по 120 пудів соли; уряд мусів видати аванс на цю справу в розмірі 100 тис. карбованців: ці гроші полтавці зобов'язувалися повернути сіллю, рахуючи кожен пуд по 40 копійок. „Государственный Совѣтъ“ не погодивсь на такі умови через ті міркування, неначе-то на Україну завезено було багато соли, а видаючи аванс у 100 тис. карб., згоден був тільки на ці гроші прийняти соли ¹⁾.

Закінчення першої турецької війни, яка припинила торговельний стосунок з Кримом, а потім спорудження нового порту в Херсоні, викликали нові перспективи, нові шляхи для торгівлі. Через Чорноморські порти починається вивіз за кордон українського збіжжя ²⁾.

Полтавські купці, обізнані з обставинами торгівлі з півднем, що мали звязок не тільки з кримськими, а й з саксонськими, шлезькими, французькими та голандськими купцями, надаючи великої ваги цьому новому звязку з закордоном, удаються до кн. Потьомкіна з проханням, де подають цілком обміркований проект участі україн. купців у цій торгівлі. Купці добре розуміють, що щоб налагодити новий звязок, передусім потрібні гроші. Вклавши свої капітали в торгівлю з Заходом, купці не мають зайвих грошей на чорноморську торгівлю, а коли вони й були-б, то обернувши їх на це, не так скоро можна сподіватися прибутку, бо діло нове, потрібує часу, а до всього-ж треба ще мати свої морські кораблі, закликати знавців морської плавби, запровадити контори по закордонних портах, мати своїх комісіонерів і заготовляти товари на вивіз. Все це й примусило купців звернутися до Потьомкіна, щоб за його допомогою дістати од уряду згоду на здійснення їхнього проекту. Передусім купці прохали безпроцентової позики в розмірі 300 тис. карбованців, на 10-літній термін, з тим, що, коли зминуть 4 роки, вони рівномірно кожного року поповнюватимуть цю позику, „на что имѣють от Полтавского магистрата аттестаты, представленные ими суммою 450 тис. рублей“. Коли в майбутньому бракуватиме найнятих кораблів, то щоб уряд давав казенні, з заплаатою за це по собівартості. Шкіперів та штурманів давати з казенних кораблів. Уряд мусів подбати про вільний прохід суден з Чорного до Середземного моря з пшеницею та з іншим збіжжям і взагалі з тими товарами, яких повезуть купці з України. З Білоруси та Польщі уряд повинен дозволити вивозити дерево на щогли та будівельний ліс. Щоб дати змогу вивозити товари Дніпром, треба вжити заходів, щоб не стягували тут зайвих мит, а для цього скласти угоду з Польщею. Ті військові кораблі, які будуть у Середземному морі, або поблизу, на випадок потреби, підчас війни, або „разбоевъ алжирскихъ и тунискихъ“, повинні супроводити купецькі кораблі. Сами купці мають користуватися такими привилеями: двори їх щоб було звільнено від постоїв війська; купців не брати ні на військові ні на звичайні служби;

¹⁾ Архивъ Государств. Совѣта, т. I, часть II, ст. 33.

²⁾ М. Н. Покровскій, Русская история с древнейших времен, III, 114.

у Царгороді бути їм під особливим захистом російського міністра; на випадок потреби їх повинен захищати консул, що був на Архіпелазі ¹⁾. Нам не відома доля цього проекту. Навряд чи уряд пішов на це. Але сам по собі проект свідчить за те, що полтавські купці, які мали постійний зв'язок з Кримом, а також і з різними західними купцями у XVIII в., хтіли й після того, як Чорноморське побережжя закріплено було за Росією, продовжувати цей зв'язок, маючи на меті широкі торговельні перспективи.

Додатки.

I.

Высокородному Господину.

Высокопревосходительнѣйшому господину генералу аншефу кавалеру и Киевской губерніи генераль губернатору Михайлу Івановичу его высокопревосходительству Леонтіеву.

Покорнѣйшій репортъ.

От вашего высокопревосходительства ордеръ сего генваря от 7 мною же с товариствомъ 16 дня полученъ, в которомъ за силу высочайшого Ея Императорскаго величества из Государственной Колегіи Иностраннихъ Дѣлъ указа изволите предлагать о учиненіи и о присилки о приходящихъ с Черного моря с товаромъ судахъ обстоятелного извѣстія.

И по оному вашего высокопревосходительства ордеру справка мною учинена, по которой явствуеъ. Для приезжающихъ с Черного моря судовъ застава имѣется на речки Подполной висше Новосѣченской крѣпосты со опредѣленія находящогось в оной крѣпости оберъафидера, а от толь по той же речки всходятъ даже до куреней на леву от нихъ сторону. До которого мѣста от куреней имѣеъ быть саженой ста з два, а в приходѣ ихъ бываеъ в годъ весною по шесть и по семь суденъ, которіе подобны стругамъ. У приезжихъ на онихъ купецкихъ людяхъ в досмотре пашпортовъ на висшеписанной же заставѣ Новосѣченской афицер свое к тому веденіе имеетъ и карантинъ на томъ же мѣстѣ имъ опредѣляется от оногъ жъ афидера.

И с привознихъ и отвознихъ на тѣхъ судахъ товаров войсковіе доходы по прежнему обикновенію на войско запорожское от каждого судна всего до двенадцати рублевъ взимаеъся, а болѣе з нихъ никакихъ взятковъ не требуетъся. Осеннимъ же временемъ за умаленіемъ води в приходѣ до Сѣчи судовъ никакихъ и никогда не биваеъ.

И о томъ вашему высокопревосходительству симъ покорнѣйше репортую.

Атаман Кошовоі Якимъ Ігнатовичъ с товариствомъ.

Генваря 17 дня 1749 году з Коша.

К. Ц. А. Д. А. № 15802 ар. 10.

¹⁾ Кіевская Старина, 1894, IV, 156–58.

II.

Реєстръ коликое число билетовъ дано запорожским козакам и прочим чинам сего 1755 году ¹⁾).

№	Месяцъ и число		Число людей	Число лошадей	Число воловъ
64	Марта 3	Джереловского куреня козакъ Иванъ Горбъ сам четверть следуетъ внизъ реки Днепра в турецкую границу для рыбной ловли, дано сроку сего году июня по 29 число	4	—	—
65	3	Джереловского куреня козакъ Степанъ Подстрешней сам десятый дубом внизъ реки Днепра в Бнгулски(й) Лиманъ на устья Ингульца для рыбной ловли, дано сроку сего году декабря по 6 число	10	—	—
66	—	Корсунского куреня козакъ Иванъ Горбъ сам девятый внизъ реки Днепра дубом в гирла и в протчие места для рыбной ловли, дано сроку сего году декабря по 6 число	9	—	—
67	„	Легушковского куреня козакъ Артемъ Губа сам седмый внизъ реки Днепра в турецкую границу в лиман и в протчие места дубом для рыбной ловли с переметами, дано сроку сего году ноября по 14 число	7	—	—
68	„	Легушовского куреня козакъ Иванъ Рекало сам пятый внизъ реки Днепра в лиманъ для рыбной ловли сетми на пяти каюках и в прогной за солю, дано сроку сего году ноября по 14 число	5	—	—
69	„	Легушковского куреня козакъ Федоръ Горденко сам пятый внизъ реки Днепра в Лиманъ для рыбной ловли каюками и в прогной за солю, дано сроку сего году ноября по 14 число	5	—	—
70	4	Войска Запорожского козакъ Гаврила Чепурко посланъ от коша в прозажание до Перекопи с отправленным от его превосходительства господина генерал маеора Якова Фралова Багрева с одним грузынцом	1	1	—

¹⁾ Справа № 16106 подае відомості за місяць січень, березень, квітень, травень та вересень 1755 р. про тих, що взяли пашпорти на Микитинській заставі: з неї ми подаємо тут за місяці березень та вересень, бо вони найясравіші.

№	Месяц и число		Число людей	Число лошадей	Число волов
71	„	Полтавского полку местечка Соколки житель Борис Куратов отправленъ от его превосходительства господина генерал маеора Якова Фралова Багреева в Крым для собственного ево дому купит разной бакалии	1	2	—
72	7	Роговского куреня козак Василей Комашка сам третей возами в Крым за солю и при нихъ волов семнатцать, дано сроку сего году ноября по 14 число	3	—	17
73	9	Малороссийской купецъ Полтавского полку Иосифъ Литвиненко с служителем следуетъ в Крым, где ему способно будетъ и в котором городе купечество свое продолжить	2	3	—
74	11	Джереловского куреня козакъ Иванъ Янкевич сам четвертый внизъ реки Днепра в лиманъ для рыбной ловли и в прогной для громажение соли, дано сроку сего году декабря по 6 число	4	—	—
75	„	Джереловского куреня козак Григорей Сероштан сам восьмый внизъ реки Днепра в лиман Ингульский з неводом для рыбной ловли, дано сроку сего году июня по 20 число	8	—	—
76	„	Джереловского куреня козак Федор Рудя сам пятый внизъ реки Днепра в урочище Глухое сетками для рыбной ловли, дано сроку сего году июня по 20 число	5	—	—
77	12	Корсунского куреня козак Степан Кравецъ сам девятый на двухъ дубах внизъ реки Днепра в урочище Вилвалах и в протчие места для рыбной ловли з неводом, дано сроку сего году декабря по 6 число	9	—	—
78	13	Джереловского куреня козакъ Василей Донъ сам четвертый под фурую для отвозу в Перекоп пастярмы татарину перекопскому Магмету.	4	—	16
79	14	Минского куреня козакъ Матвей Поединковский да Медведевского куреня Семень Женатый и при них три служителя семью возами на дватцети волах с фурую пропущены за гра-			

№	Месечъ число		Число людей	Число лошадей	Число воловъ
80	15	нищу в Перекоп пастарми татарскую а летом в прогной за солю, дано сроку сего году декабря по 6 число	5	—	20
81	16	Корсунского куреня козакъ Петръ Бычокъ сам девятый внизъ реки Днепра для рыбной ловли в гирло сетками и в прогной для громаженне соли, дано сроку сего году декабря по 6 число	9	—	—
82	18	Васюринского куреня козакъ Кирила Гукан сам третей дубомъ внизъ реки Днепра в лиманъ и в турецкий город Ачаков для покупки черной рыбы, дано сроку сего году ноября по 14 число	3	—	—
83	25	Уманского куреня козакъ Афанасей Серый сам пятый в Крым для покупки соли на пети возахъ дватцетъ волов, дано сроку сего году ноября по 14 число	5	—	20
84	28	Из новопоселенных в Новой Сербии слоботцкого полку Кондрат Швець и с ним товарищъ Давытъ Литвиненко по пашпорту Новосеченского рестранжамента за каменданта господина капитана Луки Пашовкина внизъ реки Днепра в лиманъ вышеписанные отпущены и билет печатной за границу данъ	2	—	—
85	—	Города Чернигова жител грекъ купецъ Костентинъ Дмитриев Боргазлый следуетъ для покупки камандирам своим разныхъ товаров и двухъ жеребцов и при нем одинъ служител с кошевскимъ пашпортом куреня Стеблевского Васил Горнуша, данъ обоим одинъ билет . .	2	—	—
86	—	Крыловского куреня козакъ Семень Лусконе сам пять внизъ реки Днепра дубом в Ачаков для проважанне грека Костантина и для покупки и ловли рыбы, дано сроку сего году ноября по 14 число	5	—	—
86	—	Отправлень Слоботцкого полку купецъ Захарин Трапизонский для некоторого само нужнейшого купеческого дела господам своим			

№	Месяц и число		Число людей	Число лошадей	Число воловъ
87	29	командирам для покупки бакалии, а паспорт имеет от господина брегадира Степана Ушакова	1	—	—
		Полтавского полку значкови(й) товарищъ Иванъ Матвеевъ с одним служителем на двухъ возах следует за купеческим промыслом в Крымскую область	2	3	—
		Которые брали печатные билеты на показанной срок и выше упомянутые печатные билеты назать возвращены о том значит ниже сего, а именно:			
56	16	Малороссийского Миргородского полку жители Александра Стефанов, Николай Леонтьев следуют в крымские места за купеческим промыслом и для сыску должеников, которые купцы и назать возвратились.			
62	„	Войска Запороского козаки Демианъ Завадовский и Лукьянъ Порожней отправлены от коша чрез город Ачаков в Буджакъ къ его светлости сераскеру султану нагайскому шах бан Гереею с пакетом.			
63	14	Войска Запороского козаки Панко Великий, Иванъ Запара отправлены от Коша в крымскую область в Бакчесарай с пакетом надписанным къ его светлости хану крымскому Арслан Гереею.			
70	26	Войска Запороского козакъ Гаврила Чепурко посланъ от Коша в проважание до Перекопи с отправленным от его превосходительства господина генерал масора Якова Фралола Багреева с одним грузынцомъ.			

Рестръ взятымъ печатным билетам и срокъ прошоль и выше упомянутых печатных билетов невозвращено и какъ значитъ ниже сего о которых и в кошъ дано знать а именно.

Месяць число
невозвращено

3   Декабря 19   Тимошевского куреня козакъ Тимофей Правдивецъ отпущенъ в Крым, сроку дано февраля по 12 число.

Месяць число
невозвращено

- 5 Генваря 6 Корсунского куреня козакъ Василю Похилу и Никите Зубьину которые ездили в Бакъчесарай с писмами, а приехали 13 числа.
- 47 Феврала 9 Минского куреня козакъ Яков Чубъ которой посланъ былъ с крымскими купцами послан для провожания до Перекопи того месяца назатъ возвратился.

Переводчикъ Федор Семеновъ.

Апреля 3 дня 1755 году.

№	Месяць число		Число людей	Число лошадей	Число волов
268	Сентября 1	Путивлской купецъ Иля Макаров и при нем четыре человека работников на одном возу в Крымъ за своим купечеством	5	2	—
269	6	Малоросисского Лубенского полку Орлоновской сотни жител села Савонецъ Еким Маенко сам седмый на восьми возах в Крым за солю	7	—	27
270	7	Малоросиской Аджамской Слободы жител Марко Левков сам седмый на семи возах в Крым за солю сроком сего году ноября по 14 число	7	—	26
271	9	Уманского куреня козак Федор Тхор сам третей на трех возах в Крым для покупки соли, дано сроку сего году ноября по 14 число.	3	—	10
272	14	Подполковника Фенштофеля человекъ ево Иванъ Петровъ и при немъ четыре человека на четырехъ возах в Крымъ для покупки вина.	5	2	20
273	17	Деревянковского куреня козак Семен Таранъ сам пятый на пяти возах в Крымъ за солю сроком сего году ноября по 14 число .	5	—	10
274	17	Малоросисского Лубенского полку сотни Пирятинской жители пирятинские Никита Божко сам семнатцетый на двадцети на одном возу в Крым за солю сроком сего году декабря по 14 число	17	—	96

№	Месяц число		Число людей	Число лошадей	Число волов
275	20	Сергеевского куреня козак Иванъ Тутца самъ седмый на семи возах в Крым для отвозу тютюну татарину и покупки соли, сроком сего году ноября по 14 число	7	—	30
276	„	Корсунского куреня козакъ Никита Зубенко сам восьмый на восьми возах в Крымъ для покупки вина	8	2	30
277	„	Разных ординов ковалера графа господина гетмана сирной мастер Николай Карибалда следуетъ в Крым для продажи на трех возах три кумы масела	2	2	6
278	21	Корсунского куреня козакъ Федор Вороте- ляк с одним молодиком на одном возу в Крым для покупки потребных ему товаров сроком сего году декабря по 6 число	2	2	—
279	„	Дятковского куреня козак Грицко Чупись сам шестый на шести возах в Крым за солю сроком сего году декабря по 6 число	6	—	34
280	23	Полковника киевского дому ево служитель Петръ Доброгорской и при нем работников три человека в Крым для покупки вина	4	1	14
281	25	Малоросической города Полтавы жител Афанасей Кованка и при нем одинъ служитель внизъ реки Днепра дубомъ в Ачаков и в прочие места даже до Костентинополя для продажи разных товаров	2	—	—
282	26	Малоросической местечка Переволочный жител Иля Гегеля сам седмый на шести возах и одна бутка в Крым для продажи масла и для своего купечества	7	3	38
283	„	Малоросического полтавского полку сотни Кобеляцкой жител Иванъ Кисель сам восемнадцатый на шеснацети возах в Крым для продажи масла	18	2	95
284	„	Малоросического сумского слободского полку козакъ Василей Савинъ самъ пятый на трех возах и одна бутка в Крым для продажи масла и за своим купечествомъ	5	3	12

№	Месяц число		Число людей	Число лошадей	Число волон
285	26	Малоросиского слобожкого полку города Ахтырки житель Иванъ Федоров сам шестый на трех возах и одна бутка в Крым для продажи масла	6	3	18
286	27	Малоросиской города Полтавы мещанинъ Федор Панасенко сам четверть на пяти возах в Крым для своего купечества	4	3	30
287	„	Батуринского куреня козакъ Василей Тирлачь сам четверть на четырех возах в Крым для отвозу фуры сроком сего году декабря по 25 число	4	—	22
288	28	Малоросиского Лубенского полку городской роменской житель Михайла Немисуци сам третей на трех возах в Крым для продажи тютюну	3	—	15
289	29	Поповичевского куреня козакъ Павло Тарань самъ четверть на семи возах одна бутка в Крым для продажи тютюну	4	2	28
290	„	Каневского куреня козакъ Василей Романовской и при нем семь человекъ работниковъ в Крым на пяти возахъ для продажи разных товаров и за своимъ купечеством	8	3	24
291	„	Малоросиского Лубенского полку сотни роменской житель Павло Солодуха и при немъ работников шесть человекъ в Крым для отвозу фуры на семи возах и за солю	7	—	40
292	„	Войска запороского воисковый пушкарь Якимъ Тарань сам другъ верхи отправленъ от коша с писмом в Перекоп к перекопскому каймакаму.	2	2	—
293	30	Атаманъ куреня Пластуновского Иосифъ Рубань в Крымъ верхи для отводу каравана толко до Перекопи	1	1	—

Відомості підписав: „Переводчикъ Федор Семеновъ“.

III.

Переводъ съ меморіала поданного Статскому совѣтнику и резиденту Вѣшнякову въ Канцелярію отъ Голанского переводчика Андрея Магрініа и Компаніи 6-го июня 1742.

Высокоблагородному господину Алексѣю Вѣшнякову Міністру Ея імп. вел. всероссийскія, резидующему при Портѣ Отоманской въ Перѣ Константинопольской.

Высокоблагородный господинъ. Просители, низайшія вашего высокоблагородія слуги, приѣмлють смѣлость представить: коимъ образомъ въ 1740-мъ году вознамѣрился было учинить опытъ торгу во области Російскія Имперіи, і для того постановили договоръ съ нѣкоторымъ Герасимомъ Максимовичемъ, подданнымъ реченныя Имперіи, недавно из неволи свободившимся, по мирному трактату с Портою; которому не на малое число и товаровъ поручили, съ опредѣленіемъ денегъ, дабы ѣхать въ Азовъ для продажи тѣхъ товаровъ, возвратъ бы которыхъ надлежало отправить по данной ему отъ насъ инструкціи. И такъ прибывъ благополучно в Азовъ, съ тѣми товарами поѣхалъ внутрь государства, гдѣ имѣлъ щастіе по доброй цѣнѣ продать, oprичъ нѣкоторыхъ малыхъ оставшихся у него в лице, какъ о семъ семь къ намъ писалъ писмомъ его отъ 31 марта прошлаго 1741 году изъ Санктъ Петербурга, приславъ и щеты тоя продажи, и такъ до нынѣ по обѣщаніямъ его ожидали, что съ возвратомъ нашего пожитка сюда самъ будетъ, или съ кѣмъ изъ своихъ пришлетъ, токмо къ великому нашему удивленію видимъ, что чрезъ четьрнатцать мѣсяцевъ, нетолико ничего къ намъ не выслалъ, ниже ничего объ интересахъ нашихъ не пишетъ. И такое необыкновенное и непорядочное молчаніе отъ такова человѣка, у котораго тогда ничего въ рукахъ не было, будучи же нами на свѣтъ выведенъ, и снабдѣнъ нашимъ капиталомъ и кредитомъ, подаеть намъ доволной поводъ всепокорно милости вашего высокоблагородія просить, дабы куда надлежитъ отписать изволили о законномъ нашемъ требованіи дать знать и учинить такимъ подобіемъ, чтоб правосудіе и истина государственная, толь исправно являемая въ всякихъ случаяхъ къ оборонѣ правды, и въ семь дѣлѣ такжѣ исполнены были. И въ такомъ нашемъ челобитіи и прошеніи заступитъ, произведъ оныя въ дѣйство противу реченнаго Максимовича наилучше удобнымъ образомъ; дабы мы тотъ нашъ пожитокъ, съ толь доброю вѣрою ему порученной, могли отискать, ибо милостію Божіею не недостаетъ караванъ, отправляющихся сухимъ путемъ, ни морскимъ путемъ пересылокъ, чрезъ которыя бы онъ могъ намъ съ надежными людьми переслать; или ежели бы за лучше нашель самъ тѣ наши возвраты сюда привести. И въ семь случаѣ не инно, какъ недостатокъ добротства его быть можетъ. Чего ради просимъ благосклонность и милость вашего высокоблагородія болѣе коліко Богъ вамъ внушитъ.

Вашего высокоблагородія всенижайшія и преданнѣйшія слуги (підписано) Андрей Магрініа и Компанія.

Въ Перѣ Константинопольской 2/13 июня 1742.

IV.

Копія съ меморіала отъ 9-го Сентября 1743 г.

Нижеподписующийся Императорскій Россійскій Резидующій Міністръ имѣеть честь Блистательной Портѣ представить, что хотя и посланы напредь сего по его же представленію въ Крымъ къ свѣтлѣйшему хану крымскому сильныя указы отъ Блистательной Порты, дабы съ товаровъ россійскихъ купцовъ ѣдущихъ въ Константинополь небрать никакой пошлины и обидѣ имъ нечинить, но со удивленіемъ услышалъ принесенную ему жалобу отъ прибывшихъ въ концѣ минувшаго августа Россійскихъ купцовъ, изъ Черкаска Степана Радіонова и Тимофея Грекова, что въ преслушаніе таковыхъ указовъ въ проѣздѣ ихъ мимо Еникале, въ началѣ августа на суднѣ Рейза Михалакія, тамо оныя были одержены и съ товаровъ ихъ нѣтолико двойная пошлина взята въ тамождню съ осмьнатцати тысячъ окъ икры сто пятьдесятъ левковъ съ половиною; но еще сверхъ того, в крайнѣе предосужденіе и обиду купечеству россійскому и противность вѣчно мирнаго трактата и дружбы, самъ паша, кому было должно хранить указы, силою и принужденіемъ доправилъ съ нихъ себѣ еще того болѣе, а имянно сто шестдесятъ левковъ, да янычаръ Ага шестдесятъ пять левковъ, безъ того судно долгое время не отпустили и долгое время продержали: чемъ у нихъ случай потеряли въ продажѣ и возвращеніи, отъ чего понесли великой убытокъ. Какъ всему можетъ подать свидѣтельство янычаръ Агмедъ Сіліври возвращающейся на томъ суднѣ по провозженіи освобожденныхъ плѣнныхъ. Вопреки же того в Россійской границѣ въ Черкасскѣ и понынѣ для приласканія купечества и по настоящей дружбѣ съ подданныхъ Блистательной Порты никакой пошлины небрато. Того ради нижеподписующійся міністръ проситъ Блистательной Порты, дабы соблаговолила о семъ свѣтлѣйшему Хану послать вторичной указъ и повелѣла такіе лишныя пошлины 157 левковъ и полъ съ дуаны въ Еникалѣ, съ паши 160 левковъ, и съ янычаръ аги 65 левковъ доправить и возвратитъ въ наказаніе ихъ продерзости, чтобъ тѣмъ впредь познали силу указовъ Блистательной Порты: такожъ де бы и съ ѣдущихъ отсюда съ товаровъ вторичной пошлины небрали, съ которыхъ покажутъ изъ здѣшней тамождни квітандіи, что пошлина заплачена: и такой бы указъ соблаговолили отдать ему Резиденту для отправленія къ войсковому Атаману въ Черкасскъ, чтобъ онъ тотъ указъ послалъ къ Хану со своимъ человѣкомъ и обиженное могъ получить, и сверхъ того къ Еникалежскому Паше самому особливой о заплатѣ взятаго ихъ силою и янычаръ Агою; дабы тѣже возвращающіяся на сихъ дняхъ купцы вторичной обиды не понесли. На что ожидаетъ благосклонныя резолюціи.

V.

Копія с перевода.

Указъ отъ Блистательной Порты Отоманской к кафинскому пашѣ Беглер Бегу пребывающему въ Еникалскомъ гарнизонѣ губернаторомъ и кафинскому Судѣ.

Въ прибытіи сего высочайшого указа да будетъ вамъ извѣстно, что (понеже купечество есть плодъ мира и способъ къ прибыли такъ обоимъ имперіямъ, какъ подданнымъ и вассаламъ ихъ, того ради, какъ моей имперіи купцы въ россійской имперіи по примѣру купцовъ прочихъ государствъ пошлину платя свободной торгъ производятъ, напротивъ того купцы россійской имперіи въ моей имперіи тѣмъ же порядкомъ торгъ свой производитъ имѣют, яко то въ высочайшемъ трактатѣ точно написано) потому россійскимъ купцамъ противныхъ сему поступокъ не надлѣжало было оказывать; однакожъ уже съ годъ тому, какъ крымского хана нѣкоторой новой переводчикъ, зовомый Мегмедъ, требованіемъ и взятіемъ себѣ доходу, под претекстомъ маклерства съ привозимыхъ чрезъ Еникаль в Крымъ россійскими купцами товаровъ по два процента на сто дерзновенно требуетъ, обиды и отягощеніи онымъ причиняетъ, и, сверхъ же того, еще и ты вышепомянутый Беглеръ Бегъ семь чело-вѣкъ россійскихъ купцовъ, взявши въ тюрьмы, чрезъ нѣсколко дней со-держал и без всякого резону, яко бы такой на переводчика ханского доходъ есть справедливой, щисляя крымскою монетою три тысячи пять сотъ пятьдесятъ левковъ насилно у нихъ вымогъ: и что помянутой пере-водчикъ съ приѣзжающихъ въ Крымъ и отѣзжающихъ россійскихъ куп-цовъ поднесъ съ товаровъ вышереченное выможеніе по два процента на сто чинить продолжаетъ, и дабы вышеозначенные три тысячи пять сотъ пятьдесятъ левковъ крымскою монетою, в противност трактата у россій-скихъ купцовъ выможенные, по суду отискавъ, въ Кафѣ находящимся хозяевамъ возвратитъ, и отъ нынѣ бы в предѣ от причиненія сему по-добныхъ налогъ и требованей онаго переводчика воздержатъ и россій-скихъ купцовъ въ Крыму находящихся от всякихъ отягощеней и прице-покъ охранять и протезировать; пребывающій при Блистательной моей Отаманской Портѣ россійской резидентъ знатнѣйшій между князьями мес-сійского народа господинъ Обрѣсковъ (которому конецъ да будетъ благъ), одною его запискою увѣдомивши, требоваль, о поправленіи сего, высо-чайшего нашего указа. И мы справясь въ високомъ моемъ диванѣ съ регистратурою указовъ усмотрели, что уже по притчинѣ учиненыхъ рос-сійскимъ купцамъ обидъ въ 1162-мъ году въ среднихъ числѣхъ луни Ребі Эльахира высочайшій мой указъ былъ изданъ, въ силѣ чтоб по-ступано было по постановленному трактатомъ. И тако, какъ по прежде изданному высочайшему указу, такъ и по сему, коимъ вновь высочайше повелѣваемъ, чтоб неотменно поступаемо было по силѣ трактату, так же и выше означенные вопреки трактата три тысячи пять сотъ пятьдесятъ крымскихъ левковъ выможенные, по справедливому разсмотренію отъ

помянутого переводчика отискавъ, хозяевамъ возвращены быть имѣютъ; и впредь в противность трактата подобныхъ сему требованей и выможеней отнюдь не дозволять, и взятіе въ тюрьму російскихъ купцовъ, или какихъ другихъ претѣсненій и обидъ не токмо б недопускать, но всячески защищать и охранять оныхъ во исполненіи сего высочайшаго моего указа: тако вѣдайте и высочайшему знаку вѣрте.

Написанъ въ Константинополѣ в первыхъ числѣхъ луны Зилка Аде-шеріфа 1167 году (въ среднихъ числѣхъ августа 1754 года).

К. Ц. А. Д. А. № 14645.

VI.

Високородний и високо Повелителний Господинъ Господин Генераль Лейтенантъ, Киевской Губерънеи Генераль Губерънатор и Ковалеръ Леонтіевъ все милостивѣйший Нам патронъ и благонадежный добродѣю.

Уклонъ Нашъ воинскій належитий вашему високо Повелителству доземно воздаемо, при которомъ по должности Нашей Вашему Повелителству симъ представляемъ, что сего настоящего года от тотарской стороны и от турецкой намъ войску жаднихъ ванътажевъ не показавалось и, якъ видим по изданнымъ к намъ копиямъ от его високо Повелителнаго Господина генераль фелтъ маршала и ковалера фонъ Лесія по заключенномъ мирномъ трактатемъ, уповаемъ, что и в предъ не покажется, со обоихъ сторонъ неприятелскихъ дѣйствъ. Особливожь о семъ вашему високородію объявляемъ, что, за непропустомъ у Малороссію сквозъ ленію, при кошѣ нашемъ ни з Малороссіи а ни з полской стороны жаднихъ привозовъ не имѣется, и едно толко за тимъ однимъ непропустомъ, не толко без одежного платя нужда состоитъ, але найпаче и во всякихъ припасахъ належитихъ к нашему употребленію ничего не можна достатъ купить за денги, и в томъ Ми войско не вѣдаемъ, для якой мѣри такого пропусту ни нашимъ козакамъ у Малороссію а ни з Малороссіи людемъ не мѣется до Коша нашего, за що Ми войско до вашего високородія вдзючися, всепокор(но) упрошаемъ, по своей високой Милости изволте ордерами вашими поважными где надлежитъ предложить, даби нашимъ от Коша ходящимъ козакамъ з пашпортами везде бил би показованъ сво(бо)дний по Днепру и сквозъ линію пропуст; почему за сіе вашему високо Повелителству извѣствуемъ, ижь то сего настоящего года януарія минувшаго, в среднихъ числахъ, козаки войска Нашего Запорожского низового курѣнніе пашковскіе Гаврило Кобенякъ, Яцко Бобошко, и Данило Кривий, зпросивши от нас атамана кошового, у Малороссію подорожний пашпортъ, пошли били для прикуповъ в города малороссійскіе, где за непропустомъ сквозъ ленію, повернувшисьъ вспят, покусилис з тимъ пашпортномъ пойти у полскіе города, а прибывши у повѣтъ Чигринский, до села Калантаева, и з Калантаевскимъ жителемъ Алексѣемъ Косминою совокупившись, взяли пашпортъ от староства Чигринского прохожой, з которимъ в глѣбъ полскихъ городовъ потрактовавши, наш

данный войсковый паспорт в Калантаевъ оставили, а прибывши з оним до Бѣлой Церкви, по уданню нѣкоторихъ людей, тамошніе полской релѣи обретающіеся командири, не понявши вѣри оному паспорту, вишь прописных наших козаковъ и калантаевского жителя Космину и не малую их в худобѣ и денгах субстанцію под арештъ забрали, пооблѣковавши их за гайдамакъ. Того ради Ми Атаманъ Кошовый такую рѣчь и забор козаковъ наших во обявѣност доносячи, падши до стопи ног вашего високо Повелительства, всепокорно упрощаемъ, онимъ би нашим козакомъ глупой их такой поступокъ простит, и нашего Кошовского купно з Костанѣтиемъ Малашевичомъ, (покойного Івана Малашевича жь братомъ роднимъ) прошенія не презрѣтъ, и по високой своей милости, яко в близости находитесь, изволте вашим поважным ордеромъ до Бѣлой Церкви к тамошним командирамъ за тих наших козаковъ причинно заслатъ, даби они изволили по вашему ордеру з под арешту наших козаковъ и всю их субстанцію отпустить, зачим Ми войско, покорную нашу просьбу вторично уносячи, вашему високо Повелительству за такуюю показанную високую милость, подолжности нашей, елико сила вспоможетъ, всякими благими образи пишемось отслуговат на всегда.

Вашего високо Повелительства покорный слуга Іванъ Фомѣничъ Атаманъ кошовый войска запорожского низового з товариствомъ.

З коша марта 24 д. року 1740.

К. Ц. А. Д. А. № 14670 ар. 4—5.

VII.

В Киевскую Губерскую Канцелярию.

Доношение

Сего июня 2-го дня атаманъ кашевои Іванъ Фомичъ писмомъ своимъ ко мнѣ объявилъ, уведомились они чрезъ люди, что ихъ запорозцовъ с рыбою в Малую Росию не пропускаютъ, и просятъ темъ, чтоб ихъ в Малую Росию с рыбою пропустит, а сего ж июня 3 дня из мишурнорожского ретражмента капитанъ Булгаковъ репортомъ своимъ ко мнѣ объявил же, что прибыли из Сечи разных куреней запорожскихъ козаковъ при дватцети пети данныхъ от кошевого атамана означенного Івана Фомича паспортахъ: Еремей Толсты, Семен Черны, Мартын Шиповаль с товарищи и с челядники девяноста человекъ на девяноста возах с рыбою, и оные де козаки, приежаючи, объявляютъ, что за неимениемъ где купить хлеба претерпеваютъ немалую нужду и слезно просятъ, хотя бы повелено имъ возы с рыбою до Переволочной пропустит, и оные дѣ запорозцы объявляютъ, что в Сече состоит благополучно и находятца все здоровы, токмо я без указу Киевской Губерской Канцелярии на сю сторону Днепра пропустит не смею, о чемъ от меня прошедшего мая 23 и 27 чисель доношениемъ преставлено, на которые и по ныне в получени резолюцы не имею, с которого их прошения при семъ в Киевскую Губерскую канцелярию сообщаю точную копию и о пропуске на

сю сторону Днепра означенных запорозцовъ, какъ ныне такъ и впредь приезжающихъ, требую от Киевской Губернской канцеляри Ея Императорскаго величества указу, на что и ожидать буду резолюцы.

Брегадир Данило Опачининъ. Юня 3 дня 1740 году.

К. Ц. А. Д. А. № 14670 ар. 17.

VIII.

Превосходителній Господинъ Генераль Маіоръ ¹⁾).

Прошлого октября от 23 числа по писму господина дѣйствителнаго статскаго совѣтника Толстова объявлено, что о проявившейся в Сѣчи запорожской опасной болѣзни извѣстія получены, однакъ того ж числа Атаманъ Кошевій войска низового запорожскаго с товариствомъ репортоваль, яко то произнесено от престонародства напрасно, а по осмотру де лѣкарскому умерло тогда пять человекъ козаковъ зъ горячки и фебри, но и потому посланнымъ от мене къ оному Атаману Сѣчи запорожской з старшиною и товариствомъ ордеромъ наикрипчайше притверждено имѣть от той опасной болѣзни крѣпкую предосторожность, и вслучай, чего Боже сохрани, открытія оной принять ко утишенію и неразширенію оногo зла, тамъ и в другихъ мѣстахъ, всѣ мѣры, никого в опаснія мѣста и с оныхъ не выпуская, но соблюдая высочайшіи Ея Императорскаго величества интересъ, чинить должное распоряженіе на основаній Ея Императорскаго величества указовъ, с которыхъ тогда жъ, якія могли по Генеральной Канцеляриі сискатись, и копій сообщены, в томъ числѣ и с пункта Губернаторской инструкцій что до морового повѣтра принадлежить, при чемъ писалъ я к господину дѣйствителному статскому совѣтнику Толстому, дабы в случаѣ депрама (sic) оказавшейся в Сѣчи онои болѣзни неоставлено ко предостереженію от оной и недопущенію до распространенія употребить надлежащихъ мѣръ и поставить, гдѣ подлежить, нарочніе для того застави, взявъ надлежащее число когда надобно из командъ имѣющихъ ся тамо малороссійскихъ козаковъ или и регулярныхъ войскъ, но что по тому послѣдовало извѣстія, я неимѣю. А сего ноября 6 дня господинъ генераль Аншефъ и ковалѣрь Стрешневъ при писми своемъ чрезъ нарочного прислалъ ко мнѣ копию репорта изъ полученнаго господиномъ генераломъ лейтенантомъ графомъ Дивіеромъ от находящогосъ въ мѣстечку Богородичномъ маіора Какурина, которимъ онъ представляетъ, какъ по увѣдомленію самого Атамана Кошевого, так и по объявленію на вопросъ лѣкарскій тамошняго судіи, что в Сѣчи запорожской точно опасная болѣзнь оказалась и нѣсколко де человекъ чумаковъ от той заразы по степи близъ и вдаль от Сѣчи померло, в Сѣчи жъ де в разныхъ мѣстах, кромѣ куреней, скоропостижно нѣсколко душъ, а другія, от горячки будучи болнія по неделѣ и болше, померли жъ и о протчемъ, какъ пространнѣе в ономъ репортѣ прописано, при чемъ де от него господина генерала аншефа и ковалѣра Стрешнева подлежащее распо-

¹⁾ Київський обер-комендант Лопухін.

ряженіе учинено и велено вездѣ, какъ на линіи и впротчихъ мѣстахъ, гдѣ оніе запорожци проїздъ имѣють, не пропускатъ безъ указной карантинны, и требоваль и моего такова же подтвержденія, о пресѣченіи малороссійской коммунѣкаціи з Запорожью. Другимъ же писмомъ оной господинъ генераль аншефъ и ковалѣръ Стрешневъ по репорту к нему господина генерал лейтнанта графа Девіера объявляетъ, яко де и находящимся на Никитинской и Царицанской заставахъ обер афицерамъ о не-пропуске пребывающихъ к тѣмъ заставамъ всякого званія людей и зо всѣхъ мѣстъ никого нисчемъ безъ видержанія полной шестинедельной карантинны и безъ осмотру и атестату лѣкарскаго, ибо де и в кримскихъ мѣстахъ опасная болѣзнь проявилась, подѣтверждено, при чемъ подтвердилъ и к атаману Кошевому с товариствомъ, чтобъ запорожци мимо учрежденныхъ заставъ не под какимъ выдомъ в другихъ мѣстахъ не проїзжали и такія своеволства и непорядки, какъ де, находящихся от ландмилицкой команды для содержанія учрежденного на поланскомъ мосту караула полковыхъ служителей опредѣленія к тому мосту от войска запорожскаго писарь Андрей Толстикъ с козакамы, едучи изъ слободы Новоселицы, караулныхъ браныл и приехавъ къ караулу говорилъ, я де курень ввесь размечу и сожгу, а васъ с капраломъ всѣхъ в воду посажу, от чего де та команда принуждена в страхе, конечно пресѣчены были и с нымъ писаремъ по указамъ поуступлено бъ было; чего ради посланнымъ от мене к Атаману Кошевому войска низоваго запорожскаго з старшиною и товариствомъ ордеромъ найкрѣпчайше подтврждено, от оной проявившейся в сѣчи запорожской опасной болѣзни возимѣтъ найсржайшую предосторожность, и недопусая оной ко распространенію, чего Боже сохрани, употребить силніе мѣри, для чего болныхъ людей от здоровыхъ тотъ часъ отлучить и имѣтъ на то крѣпкіе застави и подтверженія и дабы никого изъ сѣчи безъ указной карантинны и безъ осмотру лѣкарскаго и свидѣтельства отнюдь пропускаемо не было, а самоволно запорожци проездитъ мимо заставы всѣми мѣри воздержаны бъ были, для чего о томъ имъ крѣпкое учинить притверженіе и тѣмъ, что всякой козакъ показавшійся в такомъ самоволіи, смертной казны миновень не будетъ: писма жъ якіе куда посилать потребность укажетъ, отправлять е надлежащою потому жъ осторожностію, отдавая на застави чрезъ огонь и въ протчемъ всемъ поступать с крайнимъ радѣніемъ, какъ того высочайшій Ея Императорскаго величества интересъ требуетъ и какъ указами Ея Императорскаго величества и прежними наставленіями в такихъ случаяхъ поступать велѣно, съ якихъ наставленій при-прежнемъ моемъ ордеріи и копіи къ нему Атаману сообщены; означенного жъ писара Толстика, за изслѣдованіемъ, за вишь показанную караулную брань и похвалки, жесточайше наказать, а и другимъ запорожскимъ козакамъ накрѣпко запретить, дабы того впродъ отнюдъ чинено не было под смертнію казнію, и проходи мимо учрежденіе застави запорожскихъ козаковъ вовся пресѣчь; во всѣхъ малороссійскіе полки особливо от мене посланы с крѣпкимъ подтверженіемъ ордеріи, дабы от той проявившейся в Сѣчи Запо-

рожской опасной болѣзни принята была найсрочайшая по указамъ предосторожност и опасеніе, для чего бѣ малороссійскіе жители впредь до утишенія оной в Сѣчь запорожскую и в другіе томошніе мѣста ни за чемъ не ездили и не ходили, чего наблюдать крѣпко полковым канцеляріямъ и сотеннымъ правленіямъ, а в пограничных мѣстах учредить для того крѣпкіе заставы и караулы, приумноживъ гдѣ надобно потребное число сверхъ нинѣ опредѣленныхъ козаковъ и к нимъ придавъ надежныхъ и писменныхъ комендировъ, и к большому числу команди опредѣлять и настоящихъ сотниковъ, давъ имъ наставленіе, чтобъ они отсюда впредь до указа никого ни за чемъ въ тамошніе опасніе мѣста не отпускали, а и проѣзжающихъ с тѣхъ мѣсть сюда тожъ безъ указной карантинны и безъ пашпортовъ и лѣкарскихъ осмотровъ и свидѣтельствъ не пропускали, а ежели бы кто могъ безъ пашпорта явится, то съ осторожностію допрося, буде бы оказался вышедшимъ зъ опасныхъ мѣсть, то такового тотъ часъ отлуча заключить в отдаленномъ мѣстѣ подъ карауломъ, а ежели не с опасныхъ мѣсть, то поступать с такими по указамъ и моимъ ордерамъ; и когда бы посему дѣлу от генералитета для лутчой осторожности по распоряженію ихъ требованобъ какого от малороссійскихъ полковъ вспоможенія, то не о(т)писываясь сюда исполнять конечно безъ всякого замедлѣнія, дабы иногда чрезъ переписки не послѣдовало въ интересахъ упущенія, токмо по исполненіи ко мнѣ репортовано бѣ; слѣдуеми жѣ сюда отъ толь, а особливо изъ сѣчи запорожской, писма велено бѣ пропускать с надлежащою предосторожностію и осмотромъ, какъ о томъ в прежнихъ годахъ доволнія были наставленія, и во всемъ томъ такъ вѣрно и радѣтельно поступать, какъ того высочайшій Ея Императорскаго величества интересъ требуетъ и губернаторскою инструкціею и указами повелѣно и сіе исполнить сколь можно скорѣе и мало неоткладая, а о учиненіи таковажъ во всѣхъ заднѣпрскихъ мѣстахъ распоряженія и къ господину действительному статскому совѣтнику Толстому от мене писано, дабы неоставлено учинить надлежащего опредѣленія и ко учрежденію потребныхъ заставъ во всѣхъ тамошнихъ мѣстахъ паче к непропуску никого безъ указной карантинны и безъ осмотровъ и вѣрныхъ свидѣтельствъ изъ Сѣчи запорожской употребить изъ регулярныхъ командъ или и козаковъ, коихъ в заднѣпрскихъ мѣстахъ двѣ тысячи состоитъ, дабы чрезъ таковы осторожности до распространенія оной опасной болѣзни в здоровыхъ мѣстах, чего Боже сохрани, отнюдь не допустить, и с такими опасными мѣстами сообщеніе вовся пресѣчь, равнимъ же образомъ, чтобъ и по днепровскимъ форпостамъ потребное для оной опасности учрежденіе воспослѣдовало, о томъ вашему превосходительству объявляю, а о таковой жѣ предосторожності и в Новую Сербію к господину генералу лейтнанту Хорвату, и ко извѣстію къ господину генералу Аншефу и ковалѣру Стрешневу писано и о всемъ томъ Ея Императорскому величеству донесено.

Вашего Превосходительства ко услугамъ готовій графъ К. Разумовскій, 1760 года ноября 7 дня Глуховъ.

IX.

По секрету.

В Киевскую Губернскую Канцелярію
Репортъ

От 22 прошедшого ноября Киевской Губернской Канцеляріи взнесенно было о благополучном состояніи в Сѣчи Запорожской с прошением свободних проездов и коммуѣкціи з зимовниками да и просили подлинного о нанесенних сумнителствах освидетелства чрез лѣкарей, а понеже с того вышеписанного 22 ноября по сие 9 числа декабря, какъ по всеи сѣчи запорожской по куреням, такъ и по базарамъ и в круг коша по всем степним и луговим зимовникам, таж в Кодаках и в Самарах, по репортам обстоит благополучно и никакой опасности не оказалась и в народѣ здесь по кошу и по зимовникам во всем здорово, в Сѣчи ж доброволно по болезням обикновенно, чего напред всегда во всякой день по многлюдству тут бывало доволно умерших, по совершенной справки, от означенного 22 дня декабря по сие число чрез семнадцать день человекъ и десяти не умерло, а всего именно в базарах шинковом и крамномъ козаков семъ да два монаха преставились по обикновенним болѣзням без всякой заразы и не скоропостижно, ибо по неделѣ и по болше болѣзновали и похороненны, о которых в доствоверие, да и что в базарах сѣчових благополучно и заразы никакой нѣтъ, и скоропостижно нѣкто нинѣ не умирает и народ здоров, с кого подлежало взяти сказки, ис которых при сем копіи за справкою прилагаю Киевской Губернской Канцеляріи, покорно прошу здешній кошъ поблагополучности от окруженних караулов повелѣтъ свободит и командъ сюда напрасно не умножат, пропуски чинит и коммуѣкціи з зимовниками имѣтъ, даби долшей нужди и голоду войско запорожское терпѣтъ не могли, а особливо по нинѣшним важно извѣстіям осторожностям от орды татарских и замислах худих хана крымского, что в нинѣшнюю наступающую зиму, когда стануть реки днепръ и протчие, то в великих опасениях и роспоряжениях в отпорѣ и недопущеніи в граници от нечаянного нападенія здешнему всему войску быть подлежит, чего и наблюдат недрѣманно стараетца кошъ запорожскій и войсковое воинское приготовление и обикновенная осторожность во всем хотя готово, однакъ ежели всего запорожского низового войска главній кошъ будет в запертѣ за караулами и сообщатца собиратся войску и распоряжения учинит будет всем подчиненним от коша и от куреней нельзя, то при нечаянном случае (от чего Боже сохрани) не послѣдовало б безпорядочной худости и ущерба, колми ж паче и до ближних границъ вреда, во убѣжаніе и осторожность всего того по благополучному здешнему состоянію, да яко степное и пограничное мѣсто, милостивым разсмотрениемъ и скорѣшим о вышеписанном повелениемъ чрез нарочних покорнѣйше просим не оставит, чего имеем и ожидат, а о сем къ его ясневелможности высокоповелителному господину господину гет-

ману разних ординов кавалеру сиятелнѣишому графу Кирилу Григориевичу Разумовскому и къ его высокопревосходителству господину генералъ лейтенанту двора Его Императорского Высочества камергеру графу Петру Антоновичу Девиеру и в другие кои подлежало мѣста писано.

Атаманъ Кошовій Алексѣи Бѣлицкій с товариствомъ

Декабрь 9 дня 1760 году.

К. Ц. А. Д. А. № 15186 ар. 55—6.

Х.

Копия.

1760 году декабря 9—д. ми нижеподписавшияся съчи запорожской базарние Атамани в Канцелярии войсковой объявили, что хотя пронеслось било эхо, якобы в Съчи опасная болѣзнь продолжалас, однак от оной вездѣ и в наших вѣдомствах в базарах состоить по благости божеской благополучно и вмѣрающихъ з опасности козаков, кромѣ з обикновеннихъ болезней, коихъ всехъ сем человекъ от 22 ноября по сие 9 числа декабра чрез 17 день померло, нѣдиноного нѣтъ, а скоропостижно нѣкто не умер и ввес народ здоровъ, опасности ж никакой не предвидится, что показали самую сушую правду и подписались.

На подленной тако-атамани базарние: шинкарский Петро Остроухъ, крамарский Ониско Шулга, рѣзницкій Гаврило Полтавский, а вомѣсто ихъ неграмотнихъ по ихъ прошенію подписался козакъ куреня Незамайского Корнѣй Волинка.

С подлинною свидѣтельствовалъ войсковій писарь Артемій Василювъ.

К. Ц. А. Д. А. № 15186, ар. 57.

ДО ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ СОТНІ КИЇВСЬКОГО ПОЛКУ.

По Хмельниччині, коли українська старшина в значній своїй частині знеохочена до підданства Москві, шукала знову спілки з Польщею, а почасти з Туреччиною, на правому березі Дніпра за Гетьманщиною Лівобережною залишилася тільки невелика територія коло Київа. Цю територію хотілося Росії за всяку ціну залишити під своєю владою і вона всіма силами домагається досягнути цього на обговоренні в Андрусові умов перемир'я. Але ні сам цар, ні, тим більше, його уповноважені, не мали надії відстояти цю територію. Через те 1666-го року цар Олексій Михайлович писав Нащокіну, щоб той відступив Київське воеводство, а в разі, коли це Польщу не вдовольнить, то навіть і Київський повіт, а в крайньому разі й сам Київ, хоч проте наказував спробувати відстояти його за всяку ціну (місто з околичними монастирями)¹).

Як відомо, умовою 1667-го року Київ було відступлено Росії на 2 роки, — до 1669 р. Правда, територія довкола Київа за умовою залишилася надзвичайно мала: тільки одна миля довкола міста; але, немає сумніву, що в дійсності залишили територію далеко більшу. Напр., Васильків у ці часи все-ж належав до Росії; не дурно 1671-го року полковник польський Пиво-Запольський нападає на це місто й нищить його²).

Але повернути цю територію, не вважаючи на всі упоминання та старання, вже Польщі не пощастило. За умовами 1670-х років вона залишилася за Росією, це навіть признала й Туреччина своєю умовою 1681-го року. Територія ця визначена за цією умовою вже в далеко ширших межах, аніж раніше; а саме, тут названо такі містечка, як Васильків, Трипілля, Стайки з селами, а на північ від Київа м. Радомишль та Дідовщина³).

Ще більш поширилася ця територія у 1680-х роках. До цього часу вищезазначені міста вже збільшилися, довкола них у спустошених колись місцевостях з'явилися села й слободи, зросла людність і осади. Отже, коли 1685—6-го років стали договорюватися остаточно про цю територію, то відразу повстали суперечки за це між Польщею та Росією. Але

¹) Соловьевъ, Исторія Рос. кн. III, с. 174.

²) Костомаровъ, Руина, с. 177; порівн. в статті Руліковського про Васильків, Sl. Geograf., т. XIII.

³) Соловьевъ, кн. III, с. 854.

оскільки Росія покликала на те, що польський король умовами Журавинськими відступив усю Україну Туреччині, а та віддала вищезгадану територію Росії, а також оскільки Польщі обставини не дозволяли виступати рішуче, — то 1686-го року підписали остаточну мирову угоду. Нею територію Росії на Правобережжі закріплено вже в нових межах. А саме, кордон тепер мав іти так: „вверхъ Кіева берегъ Днѣпра, почавъ отъ устья р. Ирпеня, которая въ Днѣпръ впадаетъ, внизъ Днѣпромъ городами съ Трипольемъ и Стайками и за Стайками также Днѣпромъ внизъ миля, а оттуда отъ Днѣпра, почавъ, прямимъ черезъ поля путемъ, по пяти миль въ ширину, а отъ того мѣста также ведучи полемъ прямо до р. Стугны“, і „около Кіева всѣ земли, которыя сути между р. Ирпенемъ и Стугною, или Стульною, даже по Васильковъ, и тому мѣстечку Василькову и отъ него вверхъ, отъ берега р. Стугны въ поле, какъ Васильковъ стоить, на полмили выше и оттуда полемъ прямо къ берегу Ирпеня черта ведена быть имѣеть“¹⁾. Як бачимо, територія значно поширилася. Ми бачимо вже певну смугу землі біля Дніпра нижче Стугни. До того офіційно запротокольовано відступлення до Росії Василькова з його землями. Після умови фактично були зайняті землі між Стугною та Унавою по Мотовилівку та землі коло Германівки і Кагарлика²⁾.

Згодом, найбільш у XVIII ст. територія ця, що виходить до складу Київського полку, як окрема Київська сотня, починає знов поширюватися. Ішло це поширення головне двома напрямками: по-перше до р. Унави, між Стугною й Ірпенем, — цю колонізацію провадили переважно монастирі, і по-друге в південному куті Київської сотні по р. Красній; тут переважно Київські коменданти та генерал-губернатори.

В першому напрямку фактичний кордон посувається далеко на захід. Візьмімо хоч-би Мотовилівку. За точним виразом умови 1686 р. кордон мав проходити на півмилі вище од Василькова. Тимчасом, людяність Мотовилівки, що покозачилася за Хмельниччини, не хтіла піддаватися польському дідичеві, що повернувся до цього села, та й виселилася на той бік Стугни³⁾. І хоч ця територія мала відійти до Польщі, та Польща не мала реальних сил захопити її. З цього скористалися ченці Київо-братського монастиря, вони захопили цю, сьогобічну, Мотовилівку собі й випрохали потвердження в гетьмана Скоропадського, під тим претекстом, що вона оселена на землях їх, у дачах Плисецьких. Всі протести козаків були ні до чого і вони надалі стають підданими монастиря⁴⁾.

Такий спосіб обертати певні поселення в свої, підданські, а так само залучати їх до території й управління Київської сотні полегшувало монастирям те, що їм належали великі маєтності й по той бік кордону. Отож, оселяючи невеликі слободи й хутори на цих своїх землях і звязуючи їх управління з більшими своїми економічними центрами, мана-

¹⁾ Полн. Собр. Законовъ, т. II, с. 774.

²⁾ Рукоп. від. ВБУ., підв. док. № 1525 („Копія“).

³⁾ Стаття Руліковського Sl. Geograf. т. VI, с. 748. ⁴⁾ Ibidem.

стирі тим самим відсувають наперед невиразно означену границю; з другого боку досягають вони цієї мети й постійним звязком з своїми закордонними селами та слободами. Через те, надто в перші часи (кінець XVII ст.), коли польська влада ще не дуже уважно стежить за кордоном, він поволі затирається й стає невиразним. Правда, це не завсіди щастить монастирям; напр., Київо-Печерському монастиреві так і не вдається прилучити до своєї Васильківської волости своє закордонне с. Барахти; але все-ж такі випадки захоплення земель, можна думати, трапляються часто. І як-раз у цьому районі, навіть пізнішими часами, коли польський уряд дбав за кордони більше, він скарживсь, що у фастівському ключі границю пересунуено з Стугни й Ірпеня на Унаву¹⁾.

У південному районі зміни кордону ішли иншим шляхом. Головна справа повстала тут з м. Обуховим. Як за Андрусівською умовою 1676, так і за Гримувольтовською 1686 р., це місто мало належати Польщі; але мешканці цього міста не захтіли підлягати владі дідича й почали бунтувати й повставати. З цього очевидячки, скористалися Київські оберкоменданти та й захопили це містечко з територією собі²⁾. Надалі це місто з округою стає, так мовити, ранговим наділом Київських оберкомендантів та генерал-губернаторів³⁾.

Очевидячки, як-раз через це, генерал-губернатори та, головне, оберкоменданти з усіх сил намагаються збільшити тутешню територію. Поволі, наступаючи, можна думати, по р. Красній, вони врізуються гострим і глибоким клином⁴⁾ у глиб польських земель, переносячи тим самим прикордонну лінію далеко вглиб країни⁵⁾, можна думати, аж до Германівки.

За ними йшли і инші власники; так засновують нові села монастирі, як, напр., Софійський катедральний с. Верем'є; або козацька старшина, як сотник Київський Гудима — слобідку Гудимівку⁶⁾.

Особливо поширився цей південний кут близько середини XVIII ст. Розклад консистенських дач у Київській сотні за 1756 рік називає навіть серед маєтностей Київо-Софійського катедрального монастиря „деревню“ Германівку⁷⁾. Але гадати, що це стосується до містечка Германівки, підстав немає. Це містечко весь час належить польським магнатам, а коло середини XVIII ст. стає старостинським⁸⁾. Швидше можна припустити, що ця невеличка „деревня“, — вона нараховує всього 14 дворів, — повстала десь коло Германівського⁹⁾ форпосту (нижче од Обухова), через що й дістала назву Германівки.

¹⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. III, т. 3, с. 319—20.

²⁾ Стаття Руліковського Sl. Geograf., т. VII, с. 358.

³⁾ Див. у Рум'янцівському описі про Обухів та в документах на нього (переховується в рукоп. відділі Бібліот. ім. Антоновича, при I-му відділі У. А. Н.).

⁴⁾ Руліковський каже, що аж до р. Насташки, але це мабуть перебільшено: Sl. Geograf., т. VII, с. 358.

⁵⁾ Ibidem. ⁶⁾ Видко це хоча-б з Рум'янців. опису цієї слобідки.

⁷⁾ Порівн. Лавр. арх., вочч., спр. № 2176. арк. 8—10. ⁸⁾ Sl. Geogr. т. III, с. 65—6.

⁹⁾ Згадує про цей форпост, правда, для пізнішого трохи часу, огляд кордонів Київської сотні, що його подає Андрієвський в „Истор. матер.“, в. IV, с. 51.

Кордон, як уже згадано, виразних ознак не мав. Як відзначено ці межі наприкінці XVII ст., на жаль, відомостей, немає; але можна думати, що таким самим способом, як у середині XVIII: а саме, вздовж кордону йшов викопаний вал („валок“) ¹⁾. Звичайно, така межа не довго могла тривати. Ці вали, можна гадати, були неглибокі, а від частих переходів, випасання часом на них худоби, дощів, то-що вони мусіли спливати, обсіпатися й поволі цілком зникати. Від часу до часу доводилося їх поновляти, спираючись здебільшого на пам'ять старожилів ²⁾, причому відновлювано кордон, звичайно, не завсіди правдиво. Вздовж цього валу на певному віддаленні стояли форпости, вартові редути, маяки, здебільшого хати, оточені палісадами з вежами й рогатками ³⁾, що підлягали вже певним більшим форпостам, які перебували в найближчих до кордону містечках та селах.

Як ми бачили, фактичний кордон далеченько врізавсь у територію Польської держави. Це викликало невдоволення в польських урядових і, головне, поміщицьких колах. Особливо хвилювалися й допоминалися цих земель на соймах колишні їхні власники, які тепер, коли відроджувалося шляхетське господарство, дуже боляче відчували втрату своїх маєтностей. Під їх тиском польський уряд починає вимагати, щоб кордон виправлено і, нарешті, в 1780-х роках дістає на це згоду Росії. Року 1783-го з'їздиться певна Комісія й починає встановлювати давні кордони, відзначаючи їх певними стовпами, як з боку України так і Польщі, і певними редутами, точно занотовуючи лінію кордону ⁴⁾. Розпочинається, очевидячки, певна боротьба поміж комісарами. Польські комісари намагаються встановити кордон 1686-го року, російські одвоювати фактичну лінію середини XVIII ст.; кінець-кінцем приходять до компромісу: урізується, — принаймні *de jure*, той гострий клин, що захопив землі Польської держави по р. Красній і почасти землі по р. Унаві, але в інших місцях лінію кордону затверджено мало не ту саму, що вже фактично була існувала. Навіть Обухів лишається за Росією ⁵⁾. Нова лінія кордону починається від Дніпра нижче од Стайок, далі йде на Черняхів і коло нього, залишаючи його Росії, далі на захід від Красного на Обухів, далі, не доходячи його, на Гудимівку й на Стугну. Далі лінія переходить на лівий берег Стугни, проходить коло Ханбекова, після якого знов переходить на правий берег Стугни і йде проти польського села Барахт. Перейшовши знов на лівий берег, кордон іде до Мотовилівки, далі від вершини р. Стугни до річки Унави, і нарешті, правим боком Ірпеня до Дніпра ⁶⁾. Отже-ж втрати Росії проти фактичного попереднього кордону були невеличкі. До того-ж дуже сумнівно чи справді ці умови було переведено в життя, чи залишилися вони тільки на папері ⁷⁾.

¹⁾ Лавр. архів., вотч., спр. № 1762, від 1747 р.

²⁾ Ibidem, спр. № 1705.

³⁾ К. Ц. Арх. Давн. Актів, фонд Київ. Губ. Канц., № 10775.

⁴⁾ Андриєвський й. Истор. матер., кн. IV, с. 49—59. ⁵⁾ Ibidem. ⁶⁾ Ibidem.

⁷⁾ Подаємо мапу на якій видно всі кордони Київської сотні.

Погляньмо тепер на характер залюднення в Київській сотні. Треба сказати, що ця сотня дуже odrізняється від інших сотень як Київського полку, так і значною мірою цілої Гетьманщини. Вся сотня власне являє собою володіння небагатьох київських монастирів. Ми цілком не бачимо козаків, що колись, за Хмельниччини, траплялися тут у чималій кількості, напр. Васильків ¹⁾ був сотенним містом; не бачимо й вільних посполитих, сливе не бачимо й старшинського володіння. Власне, немає сумніву, що десь перед початком XVIII ст. тут цілком не було старшинського, а так само урядового (власне рангового) володіння. Але починаючи з цього століття з'являються володіння київських обер-комендантів та генерал-губернаторів, а за ними (хоч дуже небагато) й старшинські, — але ці володіння з'являються не коштом захоплення монастирських маєтків, а коштом польських земель.

Спинімося докладніш на цьому монастирському володінні. Для цього, вважаючи на те, що інших цілком повних реєстрів і описів Київської сотні не збереглося ²⁾, ми візьемо той реєстр поселень, дворів і власників цієї сотні (опріч Києва), на підставі якого збирали консистенту за 1756 рік ³⁾.

Назва власника	Кількість сіл, містечок хуторів і слобід	Кількість дворів у них	%
Київо-Софійський Катедральний м. . .	23	1.109	27,8
К.-Печерський монастир	14	881	22,09
К. Флорівський м.	6	482	12,09
К. Братський м.	9	409	10,25
К. Золотоверх.-Михайлів. м.	10	246	6,17
К. Межигірський	6	207	5,19
К. Пустин.-Микольськ. м.	4	168	4,22
К. Кирилівський м.	1	77	1,94
К. Видубецький м.	2	53	1,33
К. Богослов. дів. м.	1	36	0,9
К. Петропавлівський м.	1	24	0,6
К. губернаторів і обер-коменданта .	2	257	6,42
Сотника Київ. Гудими	1	28	0,7
Полк. обозн. Гадяцького полку . . .	1	12	0,3
Разом	81	3.989	100

¹⁾ Максимовичъ, Собр. соч., т. I. с. 704.

²⁾ Найцікавіше наше джерело — Рум'янцівський опис мавмо ми що-до Київської сотні не ввесь; загинув опис трохи чи не половини сіл.

³⁾ Чернетку цього реєстра нам пощастило знайти в справі № 2176 (арк. 8—10) у Лавр. вотчин. архіві. У цій справі говориться про козацькі команди, а головне про відповідну повинність з Київської сотні. Через те, що подібних документів взагалі обмаль, ми подаємо цей реєстр у додатку, нічого в ньому не проминаючи.

Як бачимо, найбільше володінь належало Київсько-Софійському монастиреві. А втім треба зазначити, що коли взяти маєтки цих монастирів у цілій Гетьманщині, то на першому місці тоді різко виділиться К.-Печерська Лавра, яка тут у цьому реєстрі стоїть на другому місці.

Отже, мало не вся сотня належить фактично монастирям. Іншим власникам належить тільки 7,42% усіх дворів, — кількість порівнюючи незначна.

В інших сотнях Гетьманщини ми такої різкої переваги володінь монастирських не бачимо. Навіть у тих з них, де цих володінь найбільше, поруч з ними усе-ж різко виступають маєтки старшини, а так само козацтва.

Правда, згодом у Київській сотні і немонастирські володіння трохи збільшуються. Засновує потроху старшина нові слободи, купує хутори в київських міщан. Хоч заснують нові поселення й монастирі, але в меншій мірі; придбання-ж їх походять здебільшого від інших-же монастирів.

Дані Рум'янцівського опису для Київської сотні неповні. Ми маємо їх про 28 поселень, які вже згадано і в реєстрі 1756 р., і 12 новозаснованих, з них монастирських — 36, немонастирських — 4. Коли ми тепер підрахуємо кількість дворів у цих 28 поселеннях за відомостями 1756 року, то побачимо, що в них було 1.715 дворів, тимчасом як 1760-го їх є всього 1.585. Важко сказати, чим пояснюється це зменшення кількості дворів. Припустити, що дані Рум'янцівського опису неправдиві, підстав немає; отже-ж коли-б власники, побоюючись можливих фіскальних мотивів ревізії 1766 р., зменшували кількість дворів у подаваних відомостях, то тим більше зменшували-б вони відомості для реєстру 1756-го року, що мав виключно фіскальні мотиви, — збирання консистенти. Будь-що-будь, не спитуючись розв'язати це питання до краю, одзначимо тільки одну цікаву рису: тимчасом як кількість дворів у селах, котрі лежать у центрі й на сході сотні, загалом зменшилася, кількість дворів самих узграничних сіл за ці 10 років усе-ж-таки зросла. Напр.:

Назва села, містечка	Кількість дворів	
	1756	1766
Борки	17	21
Ст. Петрівці	21	28
Н. Петрівці	57	69
Васильків	252	304
Ханбеков	28	29
Обухів	200	241

Отже, зменшення людности по центральних місцях сотні можна почасти пояснити відпливом людности на околиці, але, річ безперечна, до краю цим питання не розв'язати.

Але взагалі порівнявши дані ревізій 1756-го і 1766 р., побачимо одне явище: тимчасом як кількість дворів у монастирських селах загалом зменшилася, в немонастирських зросла. Коли ми візьмемо приблизну кількість усіх монастирських дворів у 1766 р. (зменшивши кількість дворів 1756 р. на 8,6 % — це відсоток, на який зменшилася кількість дворів монастирських у тих селах, що опис їх до нас дійшов) — 3.375 дв., то побачимо, що двори немонастирські (302 дв.) становитимуть 8,2 %, проти 7,42 — у 1756 р.

Можна гадати, що й далі відсоток немонастирських дворів де-далі все зростає. Так мало статися хоч-би тому, що декотрі монастирські села (як от, приміром, с. Офірна ¹⁾ Києво-Братського монастиря), по тому, як переглянено кордон (1783-го року), принаймні *de jure*, залишилися на польському боці.

Та й не може бути сумніву, що урядові особи, встановлюючи кордони у 1783 році перед польськими комісарами, мусіли передусім дбати за свої села, маєтки хоч-би обер-комендантів і генерал-губернаторів, обстоюючи їх часто коштом монастирських сіл.

Але це сталося вже згодом, тоді, коли Київську сотню, рівночасно з усім давнім поділом Гетьманщини на полки та сотні, скасовано (1781 рік). Можливо, цим почасти й можна пояснити те, чом російський уряд погодивсь був переглянути кордони 1783-го р.: дбати за дрібніші інтереси Гетьманщини вже не було кому (нагадаймо хоч-би те, що цього року реорганізовано вже й самі козацькі полки); російський-же уряд, дбаючи за інтереси цілого, охоче міг поступитися невеличкими клаптями українських околиць. А втім, коли навіть цього 1783 р. і врізано на користь Польщі декотрі землі кол. Київської сотні, не тільки *de jure*, але й *de facto*, — то це великого значіння мати не могло, бо вже років за 10 згодом Правобережжя прилучено до Росії.

¹⁾ Андрієвській, Ист. мат., в. IV.

Додаток І.

„Выписка с учиненной полковой Кіевской Канцеляріи о консистенской дачи расположенія 1756 г.“.

„Сотнѣ Кіевской“.

Назва поселення	В л а с н и к	Кількість дворів
м-ко Печерське	Київо-Печерська Лавра	196
д. Совки	” ” ”	28
слобідка Кухмистерська	” ” ”	30
с. Пирогів	” ” ”	41
с. Хотів	” ” ”	58
с. Старі й Нові Безрадічі	” ” ”	98
м. Васильків і Застугнянські хуторі .	” ” ”	252
с. Кожухівка й Болдаївка	” ” ”	40
с. Романівка	” ” ”	16
слоб. Багрин	” ” ”	10
слоб. Білечі	” ” ”	8
д. Козин	” ” ”	19
Разом	” ” ”	796
с. Мишоловка	Київо-Печерський Больницький м.	15
м. Броварі	” ” ”	70
Всього	” ” ”	881
м. Трипілля	Київо-Софійський Катедральний м.	154
д. Злодіївка	” ” ”	20
с. Халеп'є	” ” ”	73
с. Койлів	” ” ”	26
с. Витачів	” ” ”	46
д. Верем'є	” ” ”	26
с. Черняхів	” ” ”	137
д. Жуківці	” ” ”	73
с. Красне	” ” ”	27
с. Долина	” ” ”	24
д. Германівка	” ” ”	14
д. Дерев'яна	” ” ”	39
д. Козіївка	” ” ”	16

Назва поселення	В л а с н и к	Кількість дворів
с. Рославичі	Київо-Софійський Катедральний м.	88
с. Занковичі	" " "	75
д. Мала Бугаївка	" " "	30
д. Крушинці	" " "	41
д. Мархилівка	" " "	20
с. Боярка	" " "	20
с. Жияни	" " "	27
с. Борщагівка	" " "	10
с. Зазимка	" " "	23
с. Погреби	" " "	22
Разом	" " "	1.109
с. Гвоздів	Київо-Пустин. Микольський ман.	84
с. Гатне	" " "	31
д. Борщагівка	" " "	28
... ¹⁾ Микольська	" " "	25
Разом	" " "	168
с. Глевахи	Київо-Золотоверхо-Михайлів. м.	112
д. Данилівка	" " "	16
слоб. Данилівка	" " "	13
хут. Малютинка	" " "	9
д. Юр'ївка	" " "	18
с. Круковщина	" " "	14
хут. Віта	" " "	6
хут. Жорнівка	" " "	25
д. Забор'є	" " "	19
с. Борщагівка	" " "	14
Разом	" " "	246
м. Стайки	Київо-Братського монастиря	148
с. Плесецьке	" " "	102
с. Мотовилівка	" " "	109
с. Борщагівка	" " "	8

¹⁾ Слово цілком нерозбірливе; може „пустинь“?

Назва поселення	В л а с н и к	Кількість дворів
с. Мостища	Київо-Братського монастиря	15
с. Офірна	" " "	10
хут. Стрітовка	" " "	6
слоб. Перевізна	" " "	6
хут. Сподарець	" " "	5
Разом	" " "	409
с. Борщагівка	Київо-Петропавлівськ. монаст.	24
Разом	" " "	24
Хут. Лютеж	Київо-Межигірськ. монаст.	16
д. Борки	" " "	17
д. Старі Петрівці	" " "	21
с. Нові Петрівці	" " "	57
с. Вишгород	" " "	87
слоб. Шевлівка	" " "	9
Разом	" " "	207
Звіринець	Київо-Видубецького монаст.	16
с. Лісники	" " "	37
Разом	" " "	53
с. Креничі	Богословського дівоч. монаст.	36
Разом	" " "	36
с. Ходосівка	Київо-Флорівського монаст.	55
с. Підгорці	" " "	65
с. Великі Дмитровичі	" " "	88
с. Малі Дмитровичі	" " "	57
с. Велика Бугаївка	" " "	189
с. Ханбеків	" " "	28
Разом	" " "	482
слоб. Плосьька	Київо-Кирилівського монаст.	77
Разом	" " "	77

Назва поселення	В л а с н и к	Кількість дворів
м. Обухів ¹⁾	Київ генер.-губерн. і оберкоманд.	200
Слоб. Губернаторська Воскресенська	" " "	57
Разом	" " "	257
с. Пещерів	Сотника Київ. Гудими	28
Разом	" " "	28
слоб. Нижній Кудрявець	Полков. обозного Гадяцького	12
Разом	" " "	12
Всього в Київській сотні	" " "	3.989

*Додаток II.*Відомості Рум'янцівського опису.

Назва поселення	В л а с н и к	Кількість днів
д. Совки	Київо-Печерська Лавра	21
с. Пирогів	" " "	35
с. Хотів	" " "	52
д. Ст. Безрадиці	" " "	30
с. Нові Безрадиці	" " "	39
м. Васильків з хуторами	" " "	304
д. Кожухівка	" " "	13
с. Романівка	" " "	13
с. Мала Бугаївка	" " "	22
слоб. Стара Віта	" " "	5
слоб. Нова Віта	" " "	15
пуст. Голосівка	" " "	5
хутір Лебський	" " "	3
Разом	" " "	557

¹⁾ У реєстрі тут прогалина, — жадного поселення не поставлено, але ніякого сумніву, що тут мало бути показано містечко Обухів, бути не може.

Назва поселення	В л а с н и к	Кількість дворів
с. Гвоздів	Київо-Микольськ. Пуст. манаст.	65
с. Гатне	" " "	33
Разом	" " "	98
Хут. Старосілля	К.-Михайл. Золотоверх. манаст.	2
Разом	" " "	2
с. Мотовилівка	Київо-Братського манаст.	83
с. Мостища	" " "	14
слоб. Салтанівка	" " "	4
хут. Відлиці	" " "	6
Разом	" " "	107
с. Борщагівка	Петро-Павлівськ. манаст.	16
Разом	" " "	16
д. Борки	Київо-Межигірського манаст.	21
с. Старі Петрівці	" " "	28
с. Нові Петрівці	" " "	69
с. Вишгород	" " "	34
д. Гута	" " "	10
Разом	" " "	162
с. Лісники	Київо-Видубецьк. манаст.	26
хут. Багринів	" " "	1
Разом	" " "	27
с. Креничі	К.-Богослов. дівоч. манаст.	30
Разом	" " "	30
с. Підгірці	Київо-Флорівського дівоч. м.	59
с. Великі Дмитровичі	" " "	77
с. Малі Дмитровичі	" " "	42

Назва поселення	В л а с н и к	Кількість дворів
с. Велика Бугаївка	Київо-Флорівського дівоч. м.	145
с. Ханбеків	» » »	29
хут. при с. Воскресенькому	» » »	1
слоб. Копичів	» » »	7
Разом	» » »	360
м. Обухів	Київ. оберкоменданта й ген.-губери.	241
Разом	» » »	241
с. Нещерів	Абшит. осав. П. Гудими	39
слоб. Гудимівка	» » »	21
Разом	» » »	60
хутір Зурковщина	Олексія Розумовського	1
Разом	» » »	1
Всього	» » »	1.661

З ІСТОРІЇ КРІПАЦТВА В ХVІІІ В. НА ГЕТЬМАНЩИНІ.

Історія кріпацтва на Україні має досить моментів ще не цілком ясних, вони чекають ще для свого висвітлення систематичного підбирання архівних матеріалів. На один з них я хочу звернути увагу.

На вироблення відношення старшини ХVІІІ в. до свого селянства мала великий вплив присутність на Гетьманщині кріпаків з інших сусідніх місцевостей, де спеціальні риси холопства впливали на стан двораків, а двораки зливалися з загалом селянства. Що-до таких завезених кріпаків поміщики могли собі дозволити більше, ніж до корінного українського селянства Гетьманщини, а потім таке відношення поширювалось поволі і на місцеве українське селянство.

Як попадали на Україну такі кріпаки з сусідніх місцевостей? Вже раніш дослідники зазначали, що дуже часто продавали кріпаків на Гетьманщину дрібні смоленські шляхтичі поміщики, але деталі того не були відомі. Такі подробиці як-раз наводить архівна справа, що далі подано.

Зміст справи, коротко сказати, такий. Смоленські шляхтичі продали 1735 р. в Стародубі кріпаків, яких привезли з собою. Потім виникли підозріння, що продані кріпаки не власні, а якісь захоплені, чужі. На допиті і смоленські шляхтичі і сами кріпаки подали, як саме була справа, навели при тому багато цікавих подробиць.

Бачимо ми з цієї справи, що в половині ХVІІІ в. поширена була практика їздити до Гетьманщини по хліб та відвозити своїх кріпаків на продаж. Про це оповідається в такім тоні, що це поширена практика, що це робили часто. Сами збори шляхтичів на Гетьманщину з кріпаками, як про це оповідали на допиті, говорять про звичайну дорогу, про відомі напрямки, про знайомі прийоми привозу кріпаків та продажу їх. З оповіданнів на допиті не видно, щоб були якісь непевності, якісь сумніви, які так часто зустрічаються в новій, мало знайомій справі.

Ось як показав на допиті смоленський шляхтич Семен Андрійович Скугаревський „З уезду Смоленського деревни Харенковой... 1735 году в Петровъ постъ на другой недѣль в субботу выехалъ онъ з дому своего з оной деревнѣ своей Харенковой“, потім разом з іншими шляхтичами поїхали на Стародуб без жадного пашпорту: сам Скугаревський „для сиску й поимки здес бежавшого от него тому другой год крепостного своего крестьянина Алексѣя Романова, а показанніе шляхтичи для про-

дажи крестьянъ своихъ отправленных ими передом перед вѣздом своимъ з домовъ своих, которыхъ своихъ крестьян оны, Плескачевский двох хлопцовъ, а Велюженичъ трох мужеска полу“...

Дорогою нагнали вони над „рекою Хмарою на двохъ лошадах от Смоленска за сорок верстъ, где между тѣми ж крестьянами онъ, Скугаревский, и брата своего двоюродного Івана Александра Скугаревского, шляхтича Смоленского, жителя оной деревнѣ Харенковой, на одномъ возу едучого в Почепъ с однимъ крепостнымъ крестьянином своимъ, а не чужимъ, Савелем, а отчества и прозванія не знает, для продажи ж оногo своего крестьянина, нагналъ и совокупляс они всѣ обще поехали“...

Отже, як бачимо, дорога на Гетьманщину була досить утерта і, поїхавши, завсіди дорогою можна було нагнати або зустрінути інших смоленських-же шляхтичів, що їхали теж на Гетьманщину з тою-ж метою продати своїх кріпаків чи купити хліба дешевшою ціною.

Далі „ехали на Рословль а з Рословля разными селами и деревнями стольбовою дорогою и на дорозѣ верстъ за тридцать от Почепа, нагнавши онъ же Семень Скугаревский бабу удову з двома ей дѣтми, хлопцем семи летъ и дочерю летъ десяти, крепостную свою крестьянку, а нечужую, которая бежала от него Скугаревского тому будет летъ с пять, взялъ з собою і приехали оны полку Стародубовского в город Почепъ, где толко три ночи переночовавши в полѣ, для того покамѣст вишеозначенний братъ его двоюродний Іванъ Александровъ Скугаревский продалъ того своего крестьянина Ігнату Меленку, а якого онъ званія человекъ и за сколько денегъ продалъ, не знаетъ, толко знает, что онъ братъ его двоюродний от себе ему, Меленку, купчую крепость за рукою своею далъ, поехали оны всѣ обще жъ в город Стародуб и ехали разными селами и деревнями все в день, а не в ночи, и приехали в Стародуб за три днѣ того ж Петрова поста, а в який день не упомнит, стали в полѣ з лошадми ведле кургане и того ж дни сами они одны, а іменно Богданъ Плескачевский, Кузма Велюженичъ, в том числѣ и онъ Скугаревский з показанным братом своимъ двоюроднымъ пошли в городъ Стародуб и, пришедши в двор к господину графу Гавріилу Владиславичу, стали ему говорить, есть де у насъ люде продажніе, противъ чего, велѣлъ онъ господинъ графъ имъ привест во двор, почему оны и привели, в которыхъ крестьянъ спрашивалъ, чи подлинніе де и крепостніе ихъ крестьяне, то оны крестьяне сказовали ему господину графу, что де крепостніе подленніе их и потому сталь у них торговат и сторговаль у него, Скугаревского, з оним братом его двоюроднымъ Іваномъ показанную бабу з двома дѣтми ей за тринадцать рублей, а в Плескачевского двох хлопцевъ за одинадцать рублей, да в Кузми Велюженича трох мужеска полу за двадцат два рублѣ и в продажи тѣхъ крестьян, якъ показанніе шляхтичи Богдан Плескачевский (которий нинѣ в деревнѣ своей прозиваемой Плескачах имѣется) и Велюженичъ, такъ в том числѣ и онъ Скугаревский дали от себе ему господину графу купчіе крепости за руками своими

и при тих купчих Богданъ Плескачевский да Кузма Велюженичъ з нѣ-которих своїхъ подлиннихъ крепостей и копій за руками своими дали ж и по одобранню ими от него господина графа и тѣхъ денегъ за крестьянъ купно всѣ оны пошли з дому его господина графа в поле к лошадям и того ж времени з оними денгами поехали прямо в доми свои тимже трактомъ на Почепъ и на Рославль“.

Легко завважити, що тон всього оповідання свідчить про звичайні подорожі, звичайні привози кріпаків та звичайний продаж їх на Гетьманщині.

Добрі наслідки першої подорожі 1735 р. заохотили шляхтича зробити того-ж-таки року і другу таку подорож. „Да сего ж 1735 году в неделю за девят дней перед симъ Филиповим постом, отправивши онъ з дому своего з деревнѣ Харенковъ передом крепостнихъ собственнихъ своихъ крестьянъ, а не чужих, пяти душъ Івана з женою да Михея з женою и холостого Афанасія Григорева сына на одной своей лошади в Рославль, где велѣлъ онъ Скугаревский имъ дожидатся его, Скугаревского, а сам онъ Скугаревский заехалъ того ж времени в другую свою деревню Рекачево, куда приехалъ къ нему шляхтичъ смоленский Константинъ Ѳедоровъ синъ Янкевичъ на одномъ возу з одним своим крепостнымъ крестьяниномъ Іваномъ Стефановимъ синомъ и согласяс онъ, Скугаревский, з ними Янкевичомъ да з третимъ шляхтичомъ же смоленскимъ Кузмою Петровимъ синомъ Велюженичомъ, который живет в той же деревнѣ Рекачевѣ, отехали оны оттол за тижденъ перед симъ же Филиповимъ постомъ в среду сюда в Малую Россію, а именно в город Стародуб для продажи крестьянъ своихъ и ехали оны на Рославль, где онъ Скугаревский и вишеозначеннихъ крестьянъ своихъ нагналъ и взявши з собою и с ними совокупяс в Рославль два шляхтичи ж смоленскіе братья двоюродніе Іванъ Ѳедоровъ синъ да Стефанъ Івановъ синъ Худолееви на двохъ своихъ лошадяхъ, которіе сказовали имъ, что де оны едут з деревнѣ своей Стаекъ в Стародуб для покупки себѣ хлѣба, поехали з Рославля и ехали розними селами и деревнями столбовою дорогою и приехали полку Стародубовского в город Почепъ, где толко одну ночь переночевавши за городомъ (а в якого іменно человека не упомнит), отехали оны и ехали ж розними селами и деревнями и приехали в Стародуб в четверъ на саміе запусти Филиповіе, то есть ноября 13 д., стали за городомъ на пробитой улиці господара (а якъ оногo господара по имени отечеству и прозваніемъ зовут, не упомнить), в которого ночовали двѣ ночи и з оной господы онъ Скугаревский продалъ з тѣхъ привезеннихъ з собою крестьянъ мужика Івана Артемова сына з женою его Анастасією Исаевою дочерю Луки Ѳедоровичу за двадцат рублей денегъ и в томъ даль онъ от себе за своею рукою купчую кріпост при нихъ, Велюженичу и Янкевичу, на которой купчой и оный Велюженичъ за себе и вмѣсто Янкевича во свѣдѣтельство подписался, послѣ же оной продажи имъ Скугаревскимъ Луки Ѳедоровичу онихъ мужика и жену того времени сказовал онъ же Лука Ѳедоровичъ всѣмъ имъ троемъ, что б ехали оны к господину графу

в село Топал для продажу там ему господину графу крестьян своихъ, почему оны того ж часу всѣ три з крестьянами своими и при нихъ предреченніе шляхтичи Худолееви по прошенію ихъ Скугаревскаго, Велюженича и Янкевича, что б имъ от инихъ Худолеевихъ не остатся, и отехали з Стародуба к нему господину графу в село Топал и, приехавши в село Топал, стали жъ господою у козака, а по имени, отечеству и прозванію не знает, и з той господи у него господина графа они всѣ три якъ Велюженичъ, Янкевичъ, такъ в том числѣ и онъ Скугаревскій являлися и тѣхъ крестьянъ продали ему господину графу, Велюженичъ два мужеска полу за двадцат чотири рублѣ, Янкевичъ двохъ за двадцат чотири ж рублѣ и онъ Скугаревскій троихъ, мужеска полу двохъ же да жонку одну, за двадцат пят рублей и в том дали были оны от себе всѣ три порознь ему господину графу купчіе крѣпости, при которыхъ купчихъ и копій с подленихъ крѣпостий нинѣ при нихъ имѣючихся на всѣхъ своихъ крестьянъ за подписомъ рукъ своихъ, і оніе шляхтичи Велюженичъ и Янкевичъ собственнихъ ли своихъ крестьянъ продавали или чужихъ, онъ Скугаревскій о томъ заподленно не свѣдом, онъ же Скугаревскій болѣе тѣхъ первой и другой своей продажи господину графу и Луце Федоровичу другихъ крестьянъ никому нѣякихъ здесь в полку Стародубовскомъ и в другихъ мѣстахъ не продавалъ и помянутіе Янкевичъ и Худолееви при первомъ приѣзду з домовъ своихъ в Стародуб з ними не были“...

Допит Велюженича додав лиш деякі подробиці. Сказав він про себе на допиті, що „первимъ разомъ поехали били без жадного пашпорту в Малую Россію для покупки себѣ хлѣба ради дешевой здесь цени“. Далі деякі деталі в самім опису продажу крѣпаків в Стародубі: „где на завтріе показанный Янкевичъ сталъ его Велюженича просит, чтоб онъ продалъ тѣхъ троихъ его крестьянъ кому нѣбуд, а ему обѣщался за тое з тѣхъ денегъ дат три рублѣ, против чего когда спросилъ он, Велюженичъ, у него Янкевича, крѣпостніе л ему крестьяне или нѣтъ, то онъ Янкевичъ отказал, что де его Янкевича крѣпостніе, а крѣпости ему Велюженичу от себе на онихъ крестьянъ не далъ“... Дійсно, після продажу крѣпаків Янкевичъ дав, що обіцяв: „И по одобранию уже помянутого числа денегъ двадцати двохъ рублей имъ Велюженичомъ былъ и онъ Янкевичъ в домъ его господина графа, з которыхъ денегъ давши ему Велюженичу три рублѣ да онимъ продажнымъ крестьянамъ Федору полтину, а Олексѣю и Івану по пяти копѣекъ, купно всѣ оны пошли з дому его господина графа в поле к лошадямъ“. Другимъ разомъ тежъ поїхали вони „для продажи крестьянъ и для покупки хлѣба“. Велюженичъ мав „собственнихъ своихъ крѣпостнихъ крестьянъ двохъ человекъ... Скугаревскій на двоихъ лошадяхъ с трома крестьянами, жонка с мужикомъ да третимъ холостимъ человекомъ, а Янкевичъ на трехъ лошадяхъ з двома крестьянами холостими да з третимъ нанятымъ крестьяниномъ шляхтича смоленскаго Григорія Бородулича“...

Допити крѣпаків показують нам, з якихъ місцевостей попадали до Гетьманщини ці крѣпаки. Ось одно таке виявлення. „Зовут еи Авдотею,

Климова дочь, от роду ей тридцат семь лет, родилас она Серпейского уезду в деревнѣ Осиповѣ за помѣщицею Іриною Омеляновою дочерю Головчиною, а какова тот Головкинѣ былъ званія, она не вѣдает, а отецъ ей Авдоти Климѣ Ігнатовѣ синѣ, а прозванія не вѣдает, где родился не вѣдает же, толко чула, что зашедшій з Литви в той деревнѣ Осиповѣ женился, перво на тамошней жителки девки Оекли, а чией дочери, не упомнить, а мат ей Прасковья Степанова дочь родилас Дригабужского уезду в деревнѣ Языковѣ за помѣщикомъ Спешневимѣ, а имени его и отчества не вѣдает“. Після батькової смерті жила у брата, і той видав її „в другую отчину Дригабужского уезду в село Каміонки помѣщика Максима Хоминича Цазирова крепостного его крестьянина Родіона Лукьянова сына Конюшонка замуж“... У поміщика свого прохала „отпуску на 5 годъ для прокормленія в великоросійскомъ городѣ Рославль, в Стародубѣ да Почепѣ и з онимъ сего 1735 году в Петровѣ постѣ з реченого села Каміонокъ взявши означеннихъ дѣтей“ пішла на Стародубщину.

Далі свої пригоди Климова переказує так. „Прамо з Хаміонокъ на городѣ Драгабужѣ, а з Драгабужа на мѣстечко Елню, з Елнѣ на Рославль, а з Рославля, на якіе села и деревнѣ ишла не упомнит, а якъ пришли Стародубовского полку в Почепскую сотню, то под селомъ Сетоловомъ, не доходя Почепа верстѣ якъ бы в тридцати, ввечеру пред сумеркомъ, нагнали их нѣякієсь незнаеміє люде на семи подводах и верховій одинѣ в великоросійскомъ плати и не допустили ей в село на, ночь, удержали з собою в полѣ на ночлѣгъ насилно и начали ей з дѣтми спрашоват, что они за люде и куда идуць, имѣют ли пашпортѣ, и когда она Авдотя пашпорт имѣ обявила, то з нихъ одинѣ, а хто онѣ таковѣ не вѣдает, іменемъ Семенѣ Скугаревскій, одобравши у ей пашпортѣ, сказаль ей: мы де сами козаки и васѣ звеземѣ в козацщину и будѣте в насѣ робит, а переночовавши на утрѣе тот же Скугаревскій сталѣ ей сказоват: мы де вас, звезши, в хлѣб продадимѣ якому мещанину или пану, чтоб вы за насѣ бога молили, противѣ чего когда она Авдотя сказала, якъ де вамѣ чужихъ крестьянѣ продават, то оный отказаль мы уже знаемѣ якъ продат и намѣ де уже продават не першина и посадивши на свои конѣ повезли на Почеп, а з Почепа на якіе села и деревнѣ везли не упомнить, а ехали все днемѣ, а не ночьюю порою, и приехавѣ под Стародуб верстѣ за пят стояли на нѣякомъся футорѣ два днѣ и двѣ ночи в шинку, а якъ тотѣ футор прозивається не вѣдает, а оттоль, подехавѣ подѣ самій городѣ Стародубѣ, стояли жѣ под шибеницею днѣ два жѣ, отколь они, пошовши сами пѣшіє, ей Авдотю з дѣтми да еще двох нѣякихся хлопцевѣ невеликих в городѣ Стародубѣ графу Іллирическому и продали, а за сколько она неизвѣстна и они ей не обявляли, а продавши припроварили их в Стародуб в двор графскій и представили самому графу, которій в ту пору, не спрашуя у ихѣ, же оніє крепостніє крестьяне, велѣль старостѣ своему Роману, а якъ прозивається, не знаетѣ, принят и отвест в хату (сами ж оны в ту пору ему графу страха ради, что они не их крестьяне, не обявляли) а на утріє

отослано их всѣхъ ему графу проданнихъ крестьянъ в Топаль, где она Авдотя толко переночовала. А на завтрешній день, якъ отослано ей Авдотю з дѣтми в Курознов, то она тамъ была ажъ по первую пречистую в домъ его, а потомъ снову ей зискано в Топаль, где она была до праздника введенія пресвятои Богородици, а пред введеніемъ за день, когда прибыл знову тот Скугаревскій, которій их продалъ, з другими уже товарищи в Топал, то, не вѣдаєт она Авдотя, почему их, что они чужихъ крестьянъ продают, опознано и якъ их самих продавцовъ, такъ и ихъ проданнихъ и вновь на продажъ приведеннихъ крестьян, позабывавши в колодки, отослано в Стародуб в полковую канцелярію подъ карауломъ, где они и нинѣ и содержатся и сіе она Авдотя сказала в самую сущую правду; а бѣде что утаила или сказала неправду, то поступлено б з нею по Ея Імператорского Величества указамъ; в подлинномъ подписано тако: к сему допросу по прошенію Евдокіи Климовой дочери крепостной крестьянки Петра Цизарева вомѣсто ей Дмитрій Подгаецкій руку приложилъ.

Той „третий нанятый крестьянинъ“, що їздив з Янкевичем за погонича, так оповідав про свої пригоди. Він „Федоръ Дмитраковъ (прозваніемъ Паршинъ) родился... Руцкой волости в деревнѣ Цюховичах“; по смерті батьків жив у діда свого, далі пішов „тайно за границу полскую присуду Хоцемского в слободу Липову“, далі повернувся додому, пожив тут не довго і пішов „голода ради в Малую Россію на Смоленск і деревни“, зайшов до шляхтича Янкевича, став просити хліба, мати Янкевича затримала Федора, що швидко син її поїде на Вкраїну і візьме його, Федора, за погонича. Так дійсно і сталося, Янкевич узяв Федора з собою на Вкраїну за погонича.

Яким чином попадали на Гетьманщину інші кріпаки, вияснюють допити Опанаса та 3 хлопців, що подаємо далі. Всі вони кидали своє село, щоб переходити з місця на місце, шукаючи праці та жебраючи. З бідної Смоленщини переходили вони на Гетьманщину, сподіваючись знайти тут працю та залишитись на довше у заможних хазяїв. З таких злиднів голодних кріпаків користуються смоленські шляхтичі, що продавали кріпаків на Гетьманщину, і це було їм „не першина“¹⁾.

¹⁾ Збірка Ол. М. Лазаревського № 70.

Додаток.

Допросъ Алексѣя Хлопца.

Зовуть его Алексѣемъ Алексѣевъ синь, прозванія не вѣдает, от роду ему лѣтъ дванадцат, родился онъ Смоленского уезду в деревнѣ Жалдибов за помѣщикомъ Кузмою Петровимъ синомъ Шевеліовимъ, где и отецъ его Алексѣй, а чій синь не знает, и мат Ирина Сергѣева дочь того ж помѣщика Шевеліова крепостніе крестьяне родилис, и оженясь оній отецъ его в той же деревнѣ Жалдибовѣ на его матери, сколько іменно всѣхъ дѣтей прижили, не вѣдает только знает нинѣ сестр двохъ Марѳу, да Матрону, з которыхъ Марѳа видана (по побѣги отца его з тоей деревнѣ, не вѣдает, куда и якъ давно) матерю его Ириною в другую деревню Кирякину, а якого то помѣщика деревня, онъ не знает, за Петра, а чіего сына и якъ прозывается, не знает же, замужь, а Матрона и тепер дѣвкою живет тоей же деревнѣ в дворѣ помѣщика своего реченнаго Шевеліова, а сего 735 году еще з весни, а в якую пору не знает, когда послала его Алексѣя мат его жъ Ирина з объявленной деревнѣ Жалдибова, в город Смоленскъ, просит на препитанія души своей хлѣба, то случившійся тамо в Смоленске шляхтичъ Богданъ Алексѣевъ синь Плескачевскій, взявши его Алексѣя і другого з нимъ совокупно просячого милостинѣ хлопца Микиту, а чіего сына и откол не знает, на мѣстѣ у Переварушкомъ ряду, да того ж дни третего хлопца Івана, а чіего не знает, тожь взявши, и повез оттолъ з Смоленска в домъ свой всѣхъ трохъ в деревню Песочню, а оттолъ вскорѣ отослалъ его Алексѣя да Івана з дому своего к другому шляхтичу Ѳедору Костантиеву сину Янкевичу в домъ его в деревню Окули і, поживъ они тамъ недель с пять, оттолъ, якъ пріехалъ з дому своего туда ж к Янкевичу и вышепоказанныхъ Плескачевскій з двома хлопцами, Микитою да Апанасомъ хлопци, на подводѣ имъ Плескачевскимъ нанятой а самъ верхи, то они от оного Янкевича, Янкевичъ з трома хлопцами, а іменно имъ, Алексѣемъ, Іваномъ да Ѳедоромъ, а Плескачевскій з трома, да четвертимъ подводникомъ, якъ подводникъ зовется не знаетъ, а хлопцами Якимомъ, Апанасомъ, да Микитою, поехали сего жъ году, а в якую пору, не знает, з деревнѣ Окуленокъ в Малую Россію; Янкевичъ былъ перво остался, отехавши мало з двора, а потомъ их на другую ночь знову уже з другимъ шляхтичомъ Кузмою Петровимъ синомъ Велюженцемъ нагнали и ехали совокупно верстъ пять, а потимъ еще нѣякихся шляхтичовъ на пяти возах, а сколько человекъ и якъ зовутся, не вѣдает, нагнали жъ, а нагнавши, поехали вкупѣ всѣ на Рославль, а з Рославля, на якіе села и деревнѣ ехали не упомнить, подехавши под Почепъ нагнали еще нѣякихся баб двохъ з дѣтми, а сколько дѣтей и чіе то баби, не знает, узали ихъ на свои конѣ, и кормили всѣ совокупно едучи дорогою, а пріехавъ в Почепъ, з онихъ шляхтичовъ Плескачевскій одного хлопца іменемъ Якима, а прозванія не знает и продалъ нѣякомус козаку, а якъ тотъ козакъ зовется и прозывается и за сколько продалъ не вѣдает, а с Почепа поехали на городъ Старо-

дуб и, подехав под самій город, стояли между курганемъ подля шибеници днѣ с три. А оттол ходячи оніе шляхтичи совокупно, иннихъ крестьянъ передомъ, не вѣдает кому продали, а потимъ из нихже шляхтичовъ Велюженецъ и ихъ, а именно, его Алексѣя, Микиту, Івана, Апанаса, Федора, и бабу тую, что нагнали под Почепомъ, з двоима дѣтми продалъ Иллирическому графу, а по сколько за которого взялъ денегъ не вѣдает, по которой продажи отослано ихъ всѣхъ имъ графомъ в Топаль, где они и жили, не вѣдает, сколько времени, а потимъ, якъ пріехали знову тіежъ шляхтичи к ему жъ графу в другое в Топаль, то якъ спросилъ в его Алексѣя служитель графскій Петро, а прозванія не знает, о тихъ шляхтичах, сказуючи: ваши де се панове, что вас продают, то онъ Алексѣй, отазал (отказал): нет де не наши, они де насъ мѣсто своихъ чужихъ крестьянъ продали, почему онъ Петро, якъ объявил самому графу, то он графъ якъ шляхтичовъ всѣх, такъ и ихъ проданныхъ и в другое на продаж привезенныхъ крестьянъ, забивъ в колодки, прислал при своемъ караулѣ в полковую Стародубовскую канцелярію под карауломъ, где и нинѣ содержатся, и сіе онъ Алексѣй показаль в самую сухую правду; в подлинномъ подпис таков: к сему допросу по прошенію Алексѣя Алексѣева сына крепостного крестьянина Кузми Петрова сына Шевеліова вомѣсто его яко неграмотного Ігнатъ Ігнатовъ руку приложилъ.

Допросъ Никиты Хлопца.

Зовут его Никитою Кондратовъ синь, прозванія не вѣдает, от роду ему лет десят, родился онъ Смоленского уезду дворцовой государевой Касопшинской волости в деревнѣ Гредѣ, а отецъ его Кондрат и мат Устина, а чіи дѣти и где родилис онъ Микита за малолѣтствіемъ не вѣдает, живучи же они в объявленной деревнѣ Гредѣ прижили дѣтей шестеро, мужеска полу трое, а женска трое, а іменно, мужеска Романа, Никифора, да его Микиту, а женска Наталію, Дарію, Уліяну, а посколку имъ всѣмъ от роду лѣтъ, онъ Никита не вѣдает же, и в той же деревнѣ Гредѣ мат его Устинія, брати оба и сестри всѣ три померли, а по смерти ихъ, взявъ его Микиту, отецъ его ж Кондрат повель его з тоей деревнѣ Гредѣ в город Смоленскъ просит на пропитанія себе милостинѣ, то оній отецъ ходячи по разнымъ смоленскимъ жителямъ, заработиваль, а онъ Микита просилъ милостинѣ. Случившійся же тамо в Смоленске шляхтичъ Богданъ Алексѣевъ синъ Плескачевскій, взявши его Микиту с нимъ совокупно просячого милостинѣ другого хлопца Алексѣя, а чіего сына и отколь не знает, на мѣстѣ у Переварушномъ ряду да того жъ дни и третьяго хлопца жъ Івана, а чіего не знает, тожъ взявши, и повезъ оттолъ з Смоленска всѣхъ троухъ в домъ свой в деревню Песочню, найдуючюся от Смоленска растояніемъ верстъ за тридцат, а оттол вскорѣ одослал онъ Плескачевскій двох з них хлопцовъ Івана да Алексѣя от себе к другому шляхтичу Янкевичу, а имени и отчества его не вѣдает, на прокормъ в деревню Окуленки. а его Микиту да другого меншого от

его Никити Апанаса, якій прежде у него Плескачевского был, оставил у себе, а сего 1735 году когда поехали и самъ он Плескачевскій з нимъ Никитою и Апанасомъ, они хлопци на подводѣ, а самъ онъ Плескачевскій верхи к показанному Янкевичу в домъ его в деревню Окуленки, то з дому его того жъ дни, якого приехали, от оного Янкевича онъ Плескачевскій з трома хлопцами Якимомъ, Апанасомъ да з нимъ Никитою, а Янкевичъ з трома жъ Федоромъ, Ивановъ да Алексѣемъ поехали, а, виехавъ з двора он Янкевичъ былъ остался, а потимъ на другую ночь з другимъ шляхтичемъ Кузмою, а чій онъ синь и якъ прозывается не знает, и якъ прохали (поехали?) они всѣ три шляхтичи, Янкевичъ, Плескачевскій и Велюженецъ, и они побранніе ими хлопци, то, не упомнит на якій день, нагнали они еще нѣякихся людей великороссійскихъ, а на сколько возах и сколько их числомъ такожь и якъ зовутся и прозываются, не вѣдает, и ехали они совокупно з ними, а на якіе города села и деревнѣ ехали, онъ не упомнитъ, толко вѣдает, что под Почепомъ еще двоих нѣякихся бабъ з дѣтми, а с колкома и чіи то баби не знает, и взявъ оних везли совокупно на своихъ конях и кормили перемѣнно и, приехавъ в Почепъ, з нихъ шляхтичовъ, Плескачевскій одного невеликого хлопца іменемъ Якима, а чій онъ крестьянинъ не знает, почеповскому жъ козаку, а имени и прозванія его не знает, и продалъ, а за сколько денегъ тож не вѣдает, а, продавши, тожь всѣ совокупно поехали в Стародуб, а на якіе села и деревнѣ ехали, не упомнит, и, подехавъ под Стародуб, стояли подля курганя близъ шибеници и оттоль, ходячи, всѣхъ их попродали, а кому именно и хто з нихъ шляхтичовъ кого именно жъ и за что не вѣдает, толко знает, что его Микиту, да Апанаса продал графу Іллирическому, а за сколько не вѣдает, Богданъ Плескачевскій и былъ онъ Микита и Апанасъ з другими ими жъ шляхтичами графу проданными, а которимъ именно, не знает, шляхтичемъ продани, крестьянами, а іменно, Федоромъ, Ивановъ, Алексѣемъ да жонкою тою, что под Почепомъ нагнали з дѣтми, одною, а другую з нею жъ взятую жонку, где дѣли, не знает, у графа (были?) поти, покамест тіе ж шляхтичи приехали вдругое к нему жъ графу уже в Топал, а зачимъ не знает, и якъ з нихъ крестьянъ хлопецъ Алексѣй ему графу объявилъ, что они шляхтичи ихъ продали не своихъ крестьянъ, но чужих, то онъ графъ якъ ихъ шляхтичовъ, такъ и ихъ крестьянъ, позабивавъ в колодки и отослал при своемъ караулѣ в полковую Канцелярію подъ караулъ, где под караулом и нинѣ содержится и сіе онъ онъ (I) Никита показаль в самую сушую правду. В подлинномъ подписано тако: к сему допросу по прошенію Никити Кондратова сына вомѣсто его Антонъ Васил'евъ руку приложилъ.

Допросъ Хлопца Івана.

Зовуть его Ивановъ Даниловъ синь, прозванія его не вѣдает и сколько ему от роду лет не вѣдает же, родился онъ Парецкого уезду дворцовой государевой Зуевской волости, а в якомъ селѣ или деревнѣ не упомнит для того, что отецъ его, Данило Дмитровъ синь, винес его

Івана да брата его жъ Петра по смерти матери его Праскови (а чией дочери и где оніе отецъ его Данило и мат Прасковья родилис, не знает) в город Смоленск, где онъ з отцемъ своимъ жилъ годовъ з чотири и кормились от зарабативанія по разнимъ тамошнимъ жителямъ, а онъ Іванъ побираючис милостинею; а прошлог 1734 году оній отецъ его тамже в Смоленске и умре, по смерти же его он Іванъ з показаннымъ братомъ своимъ меншимъ Петромъ тожъ побирались милостинею в Смоленске, а сего 735 году з весни, а в якое время не вѣдает, случившійся в Смоленске на ринку в Прожирномъ ряду нѣякійся шляхтичъ Богданъ Алексѣевъ синъ Плескачевскій росписавши его Івана, чій онъ и откуль, когда сталъ подговаривая зват его к себѣ, будто пасти товару, то онъ заразъ з ним же на его квартиру и пошол. А якъ привель его Івана онъ Плескачевскій в свою квартиру, то онъ тамъ зосталъ еще двох хлопцовъ невеликих Алексѣя да Микиту, а чіихъ крестьян, не знает, толко сказовали они ему, что имъ ихъ такимъ же образомъ, якъ и его Івана, побрано, з которими совокупно его, Івана, онъ Плескачевскій и повез в домъ свой в деревню Песочню, а брат его меншій Петро в Смоленске остался, и, побивъ онъ Іванъ в домѣ его, Плескачевского, толко з неделю, а потимъ и отослалъ онъ Плескачевскій его Івана з другимъ тамже в Смоленске взятимъ хлопцемъ реченнимъ Алексѣемъ на своей подводѣ в деревню Окуленки к другому шляхтичу Янкевичу, а імени прозванія его не знает, и жилъ в него недель з чотири, а потимъ, якъ пріехалъ и самъ онъ Плескачевскій к нему Янкевичу з двома хлопцами в домъ, то з дому его и ихъ всѣхъ хлопцовъ, а іменно, Федора, Алексѣя, Микиту, Апанаса, и его Івана повезли в Стародубъ. І о протчемъ всемъ говорилъ такъ, якъ и показанній хлопецъ Алексѣй Алексѣевъ в допросѣ своемъ сказаль, потому что они из нимъ Алексѣемъ, по взятіи ихъ объявленнимъ Плескачевскимъ в Смоленске, были одинъ от другого неотлучно; в подлинномъ подписано тако: к сему допросу по прошенію Івана Данилова сина вмѣсто его Александер Лущикъ руку приложилъ.

Допросъ Апанаса.

Апанасъ Івановъ синъ Серебровъ, которому от родѣ лѣтъ десят, за прилучившоюся ему недугою обстоятелно не допрашованъ, а сказаль толко, что родился онъ Смоленского уезду в деревнѣ Королевѣ, крепостній крестьянинъ архіерея смоленского, а якъ онъ зовется и прозивается, не знаетъ, где мат его Авдотя и померла, отецъ же его Іванъ, крепостній крестьянин того жъ архіерея, и нинѣ в живихъ найдуется и перейшол жит в друю (!) деревню Лопину того жъ смоленского архіерея владѣнія, а онъ Апанасъ сего „735“ году посля воскресенія Христова, якъ пошол самъ одинъ, оставя отца, з объявленной деревнѣ Королева, голода ради, по миру просить милостинѣ, то от Смоленска версть у десяти под деревнею Лашутиною, а чією не знает, взялъ его перво нѣякійся шляхтичъ, жителство имѣючій в деревнѣ Доманичах, Іванъ, а чій синъ не знает, прозиваемій Подлаецкій, а потимъ, не вѣдает за что, отдалъ

Богдану Алексѣевому сину Плескачевскому, которій его Апанаса з протчимими крестянами а іменно Федоромъ, Алексѣемъ, Іваномъ, Микитою, Апанасомъ, и повез в Стародуб и, везучи, заездилъ к шляхтичу Янкевичу, а імени и прозванія его не вѣдает, в деревню Окуленки, откуль и онъ Янкевичъ поехалъ, а на пути и еще нѣякіесь шляхтичи порознь человекѣа пят прилучилось, а какъ они зовутся и прозываются не вѣдает, и ехали совокупно до Стародуба, а в Стародубѣ продалъ его Апанаса онъ, Плескачевскій, Іллирическому графу, а за сколько не знает, где онъ былъ от Петра и Павла потол, покамест в друг тіе к нимъ прилучившіесь шляхтичи продават крестян поприездили в Топал, которих онъ графъ, увѣдомившис, не вѣдает от кого, что они продают чужихъ крестянь, забивши, якъ шляхтичовъ, такъ и крестянь, в колодки отослалъ под карауломъ в Стародуб в полковую Канцелярію, где они и нинѣ содержатся: в подлиномъ подписано тако: к сему допросу по прошенію Апанаса Іванова Сереброва вмѣсто его яко неграмотного Александер Луцикъ руку приложилъ.

ДО ІСТОРІЇ ЛІВОБЕРЕЖНИХ МІСТ У ПОЛОВИНІ ХVІІІ В.

У зв'язку з окремою приватною справою повстало в 1749 р. в Генеральній Військовій Канцелярії загальне питання, які групи людности належать до міщанства. Канцелярія вимагала від полкових канцелярій надіслати поясіння, зазначивши підстави¹⁾.

Питання поставлено було такі: чи вважати за міщан тих, „каторіє имеють торговіє промислы в лавкахъ всякими мелкими товары, а інніє ездять для продажи и покупки в разніє места товаровъ, риби и соли и лавокъ не имѣють а живутъ в городахъ и местечкахъ своими дворами також и ремеслніє люде, яко то кравци и шевци и протчіє цеховіє“; друге запитання, чому в книгах ревізії як посполитіє записані „мещане и бавящіяся купеческимъ промисломъ, такъ и посполитіє к ратушамъ присутвующія, каторія купечества и промисловъ не имеють а имеють пропитаніє рукоделіємъ із пашенихъ своихъ земель“.

У своїх відповідях полкові канцелярії склад міщанства зазначили так. „По вишеписаннимъ обстоятелствамъ жителствующіє в малоросійскихъ городехъ и въ сотеннихъ местечкахъ посполитіє свободніє із давна люде, кои имѣють торговіє промислы въ лавкахъ и кои ездять за промисломъ, тако и ремеслніє люде кравци, шевци и протчіє цеховіє, всѣ мѣщанамы числится могутъ (Ніж. полк. канцелярія); всѣ жителствующіє при сотеннихъ местечкахъ обыватели как промислніє торговіє, такъ и майстеровіє цеховіє люди по гражданскому обхожденію за исконное обыкновеніє именовалися, ищислялися и нынѣ ищислятсѣя должни (Лубенська полк. канцелярія); жителствующіє де полку кіевского в городахъ и мѣстечкахъ, кромѣ сель и деревень, всѣ обыватели, какъ тѣ, кои имѣють торговіє промислы в лавкахъ и кои ездять для продажи и покупки в разніє места товаровъ, риби и соли и каторіє лавокъ никакихъ промислов не имеють, а живутъ в городахъ и местечкахъ своими дворами, тако ж и ремеслніє люди, кравцѣ, шевцѣ, ткачѣ, коновали (шаповали?) и протчіє цеховіє по гражданскому состоянію и по правамъ и древнимъ малоросійскимъ обыкновеніямъ (Київ. полк. канцелярія); в Малороссіи в городахъ полковихъ и местечкахъ сотеннихъ гражданскіє обыватели (кромѣ войскового чину), какъ купечествомъ бавячієся, такъ ремеслніє и пашенніє люде, от вышшого даже до меншого званія,

¹⁾ Збірка Ол. М. Лазаревського № 70.

искони по давньому здешньому малоросійському обыкновению називались и називаются мещанами, и какъ въ городахъ полковихъ, такъ и в сотеннихъ местечкахъ для отправленія по указамъ дѣль имѣются канцери и ратуши и съ онихъ мещанъ по указамъ и по правамъ, какъ с большого, такъ і з меншого званія, по выборамъ опредѣляются урядники (и?) искони для всякихъ гражданскихъ порядковъ установлени и утверждени цехи, почему обще всѣ какъ урядники, такъ цеховіе ремесніе пашенніе и разнимъ купечествомъ бавячіеся и в чужихъ домахъ мещанскихъ живучіе, називаются мещанами (Стародуб. полк. канц.); в городъ Полтавѣ обретаючіеся обыватели з давнихъ временъ, тѣ, кои имеютъ торговіе промысли в лавкахъ всякими товари и ходять в кримскую и шленскую дороги з своими товари, названі и щисляются мещанами (Полтав. город. старшина).

Коли відокремити ремісників, то в масі міських мешканців розрізняють, як бачимо, оді відповідні дві групи — ті, що займаються купецтвом, та ті, котрі живуть з иншого. У першій групі далі зазначають окремо тих, що мають „лавки“ і в них постійно торгують, та тих, котрі крамниць таких не мають, живуть у місті своїми дворами та їздять по торгові речі по инших містах і звідти собі привозять, чим-би торгувати: про цю другу групу зазначено „протчіе неимеючіе купеческого промысла к ратуши присудствующіе, которіе торгъ имѣют солью, рибою, такожъ и содержатъ в домахъ своихъ шинки (Полтав. город. старшина); такові обыватели, которіе ходять в дороги за солью и рибою и другими подобными симъ товарами, имеются, кои своими дворами живутъ и лавокъ не имеютъ и тѣ писани в дворовомъ числѣ в ревизіяхъ кто в какомъ званіи обретається (Маяцький сотник).

Деякі відповіді підкреслюють різницю між багатшими та вбогими. „Прежде сего и нынѣ... знатніе имущественіе и грунтовіе такъ купеческимъ разним промысломъ, яко и ремеслніе ж люде по давнимъ обыкновениямъ називались и називаются мещанами, а кои убогшіе, имѣющіе толко препитаніе з рукодѣлія своего й с паханя земель, прямо називались и нынѣ називаются посполитими, и тѣ, какъ мѣщане бавячіеся купеческимъ промысломъ, такъ и посполитіе к ратушамъ присудствующіе, кои купеческихъ промысловъ не имеютъ, а имеютъ препитаніе рукодѣліемъ (Кобеляцький сотник); тѣ писани в дворовомъ числѣ и ревизіяхъ, кто в какомъ званіи обретається и такові називаются козаки и посполитіе, смотря по ихъ имуществу, а не по промыслу (Маяцький сотник).

Коли це групування людности оперто на прикметі зайнять, то в иншій випадку ми маємо групування оперте на прикметі залежности від магістрату. Прилуцька полкова канцелярія поясняла справу як-раз таким чином. Де в українських містах та містечках існують магістрати та ратуші, вони мають „государственныя грамоты і древніи привилегіи и протчіи крепости албо указы“ на свої права та вольності, вони „состоятъ особимъ правленіемъ и имѣють особихъ урядниковъ, яко то войтовъ, бурмистровъ, райцовъ, писаря и протчихъ чиновъ, управляютъ

гражданство судомъ и росправою и пристойними градскими распорядки по малороссійским правамъ“, там усі „обыватели, кои такому правленію подвластны и подсудственни“, можуть уважатися за міщан. Подібні-ж поясіння дано і про ремісників. „Ремеслні всякого ремесла люди, такожъ і всякіи промишлені обыватели, которіи имѣють торгівии промисли и сидять съ болшими и меншими товарами в лавкахъ или не имѣють лавокъ да имѣют в городахъ двори а за промысломъ съ рибою, солью и протчимъ ездять по другимъ городам, онимъ по вышеписанному в первомъ пунктѣ ізображенному обстоятельству должно быть мещанамы, яко подсудственнымъ особому над ими управленію, ибо обыкновенно не токмо при меншихъ, но и при самихъ болшихъ и упривиліюваннихъ местахъ гражданского состоянія обыватели болшою частію ремесломъ, купечеством и другими промысли живутъ, а повинности градскими також и судомъ зависять от командъ своихъ, сі есть от магистратовъ и ратушей“ (Прилуцька полк. канц.).

Цікаві в цих відповідях деякі згадки про козаків, які займаються торгом. „А хочай в ринку имѣются такіе обыватели, кои имѣють різніе товари, яко то крамніе (?) вещи, рибу и соль, точію оніе всѣ з тѣхъ товаровъ отбувають з прежде и нынѣ козачую службу і в ревизіяхъ написаны в статьи точно козачой, а не мещанамы, а кои имеются не козаки бавячіеся рукодѣліемъ и пашенною землею, не приписніе к ратуши, а другіе во владѣній подданническомъ, то написаны точно в ревизіяхъ посполитимы (Старосанжар.); а которіе имеются отчасти торгівіе промисли и ездять для продажи и покупки в города рыбы и соли, оніе в ревизіяхъ написаны между козаками и общенародніе повинности противъ другихъ отбувають“ (Сокол. сотенна старшина).

Основна ознака цих груп є та, що вони не знаходяться в підданстві державцям. „Кои іздревле в подданствѣ приватномъ ни за какими владѣлцами не бывали (Ніж. полк. канцелярія); яко із давнихъ лѣтъ ни в чіємъ подданствѣ не были, но в свободѣ (кромѣ отбыванія указнихъ общенароднихъ повинностей) под ратушнимъ єдиним видѣніемъ состояли и между другимы пашеннымы мужиками разность имеютъ (Лубенська полк. канц.); всѣ жительствующіе в городахъ полковихъ и сотеннихъ местечкахъ обыватели, в том числѣ и ремеслніе люди, какъ бавячіеся разными купеческими промысли, такъ и не имеющіе онихъ, і за бытія еще ихъ под державою полскою кромѣ отправленія ими должнихъ полскимъ королямъ повинностей ни у кого в подданствѣ не бывали и подданническихъ повинностей не отправляли (Київ. полк. канц.); ибо оніе, кромѣ отправленія указнихъ повинностей и податей и вистатченя под переержажующихъ съ нужными дѣлами подводъ и для колодниковъ и казни караульныхъ, болѣе никому подданническихъ никакихъ работъ не отправляютъ... а в селахъ и деревняхъ жителствующіе обыватели не ищисляются мещанамы для того, что оніе кромѣ податей государевихъ и подданническіе работы отправляютъ“.

Як свободні люди, оці групи людности, міщани, приносили присягу: „и по той ихъ свободности к присягамъ в вѣрности ея ім. вел. все-російскому престолу обыкновенно всегда приводятся“ (Ниж. полк. канцелярія).

Иноді відповіді підкреслюють місцеві обставини. Так, відповідь з Новосанжарова зазначає, що „обывателей званія мещанского (какъ имеющіеся еще от 1699 года ревизіи явствуютъ) не было, но писались ремесльніе цехамы, а не имеющіе художествъ, едни в козачую, а другіе в посполитую статью (?), а егда 739 года до роздачи в подданство грузинамъ и до 739 года до описѣ оставшихся за роздачею на е. і. в. свободныхъ дворовъ и нынѣ хотя внутрь местечка Санжарова между владѣльчскими старшинскими и шинковими домами нѣкоторые обыватели жильє имеютъ и нѣкоторыми промысли бадаются, однакъ оніе, какъ и сочиненная на 748 ревизія явствуетъ, не под мещанскимъ званіємъ находятяся, но едни по слѣдствію в козаки вивелись, и другіе под ратушою и другимы владѣльци состоятъ (Новосанжар.); в сотни великобудиской до роздачи в 740 году грузинамъ посполитихъ дворовъ бавячіеся торговими промысли і в лавкахъ всякими товари щислялись в ревизіяхъ писани были мѣщанамы особливою статьею, какимъ, где и нынѣ есть, признается надлежитъ мещанамы быть“ (Великобудис.).

Старанно зазначають поясніння канцелярій полкових, що міщанство відрізняється від посполитих. „І вишеозначенного 12 роздѣла по артикуламъ 3, 4 и 6 мещанамъ головщины и навязки положена особливая не противъ людей простого стану и сѣлскихъ (Ниж. полк. канц.); а къ тому по силѣ статутowego роздѣла 4 арт. 5 права в окладѣ головщизни предвозвишени над протчій простій народ (Прилуц.). Відрізняється теж і від посполитих у завідуванні тієї-ж ратушної влади, під якою знаходяться і сами міщани: „сѣлскіе (?) жители, кои под ратушами состояли и нынѣ состоятъ, называютя селянинами (?) і з оними селянинами мещане на щислялись и нынѣ не щисляются“ (Старод. полк. канц.).

Коли поставити поруч обидві групи міщанства — купецьку та ремісничу — друга може викликати деякі сумніви що-до своєї приналежності до міщанства, бо ремісники бували і між панськими підданими. Через те деякі відповіді спеціально спиняються на питанні про ремісників. Так, одна відповідь спиняється на головщині та нав'язці ремісників: „А хотя того ж роздѣла (XIII) по артикулу 5 ремесльнымъ людямъ положена головщина и навязка отменная противъ мещанъ, однако ежели ремесльніе люде издавна состоялы в числѣ свободныхъ посполитихъ і в подданствѣ за владѣльцамы не бывалы, то и нынѣ ради ихъ майстерства з званія посполитихъ свободныхъ выключать (признается) не слѣдуетъ, ибо и между козаками многіе имѣются майстеровіе люде, а по майстерству з званія козачого не выключаются (Ниж. полк. канцелярія); ремесльніе ж люде яко то кравци, шевци и протчіе подобніе имъ ремесломъ бавячіеся пишутся в ревизіяхъ имянно ремесльными цеховими і въ всякомъ цеху по прежнимъ имъ обыкновеніямъ для устроєнія порядка имеютяся цехмистри,

кто ж із ремеслнихъ також бавячихся рибою и солью людей быт и щисляться между мещанамы пожелаеть, тѣ по подаваемимъ от нихъ прошеніямъ, что оны впредь ремесла по прежнему делать не будутъ, а желаютъ имѣть купеческій гендель, инніе опредѣляются в мещане от полковой канцеляріи, а инніе за согласіемъ всѣхъ мещанъ от самой ратуши (Полтав. город. старшина); ремеслние ж люде писаны по ремесламъ цехами особливо от посполитих пахатнихъ“ (Великобудиський сотник).

Окремі уваги про цехових підкреслюють їх організацію та окремішність. „Цехові люде кромѣ техъ ихъ служебъ особо по имѣючимся в нихъ полскимъ привиліямъ всегда без перемѣни ко всѣмъ церквамъ Божіимъ болшіе свѣчи годовіе із всихъ ремесствъ поставляютъ, яко ж между оними цеховими людми суть и козаки, кои кромѣ служебъ козачихъ болѣе никакихъ никому работизнъ не отправляютъ (Київ. полк. канц.); особливо же ремеслники всякого званія, яко то кравци, шевци, ткачѣ, золотарѣ, слесарѣ и протчіи при городехъ имеютъ цехи свои и при цехахъ особій цеховій урядъ і за древній обичай въ знакъ того цехового правленія хорунгви, через что все отъ селянъ и протчого тяглого посполства имеютъ не малую разнь (Прилуц.).

Щоб обґрунтувати свої пояснення, звертаються полкові канцелярії до законодавства. „Въ малоросійскихъ правах Статута роздѣла 4 артикули 68 и 69 а особливо въ роздѣлѣ 12 артикуль 6 о мещаныхъ мѣстъ упривиліюваннихъ и меншихъ, то оніе права гласятъ не о какихъ иннихъ малоросійскихъ обывателяхъ, какъ о посполитихъ свободнихъ жителямъ въ знатнихъ городехъ полковихъ а въ меншихъ сотеннихъ местечкахъ, кои іздревле в подданствѣ приватномъ ни за какими владѣльцами не бывали (Ніж. полк. канцелярія); и в правахъ, которими малоросійскій народъ судится, на многихъ мѣстахъ рукомеслніе и промислніе люди имеются мещанамы (Лубен. полк. канц.); находящіеся ж не точію в городахъ, но і в местечкахъ... обыватели и по правамъ малоросійскимъ книги Статута роздѣла 12 артикула 6 названи мещанами (Київ. полк. канц.).

З актів В. Князівства Литовського докладно переказує Чернігівський магістрат обіцянку в. князів литовських охороняти права і вольності всіх князів і панів рад, духовних і світських, урядників земських і духовних, шляхти, лицарства і міщанства; але про сами права міщанства магдебурзького не каже докладно.

Покликалися й на царські грамоти. „Какъ то і в данной майстрату нѣжинскому жалованной высокомонаршей грамотѣ войтъ прописанъ съ мещанамы, между коими де в городѣ Нѣжинѣ суть люде разнимъ купеческим промислом бавячіесь ремеслники и із пашеннихъ своихъ земель препитаніе свое имѣющіе (Ніж. полк. канцелярія); егда же и подъ все-російскую державу пришли, то потому ж по всевысочайшей высоко-славнихъ всѣхъ предковъ е. і. в. милости тѣми прежними волностями жалованни и правами прежними имъ судится и во всемъ бытъ по тѣмъ правам и обыкновениямъ всемилоствивѣйше велено, кои жителямъ в го-

родахъ и мѣстечкахъ обыватели всѣ безъ вичисленія потому и донинѣ именується мешанами, а не подданими“...

Притягнуто теж і інші документи. „Да і в давнихъ при сотеннихъ канцеляріяхъ имеющихся книгахъ, в коихъ вписани купчіе крепости и другіе записы, гражданскіе жители написаны мешанами а не посполитими, особливо же і в сискавшихся в двоихъ сотняхъ, полковой Лубенской и Чигриндубровской, полскихъ давнихъ привилегіяхъ (коихъ при томъ копіи приложены) тѣ ж граждане и майстеровіе цеховіе люди наименованы мешанами і в одной з тѣхъ привилегій... написано что касается к дѣлу замковому и городовому поступать и быть имъ мешанамъ по обыкновению такому, какъ в Кіевѣ (Лубен полк. канц.); кромѣ же того от майстрату козелецкого какіе в полковую кіевскую канцелярію представлени справочніе с подлиннихъ в ономъ майстратѣ имѣющихся разнихъ крепостей, яко то государственныхъ грамотъ и гетманскихъ универсаловъ на ихъ мешанскіе права і волности, копіи, коихъ де города Козелца обывателей точно показано і в онихъ крепостяхъ мешанамы, да и цеховихъ же ремеснихъ людей в универсалѣ гетмана Сомка 1663 году априля 6 дня данномъ наименовано по тому ж мешанамы“ (Кіів. полк. канц.).

Магістрат Чернігівський покликывавсь на грамоти королівські та царські грамоти і на универсали гетьманські, які потверджували магдебурзьке право містам, і як висновокъ зазначивъ: „яко всякіе люде купци ремесники, всякіе шинкари, перекупнѣ и всякой мѣской кондиціи люде ж утверждены на волностяхъ ведлугъ права майдебургского вѣчне, такъ всѣ тіе числитса, писатиса и должны быть мешанамы и писаны в ревизіяхъ мешанамы ж“.

Про міщанство міста Березни зазначено, що „граждане іздравле по гражданскому состоянію состоятъ мешанамы“, мають „учрежденную по указамъ е. і в. и малороссійскимъ правамъ ратушь“, в якій „отправляются какъ указаніе е. і. в. дела, такъ и по указамъ е. і. в. и малороссійскимъ правамъ отправляются суди и росправи“, мають теж „прежнихъ гетмановъ универсали въ которихъ не толко подтврждаютъ ихъ прежніе всѣ гетманы мешанамы, но и села и мельницы имъ на ратушь надалы“.

Цікаво, що міщанство м. Мени виявило певну уважність до минулого свого, бажання уявити собі його трохи докладніш. Вони писали так. „От давнихъ летъ городъ Мена противъ другихъ знатнихъ городовъ, а писано де его не мѣстечкомъ, а настоящимъ городомъ Меною, в якомъ іздравле за владѣнія полского жили высланніе от державцы всей Сѣвери подкоморего (?) сандимирского коронного дозорци, а именно 1639 июня 13 д. жилъ Іванъ Горбачевскій, 1641 июня 17 Павелъ Бобровницкій, 1642 июня 17 Адамъ Козановскій, от которихъ де высланныхъ в техъ же вышеймененныхъ годахъ, чему будетъ летъ болѣе ста, дано мешанамъ менскимъ цеховъ кравецкого, шевского и ковалского писменніе полскимъ діалектомъ писанніе за печатма крепости, а во онихъ де написано мешанъ мешанамы, а не посполитими, и что мешане техъ цеховъ волни были от посилокъ не належныхъ и от гаченя гребелного

(кроме гвалту) і в тих де крепостях полських упоминается, что в городе Менѣ замок і в ономъ замку живаль по тогдашнему обыкновенію писарь правній, до которого замку принадлежали и другія угодія, яко то пашенная земля и сѣнокосы, и мещане всѣ города Мены, какъ видимо з тѣхъ крепостей, надлежали ж до замку городского, а послѣ поляковъ при благополучномъ государствованіи предковъ ея імператора вел. городъ Мена із давнихъ летъ писанъ городомъ и ратушъ в городѣ Менѣ іздревле имѣется, мещане ж менскіе мещанамы, а не посполитимы писани да и писатся городовимъ мещанамъ не точію майдебурскіе права имѣющимъ, но и не имеющимъ майдебурскихъ правъ по всякимъ пристойностямъ гражданскимъ і за силу малороссійского статута весьма принадлежитъ, по какой принадлежности и бывшими в Малой Россіи гетманами о ратуши менской и что мещане менскіе мещанамы, а не посполитимы, да и городъ Мена іздревле городомъ именуется чрезъ имѣющіеся в ратуши менской данніе от онихъ гетмановъ гетманскіе универсалы свидѣлствуютъ, которіе подлинніе какъ в ратуши менской, такъ и полскіе крепости в цеховихъ домахъ подлинніе имеются“.

Коли посистематизувати наведені вказівки, то можна побачити, що не однаково поставилися полкові канцелярії та ратуші до поставлених питань. Одні розуміли склад селянства сучасний, другі — уявляли собі разом із тим і генезу міщанства, як воно зложилося та якими правами користалося раніш. Одні сполучають разом „малороссійскіе права“ та імператорські укази, для другої групи це є певний розвиток міщанського устрою з часів В. Кн. Литовського. Коли одні обмежуються лиш сучасним, другим хочеться використати і старі грамоти і випадкові документи минулих століть.

Такі старанні посилки на старовину хотять захистити старий міський окремішний уклад. Неоднаково зберігся цей уклад по різних містах і через те неоднаково до нього ставилися. Де не збереглося установ магдебурзького права, де не збереглося ратушного присуду, де натомість сотенна чи полкова старшина давно цілком керувала життям міщанства, там не було і приводу пригадувати про минуле, про ратушний присуд, про спеціальні права ратушних міщан, про окремі ратушні джерела прибутків, про ратушне господарство. Безсилі захистити свою окремішність, свій окремішний присуд од наступу старшини, такі міщани і не мали інтересу заходити далеко в старовину, щоб там шукати обґрунтування того устрою, якого тут залишилися незначні спомини.

Мало згадок про старий ратушний устрій подано в розглянутих відповідях. Згадати доводилося там, де ратушна приналежність ще відокремлювала групу міщанства від інших мешканців того самого міста. Ратушний устрій відрізняв міщанство від посполитих, відокремлював суцід з тієї самої вулиці. Через те дехто й зазначив оцю ратушну приналежність, як старовинну прикмету міщанства тих міст, де більше збереглося від старовини. Міщанство — зазначають — з певним однакоим незмінним складом існує вже з часів В. Кн. Литовського, що його гра-

моти знають окрему групу міщан та згадують про неї. Міщани того часу — зазначають там, де збереглося більше старих традицій — різко відокремлювалися від поспільства. Таке розгрупування людности В. Кн. Литовського найліпше виступає в постановах про нав'язку та головщину. Чого надалі боялося міщанство тих міст, де ще збереглися старі традиції та установи? Боялось воно, можна легко зазначити, дальшого наступу старшини на міщанську окремішність, дальшого пониження та нівеляції з поспільством на однім залежнім та безсилім рівні. І в тім причина уважного пригадування та виписування норм головщини та нав'язки. Відрізнялося, розуміється, міщанство від шляхти, але зате стояло і вище од загальної селянської маси, поспільства. Важливо було зазначити та підкреслити як-раз оце упривилейоване становище міщанства над простим селянством. Де один завдовольняється зазначити просто різницю між міщанством та поспільством, що між ними існує „разность“, там инший підкреслює, що міщани та ремісники „предвозвишени над протчій протстій народъ“ (тоб-то поспільство), тут дуже характерна оця характеристика стану, зазначення того, що один вищий від иншого (предвозвишени). Важливо зазначити не тільки одміну одного стану від иншого, але так само і упривилейоване становище над поспільством. Київська відповідь докладно виписує норми головщини та нав'язки, згадує на першій місці про „жительствоующихъ в городахъ привиліюваннихъ, въ которихъ судятся правомъ майдебурскимъ и не имѣютъ привиліевъ на навязку шляхетскогого права“. У цій вказівці згадано про магдебурзьке право, що відрізняє між собою певні групи міщанства, певні міста. Прилуцька відповідь підкреслює підсудність міщан ратушам і, зазначивши це, далі продовжує, що право „различаетъ отъ людей простого стану, яко то слугъ и подданихъ владѣльческихъ, положиа имъ навязку болшую, нежели простому тяглому человѣку“. Відповідь сотника менського відрізняє дві групи: ті, що „живуть в полковихъ городахъ при магистратахъ и привилегіи государственніе имѣють“, повинні називатися міщанами і — з другого боку — ті, що „въ городахъ и мѣстечкахъ живутъ, називатись мещанами не должны, но посполитимы“: повинні зватися „посполитими а не гражданами, понеже на то, чтобъ гражданами називатись, ни привилегіевъ не имеютъ, ни правами майдебурскими судятся“. В иншій місці читаємо, що „обыкновенно не токмо при меншихъ, но и при самихъ болшихъ и упривиліюваннихъ местахъ гражданского состоянія обыватели болшою частію“...: тут ми бачимо теж протиставлення міст магдебурзьких містам звичайним без магдебурзького устрою, про цю різницю пам'ятали ще добре...

Вияснень про основні прикмети магдебурзького устрою ми не маємо. Одна відповідь зазначає, що по містах полкових і сотенних містечках існують канцелярії та ратуші й міщанство вибирає собі „по виборамъ“ урядників. Тут цікаве оце поруч зазначення: ратуші та канцелярії, бо ратушний устрій виключав канцелярію, як орган керування міщанством, і там де міщан відала канцелярія (в сотеннім містечку), там вони не

мали можливості користатися своїми давніми вольностями, окремим управлінням, судом, господарством. Канцелярія встановляла тут перевагу козацької адміністрації, яка позбавляла міщанських виборних урядовців будь-якого значіння та впливу, підпорядковуючи їх розпорядженням козацької сотенної адміністрації. В відповіді з Березни маємо ми згадку про ратуш, але минула історія цієї інституції вже неясна. Зазначено, що „ратушъ состоитъ на основані е. і. в. указовъ и малороссійскихъ правахъ“, знов-таки тут плутанина неясного уявління про минулі часи, з яких веде свій початок ратушний устрій, коли і не було „е. імпер. величества указовъ“. В ратушахъ — зазначено далі — провадяться суд та розправа та „указаніе дела“ і ще кинуте далі побіжну вказівку про надані на ратуші „села и мельницы“. Вказівки занадто короткі, щоб характеризувати окремий устрій магдебурзького міщанства, чого можна-б сподіватися в з'ясуванні складу міщанства та окремих його груп.

Про цеховий устрій ремісництва теж дуже небагато. Згадано, що „для всякихъ гражданскихъ порядковъ установлены и утверждены цехи“, в інших місці зазначено, що „во всякомъ цеху по прежнимъ имъ обыкновеніямъ для устроенія порядковъ имеются цехмистри“, завважено, що „ремеслніе писалась цехамы“, згадано про ремісників, „которимъ нинѣ и цехи есть“, нарешті зазначено „при цехахъ особій цеховій урядъ“. Але й ці вказівки не розвинуто з потрібною повнотою і залишають вони без дальшого з'ясування окремішну організацію ремісництва в загальнім складі міщанства, не натякають на її походження.

Взагалі, далеко не всі мали охоту звертатися до старовини. Як було вже зазначено, міщанство Мени виявило в цім випадку найбільше уважності до свого минулого. Ратушні тут озброєні документальними покликуваннями на минуле, щоб з'ясувати минуле, вони притягають не тільки грамоти на магдебурзьке право, але вміють також використати й інші грамоти. Тут є згадка, побіжна, але дуже цікава про „подлинніе какъ в ратуши менской, такъ и в цеховихъ домахъ“. Ця згадка про цехові дома вказує нам, що і цехам тутешнім доводилося обстоювати свої права уважно, зберегати свої грамоти та звертатись до них по аргументи в своїх виступах у боротьбі за давні права. Окрім загальної згадки про грамоти в цехових домах є ще інша згадка про грамоти менським міщанам „цеховъ кравецкого шевского и ковалского писменніе полскимъ діалектомъ писанніе“, отож оці грамоти цеховим використані за-для характеристики міщанського життя, підкреслено ясне вживання терміну міщан та зазначено тут звільнення міщан від деяких обов'язків (посилок неналежних та гачення греблі). Очевидячки, хотіли використати найдавніші згадки про міщанство та його становище й тут стали в пригоді як-раз оці грамоти цехам, бо вони виявляють окремішність міщанства від інших груп людности та разом з тим упривилеюване становище міщанства, одзволеного від деяких обов'язків, що лежали на інших групах людности. Та різниця, що про ню зазначали інші відповіді, притягаючи та нагадуючи норми головщини й нав'язки для різних

груп, висвітлено тут згадками про звільнення міщанства від деяких обов'язків. Зазначену мету досягнуто й становище міщанства поруч з іншими групами з'ясовано. Оці покликування менських ратушних на старовину виступають добре і в згадці про місцеву адміністрацію. Наведено тут окремих представників адміністрації, названо ймення та подано дати їх перебування й діяльності тут у Мені. Звідки взято оці дати? Коло ймення адміністратора подано одну лиш дату, з певністю можна сказати, що взято її з тих грамот, котрі використано на те, щоб висвітлити минулі умови життя. Згадано теж, що адміністрація жила в замку та що до замку належали „земля пашенная и сѣнокосы“. Оці всі вказівки стають ще цікавіші, коли пригадати, як неухажно поставилися до запитання та вияснень минулого деякі, не тільки в менших, але й у більших містах, як, наприклад, у Гадяцькій полковій канцелярії.

ШОВКІВНИЦТВО В КИЇВІ ТА НА КИЇВЩИНІ В XVIII ТА ПЕРШІЙ ПОЛ. XIX СТ.

Виробництво шовку в м. Київі почато ще геть-геть перед тим, як відкрито тут державний завод шовківництва. Так, Павло Алепський, що був у Київі в 1653 році, описуючи Київський Печерський монастир, подає відомості, що в архимандритському лаврському садку було дуже багато шовковиць і що тутешній мітрополіт, що був перед цим, розводив шовковика й виробляв гарний шовк ¹⁾). Отже, коли вирішено було заснувати заводи шовківництва, то одного з таких заводів відкрито в Київі.

Указ з „Госуд. Мануф. Коллегіи“, з 19/III 1725 року, вимагав од Київської Губерської Канцелярії, щоб знайшла для заводу двір у Київі. Заснувати цього заводу надіслано з Петербургу майстра француза Яна Фігерей, що йому треба було „для размноженія дерева шолковицы и строенія двора отвесьт земли со удовольствіемъ, гдѣ и коликое число онъ майстеръ потребуеть, чтобъ впредь время от времени умножить было возможно и на томъ мѣстѣ построить дворъ по приложенному рисунку“; Фігерееві треба було дати учнів і все необхідне для заводу приладдя. Гроші, на збудування заводу й на встаткування його наказано було брати з оплати за гербовий папір, а коли цього не вистачатиме, то брати позичково з інших оплат, що їх стягувала Київська Губер. Канцелярія.

У тім-же 1725 р. на Подолі, поблизу церкви Миколи Доброго, куплено два двори, „со всѣмъ хороннымъ строеніемъ и садомъ“ за 310 карбованців ²⁾). Француз Фігерей склав угоду з „Мануфактур Коллегіей“. За цією угодою він мусів бути при заводі 10 років, починаючи з 1/I 1725 р. „и в оное время ни под какимъ протекстомъ абшита не просить“, а ретельно працювати на цім заводі, як личить чесному майстрові. Учнів, яких буде дано йому, він мусів навчити шовківництва, як ремесства, протягом чотирьох років, а по закінченню цього терміну, видати їм „присяжные атестаціи“ на звання майстрів.

¹⁾ Сборникъ матеріаловъ для исторіи Києва, 62.

²⁾ Київський Центр. Архів Давн. Актів, справа № 46; проф. М. Слабченко, Организация хозяйства Украины, т. II, 79.

У новозбудованому заводі й розпочав свою роботу Фігірєй з 17 учнями, яких дала йому Київська Губ. Канцелярія з салдатських дітей Києва ¹⁾). І треба сказати, що спочатку праця на заводі йшла досить жваво порівнюючи з пізнішими часами. Так, з 1725 по 1735 рік, за винятком 1731 року, було вироблено шовку сирцю 2 пуди 34 фунти 67 золот. ²⁾). Вироблений шовк одсилали до „Мануф. Коллеґії“.

Отже коли термін угоди закінчивсь, то Фігірєя викликано було до Петербургу, і він виїхав на свою батьківщину, здобувши за навчання майстрів шовківництва 500 карбованців, та окрім того на подорож 200 карбованців ³⁾).

Окрім цього першого державного заводу дозволено було й приватним особам мати такі заводи в Києві. Можна сказати навіть більше. Спочатку держава надавала різні привилеї приватним особам, очевидно, на те, щоб зацікавити їх у цьому. Отож, у дачах Київського Печерського монастиря далі за печерською фортецею, коло Салдатської Слобідки, за наказом „Верховного Тайнаго Совѣта“, було приділено клаптик землі 108 саж. завдовжки й 49 саж. завширшки, де француз Фішер посадив 2250 шовковиць ⁴⁾). А р. 1724, за наказом „Правительствующаго Сената“, на прохання киянина, перекладача грека Степана Михайлова, та прибулого з Туреччини грека Івана Дирея, дозволено було завести їм шовковий завод своїм коштом ⁵⁾). У тім-же 1729 році дозволено було грекові, теж киянинові, Юрію Леонтьєву відкрити свій шовковий завод. Київському губернаторові наказувано приділити йому землі з земель монастирських або міщанських, де-б він міг посадити шовковиці. На перший раз треба було дати Леонтьєву з державного заводу шовківництва, яким завідував під цей час Фішер, 500 дерев та 2 учнів, а поки розростуться шовковиці, що він насадить, то дозволити йому збирати лист на городах киян ⁶⁾). Що-до кийівської влади, то вона не дуже уважно ставилася до наказів про відкриття таких шовкових заводів. Про це ми довідуємося з скарги Ю. Леонтьєва, що її 1735 р. заніс він до „Государ. Коммерц. Коллеґії“. Він нарікав, що, не вважаючи на укази „Мануфактурь Конторы“ та „Верховнаго Тайнаго Совѣта“, ні землі, ні дерев йому не дано, що кияни не дають безплатно збирати листя на годівлю шовкуна, що учні, двоє чоловіка, платню одержують, а працюють, замість року, тільки три місяці. Він прохав примусити Київ. Губ. Канцелярію задовольнити його землею та деревами, а для охорони заводу та щоб лихі люди потайки не ламали шовковиць, дати двох салдат. Окрім того прохав він збільшити число учнів до 6 чоловіка, яким утримання видавати з державних

¹⁾ Андрієвскій, Историч. матеріали изъ Архива Кіев. Губ. Правленія, вып. VIII, 43—44.

²⁾ Скільки було вироблено шовку в 1731 році, нам невідомо.

³⁾ Київ. Ц. Арх. Давн. Ак. спр. № 46.

⁴⁾ А. Андрієвскій, Ист. мат., вып. III, 142.

⁵⁾ Ibid. VIII, 44.

⁶⁾ Ibid. III, 142.

коштів, а влітку, для збирання листу, давати від 5 до 15 школярів, з тим, щоб „за непослушаніє и противность штрафовать ему самому“.

Відповіддю на цю скаргу був указ з „Коммерцъ Коллегіи“ на ім'я київського генерал-губернатора фон-Вейзбаха, з 20/VI 1735 року, яким наказувано яко мога швидше дати землі „пристойное количество“ з тієї, яку приділено було для заводу Фішера; двом учням бути на його утриманні, причому заробітну плату видавати їм таку, яку запроваджено було на державному шовковому заводі, а учням бути „въ послушаніи и въ трудѣ, безъ отрицанія“, а крім того, щоб збільшити продукцію заводу й швидше мати державі від нього користь, наказувано дати ще трьох учнів, що були в Києві від попередніх завідчиків, а коли їх бракуватиме, то й з інших „чиновъ“ і утримання виплачувати останнім з державних коштів три роки. Леонтьєву дано також право карати учнів „легкимъ наказаніємъ“, коли вони недбайливо ставитимуться до своїх обов'язків, „не чиня в томъ напрасныхъ нападковъ и увѣчья, как на протчихъ фабрикахъ происходитъ“¹⁾. Виходячи з міркувань, що хоча завод і на утриманні Леонтьєва, але що від нього треба сподіватися не тільки державної, а навіть і всенародньої користі, наказувано давати на охорону його двох салдатів. Що-ж до листу з шовковиць, то збирати його по городах приватних осіб і цьому не повинні перешкоджати власники їх, під загрозою штрафів та відібрання на державний скарб тих городів „яко у нерадѣтелей государственной пользы“, тим більше, що від цього їм не буває збитків, а заборону збирати його можна пояснити тільки їх упертістю та завидками. Київський губернатор мусів яко мога допомагати власникові заводу (між иншим улітку давати декількох чоловіка в'язнів, щоб збирати лист для заводу), а так само й стежити за тим, щоб Леонтьєв не ставився тільки формально до цієї справи, а дбав про те, щоб збільшити продукцію заводу і щоб з цього була користь. Виконуючи цього указа, Київ. Губ. Канцелярія наказала Яну Дирею дати Леонтьєву трьох учнів з того десятка, що він мав, а київському війтові Войничеві оголосити в місті, щоб власники шовковиць не забороняли збирати листя з шовковиць. Київський комендант мусів був давати салдат для охорони заводу²⁾. Отож, з усього цього виходить, що умови для розвитку цього шовкового заводу, порівнюючи, були непогані, бо формально Леонтьєву треба було витратитися тільки на двох учнів. Треба до цього додати, що учнів на заводи набирали, як ми вже наводили, з салдатських дітей, а тому утримання видавано їм як салдатам³⁾. Видатки-ж підчас праці на заводі були невеликі. Так, згодом у 1762 році, прикажчик війта Каневського, якому передано було цей завод, витратив за цей рік на заробітну плату учням 5 чоловікам, на при-

¹⁾ По-над те число учнів, що давала Леонтьєву держава, він мав право набрати робітників та учнів для заводу з вільного люду.

²⁾ А. Андрієвскій, Ист. мат., вып. III, 143—146.

³⁾ К. Ц. А. Д. А. № 12 ар. 36—39.

дбання листу для шовкуна, на приставу цього листу на завод та на інші дрібні потреби, всього 49 карб. 53 коп. ¹⁾). Платня окремому салдатові на день була 6—5 копійок, коли його брали на тимчасову роботу ²⁾).

Отже, ми бачимо, що в Києві заведено було декілька шовкових заводів, які вважалося то за державні, то за належні приватним особам. Коли француз Фігірей від'їхав, за майстра на подільський державний завод було призначено грека Івана Дирея, що під цей час уже сам став власником шовкового заводу, відкритого спільно з греком Михайловим, бо останній передав йому свої права на цей завод. ³⁾). Року 1733, за наказом „Госуд. Комер. Кол.“, видано було Дирееві плату за 1731—32 роки, рахуючи по 30 карбованців на рік „для лучшего впредь къ произведенію оного завода усердія“, а за вироблений шовк 59 ³/₄ фунтів виплачено по 2 карбованці за фунт.

Від Київ. Губ. Канцелярії вимагалось дати відомості про стан цього заводу й висловити свою думку, чи не слід було-б передати Дирееві й державний подільський завод. Тільки I/V 1738 року представник од Губ. Канцелярії та виборний од магістрату оглянули заводи Дирея та Леонтєва. З протоколу цієї Комісії ми довідуємося, що заводи Дирея та Леонтєва зовсім занепадали. Комісія висловлювалася, що як Дирей, так і Леонтєв недбайливо поставилися до своїх обов'язків, а казенний двір „отъ его Диреевой скудности и нерачительности обветшалъ“. Дирей ніби-то тільки для форми держав завод, бо продукція його все зменшувалася, заробітна плата учням не виплачувалася, бо й виплачувати йому не було з чого. Як гадала комісія, слід було-б усунути Дирея з посади завідувача казенним заводом, а все приладдя віддати учням: М. Слободчикову, Тим. Валенсову, Євсію Гостієву, О. Ізвозчикову, Кост. Букрееву, Вас. Строгову та Максимові Хлистову з тим, щоб землі для шовківництва приділити в державнім винограднім садку, і щоб надалі вони провадили цю справу власним коштом, не вимагаючи нічого від державного скарбу, а шовк, вироблений на заводі, повинні вони передавати казні за встановлену од неї ціну. Решту-ж учнів—7 чоловіка—слід повернути до тих полків, звідки їх було взято. Три рази надсилала Київ. Губ. Канцелярія ці відомості до Петербургу, в 1738, 1740, та 1744 роках, причому кожного разу висувала думку, що від шовкових заводів як тепер немає, так і не передбачається ніякої користі, що необхідно було-б такі заводи передати в приватні руки, бо окрім казенних витрат на будівання таких заводів, на огорожу їх, від цього буває салдатам, учням та іншим робітникам „напрасная тяжесть“, киянам різні утиски, бо в них одбирають землі під заводи, а через це повстають скарги і „неспокойства“, а самій канцелярії „затрудненія“.

Відповіді з Петербургу не було, а тому Канцелярія наказала забрати в Дирея його учнів, залишивши йому тільки одного Кост. Єфімова.

¹⁾ Ibid. 3724.

²⁾ Ibid. 13402.

³⁾ Ibid. 13124.

Року 1743 помер Дирей і, за наказом київського губернатора, завод прийняв за описом капітан Митр. Мотякін. Того-ж року київські фабрики оглядав „ассесоръ Мануф. Коллегіи“ Меженіков, що теж склав опис цього заводу. З цього опису ми довідуємося, що спадщина від Дирея була невелика. У казенному дворі стояв один будинок; з одного боку його було 8 світлиць, а з другого три світлиці з кімнатами та одні сіни. Окремо стояла одна хата з сіньми та дві повітки. Всі ці будівлі були старі, погнилі, а на них де-не-де попровалювалися дахи. Встаткування заводу було аж надто нужденне: „три стола, поставъ 1, фонарь 1, два станка деревянихъ со всѣми къ нимъ потребностями, коекъ 2, лѣсницъ, на которыхъ кладутца съ листьемъ вѣтки, 17, векъ лубеныхъ, на которыхъ черви кормятся, 7, подсвѣшниковъ желѣзныхъ 2“. Як до цього додати 1 казана мідяного, де варили шовк, „шелковыхъ збивокъ и проѣденныхъ яицъ 2 пуда 16 фун., сѣмень з которыхъ шелковые черви родятца, в запечатанномъ ящикѣ 48 золотниковъ“, то це й буде все, що залишилося на заводі. На завідувача заводу настановлено було учня Єфімова. Влітку давали йому 10 школярів, щоб носити лист. Року 1743 він виробив шовку тільки 1 фунт 32 золот. та залишив на майбутній рік грени шовкуна 49 золот. Той факт, що як під той час, коли складувано цей опис казенного заводу, так і згодом, нічого не згадується про приватні шовкові заводи Фішера та Леонтєва, свідчить за те, що праця на них не провадилася й вони, очевидячки, до краю занепали, залишивши після себе тільки шовковиці, яких насадили їх власники.

Складеного опису казенного шовкового заводу Київ. Губ. Канцелярія надіслала „Мануфактуръ Коллегіи“, додавши до цього свої запитання, чи не годилося-б продати цього заводу з усіма будівлями кому-небудь з киян, що захтять виробляти шовк своїм коштом без допомоги від казни, додаючи до цього ще й те, що хоча двоє з учнів і висловили бажання взяти завод у своє завідування, але вимагають щорічної допомоги в 50 карбованців, а крім того, вважаючи на те, що вони, вкупі з іншими учнями будши на цьому заводі, не сприяли розвиткові його продукції, то не можна й надалі чекати, щоб їх праця була корисна для заводу¹⁾. „Мануфактуръ Коллегія“ погодилася з міркуваннями Губ. Канцелярії й указом з 22/V 1744 року наказала передати завод охочим і надійним людям, „по благоизобрѣтенію“ Канцелярії. За таких охочих людей були російські купці Максим Резвой, Роман Смородін, Семен

¹⁾ А. Андрієвській, Ист. мат., вып. VIII, 47—50. Тут треба пригадати, що р. 1735 двоє учнів київського державного шовкового заводу — Гостяев та Ізвозииков — прохали дати їм землі для шовкового заводу. Того-ж року, наказом з „Госуд. Коммерцъ Коллегіи“ на ім'я київського губернатора загадувано дати їм землі в м. Переяславі та Баришполі, а крім того дати з державного скарбу позичково кожному по 25 карб. на рік, зобов'язавши їх у рахунок цієї позички віддавати вироблений шовк, ціною по 2 карбованці за фунт (іб. вип. III, 146). Очевидячки з цього нічого не вийшло, бо р. 1758 ми знову зустрічаємо при заводі п'ятьох майстрів, що серед них були і брати Гостяєви (К. Ц. Ар. Д. Ак. № 724).

Ноздрін та Максим Кузнецов. Отож їм було передано завод. Держали вони його з 1745 до 1752 року. Року 1749 вироблено на заводі чистого шовку сирцю 30 фунтів, окрім того вони мали в збивках шовку 1 пуд 3 фунти. Вироблений шовк вони надсилали „Мануфактуръ Коллегіи“¹⁾.

Року 1749 дозволено було французькому фабрикантові Антонові Гамбету заснувати свій шовковий завод на Україні. Завод Гамбет зобов'язувався експлуатувати 8 років, а коли цей термін закінчиться, передати його казні. Як матеріали для заводу, так і лист, то-що, Гамбет мусів закупувати своїм коштом. Передбачалося перевести на цей завод декількох учнів з державного київського заводу й дати йому, з цього-ж-таки заводу, зайві інструменти. Коли складали умову з Гамбетом, то виставлено було думку, що як він забажає, то можна буде передати йому й київський державний завод, бо „отъ содержателей никакого размноженія не было“²⁾. Очевидячки, засновувати нового заводу Гамбет не хотів, а р. 1752 взяв під свою оруду київський завод. Яка була продукція заводу за тих часів, коли завідував ним Гамбет, ми не знаємо, але той факт, що р. 1753 мав він тільки 2 фунти грени шовкуна, отож, як він і сам визнає, аж надто мало, свідчить за те, що він зовсім недбайливо поставивсь до дорученої йому справи.

Року 1752 Сенат закликає охочих засновувати шовкові заводи на Україні, в Астрахані та по інших місцях. За рік, у 1753 році, знову закликають охочих заводити такі-ж заводи по „Украинской лінії“. Тим, хто хотів одкривати такі заводи, передавано декілька тисяч шовковиць, насаджених минулими роками. До всього власників таких заводів малося звільняти від постоїв та служби, шовк, вироблений на цих заводах, закупувати на російські фабрики за „справжню“ ціну, а з продажної ціни шовку протягом 10 років не брати податку. На цей виклик ніхто не з'явивсь з попередніх власників заводів, окрім француза Антона Гамбета, що подав прохання про це до Київської Губ. Канцелярії³⁾.

Під орудою Гамбета київ. шовковий завод був тільки один рік, а р. 1752, „за несостояніемъ его Гамбета къ содержанію“, завод у нього відібрано й доручено доглядати за ним офіцерові київської залози Вас. Іванову.

За п'ять років, за наказом з „Мануф. Коллегіи“, з 22/VII 1757 року, завод з землею, будівлями, з учнями (6 чоловіка) передано було війтові Чернігівського магістрату Козьмі Каневському „въ вѣчное и потомственное владѣніе, доколѣ, онъ Каневской и наслѣдники его будутъ содержать въ добромъ состояніи безденежно“. Через що саме подаровано Каневському заводу, ми не знаємо; можна тільки здогадуватися, що стан, у якому перебував завод, примушував передати його кому-небудь, аби не мати клопоту. Що Каневський зовсім не цікавивсь заводом, свідчить той факт, що, поїхавши до Петербургу р. 1757 та передавши його ки-

¹⁾ Ibid. спр. № 5188, № 46.

²⁾ П. С. З. XIII, № 9651.

³⁾ К. Ц. А. Д. А. спр. № 1783.

ївському міщанинові Ів. Григоровичеві, він неначе-б цілком забувсь за нього. Григорович виплачував заробітну плату б учням до 1763 року, а далі перестав це робити і, з'явившись до Київ. Губ. Канцелярії р. 1765, заявив, що далі він не хоче держати цього заводу. Не можна нарікати на Григоровича, що він не дбав, порівнюючи з попередниками, збільшити продукцію заводу. Як ми вже згадували, завод од Гамбета дістався в поганому стані. Григорович витратив на нього (на заробітну плату, на придбання листу в киян та на інші видатки) 256 карб. 46 коп. Протягом п'ятох років (1758—62) вироблено було шовку сирцю 2 пуд. 28⁵/₈ ф., „флоретового и бантового“ 1 п. 7¹/₄ фунтів. На 1763 рік залишено було грени шовкуна 3 ф. 34 золот. Шовку було продано 38¹/₂ фунтів московському купцеві Земському за 90 карб., решта-ж залишилася не продана. Григорович дбав не тільки за вироблення шовку, а й за те, щоб збільшити число шовковиць. Так, р. 1758 він розсаджує на грядках 3000 одноліток дерев і посіяв на росаду 4 фунти сім'я, але в цім-же році великі морози пошкодили багато шовковиць. Усіх шовковиць р. 1760 в казенному садку було 4000 дерев ¹).

Як ми вже казали, будівлі шовкового заводу де-далі, то все більше й більше розвалювалися. Григорович, витрачаючи гроші на виробництво шовку, зовсім не витрачав їх на ремонт цього заводу й, передаючи його р. 1765 Київській Губ. Канцелярії, передав таким, яким узяв його Каневський. Канцелярія знову призначила на наглядача цього заводу офіцера Климовського й, повідомляючи про це „Мануфактурь Коллегію“, прохала дозволу, щоб передати його приватним особам. Такого дозволу здобуто р. 1766, а вкупі з тим наказувано оцінити завод і передавати його тільки за описом. Отже завод був у такому поганому стані, що оцінено його раптом у 140 крб. 95¹/₂ коп. Тим-то, очевидячки, хоч як широко оголошувала Губ. Канцелярія про здачу заводу охочим людям, таких зовсім не з'явилося. А тимчасом треба було подумати й про те, щоб хоч трохи одремонтувати будівлі заводу. На всі будівлі Канцелярія призначила 50 карб., та цього було занадто мало, бо підрядник, який хотів узятися за цей ремонт, вимагав 2500 карб. Тимчасом офіцер Суковкін, що заступив Климовського р. 1774, доповідав Губ. Канцелярії, що як огорожа, так і будівлі заводу розвалюються, що ремонтувати їх не можна і що до приміщення, де передніш провадилася праця, й увійти страшно. Під цей час праця на заводі фактично припинилася та й нікому було, власне кажучи, там працювати, бо ті три учні, котрі залишилися на заводі, були старі й мало працездатні. Грени шовкуна зберегли тільки 1 фунт, не вважаючи на те, що її так тяжко було діставати, бо надсилав її в цей час російський резидент з Царгороду ²). Губ. Канцелярія грошей на завод не видавала, а напитувала особу, яка-б узялася держати його своїм коштом.

¹) Ibid., снр. 3724.

²) Ib., снр. № 12.

По весні 1774 року київський купець Р. Смородін, що мав власного шовкового заводу у верхньому Києві, згодився на те, щоб перевести казенний шовковий завод з усім приладдям і з учнями до того заводу. Спочатку він вимагав, щоб шовк, як державний так і власний, вироблювано окремо і щоб черва лежала нарізно, коли-ж розпочалася праця, то Смородін змінив свою думку й згоджувався тільки на те, щоб державний і його власний шовк вироблювано вкупі і щоб листа для черви постачали з Подолу. Губ. Канцелярії нічого іншого не залишилося як пристати й на це. Вироблявся шовк на заводі Смородіна з 1774 по 1778 рік і за цей час було його вироблено чистого 11 фун. 7 зол., „флорету“ 14 фунтів¹⁾.

Отож шовковий завод було переведено з Подолу на Печерськ. На Подолі-ж завод стояв пустою. Для його перебудування купували матеріал, шукали підрядників для цього, але все це робилося аж надто поволі.

За наказом Сенату, з 9/VII – 1776 року, завод одібрано від „Мануфактурь Коллегіи“ й передано „вполное вѣдомство“ гр. П. О. Рум'янцева. Коли в 1780 році надіслано було Губ. Канцелярії з Сенату відомість про розподіл прибутків та видатків по Київській губ., то на утримання шовкового заводу нічого не було приділено. Р. 1779 Губ. Канцелярія надсилає вироблений на заводі шовк „Мануф. Коллегіи“, як це роблено досі, але остання повернула його назад, наказавши звернутися до гр. Рум'янцева. На запитання, що робити з шовком, Рум'янцев наказує продати весь, що був на заводі, залишивши на майбутнє по 1 золотнику кожного сорту.) Зібралось шовку на заводі сирцю, білого та жовтого, 1 п. 2 ф. 38 зол., „флорету“²⁾ 1 п. 90 зол. та „издеру“ 3 фунти 72 зол. У 1781 році сирець шовк, білий та жовтий, продано по 2 та 2½ карб. за пуд., що-ж до інших сортів, то охочих на нього покупців не знайшлося й він залишився на заводі не проданим.

У купця Смородіна вироблювано державний шовк до 1778 року включно. Р. 1779, очевидно, тому що Смородін припинив виробляти шовк, решту заводу перенесено було в Київський Кловський палац, де було приділено до цього „один покой“. Але цього приміщення було мало, а тому частину черви передано болгарині, що жив у Києві на Печерську, Іванові Цвею. У Кловських покоях завод неначе-б трохи оживає: тут працювало 6 учнів, які з 1779 по 1782 рік виробили шовку сирцю 29 ф. 93 зол., „флоретового“ 22 ф. 4 зол. та „здору“ налічувалося 1 ф. 22 золотники.

Про тодішню працю маємо ще таку вказівку. У 1782 році до Київського Намісничого Правління звертається болгарин Сафелей Федоров, що жив у Києві, й просить або дати йому посаду перекладача, або дати

¹⁾ Іб. спр. № 46.

²⁾ Слово „флорет“ узятю з французької мови „fleuret“, це шовк, якого випускає шовкун ще перед тим, як починає вити кокон; „издер“ це здір, решта, що залишається, коли розкручують кокони шовкуна.

змогу працювати на шовковім заводі й жити там з дружиною та дітьми, бо 5 карбованців, що накладено на нього податку, він не спроможен виплатити. Намісниче Правління вимагало від Казенної Палати дати свою згоду на те, щоб Федоров оселився на заводі. Але остання, не погодившись на це, завважувала, що з відомостів, які вона мала, видно, „что шелкового заводу одна только огорожа новая, а строение воева ветхое и в немъ никто не живетъ и шелку не делается, а хотя онаго работа и производится, но в стороннѣмъ кловскомъ дворѣ, и в сію работу употребляются одни ученики, которыхъ для того и находится 6 человекъ и жалованье имъ производится от баталионовъ, кто в которомъ состоитъ. Если ж ему Федорову при томъ заводѣ жить, то слѣдовательно и жалованье какое ни есть опредѣлить да и заводъ починкою исправить надобно. Но за асекгнованіемъ для онаго заводу суммы, ни жалованья ему производить ни строенія починкою исправить не исчего; того ради экспедиція полагаєть, чтобъ оному Федорову в томъ его прошеніи отказать, а исправлять впредь до разсмотрения того шелку деланіе оними ж находящимися при заводе салдатами“. Очевидячки, це був час, коли про завод мало хто клопотавсь, а він, занехаяний, зовсім занепадав. Отже приладдя, потрібне на розмотування шовку, як 2 казани з 2 коліщатами з приладдям, зберегалось на Подолі, що свідчить про те, що розмотувано шовк там, а не в Кловському палаці¹⁾.

У завідуванню гр. Рум'янцева шовковий завод пробув не довго. Царським указом з 20/IV 1787 року, завод, „съ имѣющимися какъ въ ономъ, такъ и в дворцовомъ саду плантаціями шелковичными“, передано в завідування київського губерського маршалка Василя Капниста. Уряд забезпечував був завод грішми, даючи на це 10 тис. карбованців. Знову з'являється якийсь фабрикант Юліян Гуттен, якому доручено було завідувати заводом. Він мусів був виїхати до Італії, щоб звідти закликати 8 майстрів шовківництва й закупити потрібне для заводу приладдя. Заробітну плату для головного наглядача визначено в 450 карб. щорічних, окрім того на канцелярське приладдя видавано на рік 200 карб. Гуттен виготовував план діяльності заводу на майбутнє, за яким, між іншим, передбачалося видавати протягом 5 років платню всім, хто виховуватиме в себе черваків і здаватиме їх на завод. Садівник київського „дворцового“ садка Пельц мусів стежити за шовковицями, які росли в скарбових садках і яких у майбутньому передбачалося насадити. Місце на Подолі визнане було за непридатне для шовкового заводу, а тому завод треба було перевести на річку Либедь на землі Київ. Михайлівського монастиря. До заводу прилучалося й млин, що належав тому-ж монастиреві й стояв тут-таки на Либеді²⁾.

Але й після цього становище шовківництва в Києві не покращало. На гроші, призначені на шовковий завод, насамперед куплено будинок на Печерську, куди перейшов жити В. Капнист. Але Гуттен виїхав до Іта-

¹⁾ Архів. спр. 46.

²⁾ П. С. З. т. XXII № 16532.

лії, а Капнист до Петербургу, залишивши садок наглядачеві. Гроші призначені на шовківництво, передано було на сховок до Казенної Палати, а коли прийшла весна і треба було взяти частину їх на біжучі потреби, то завелось довге листування, а черви на заводі без догляду встигли всі загинути. Не ліпше доглядали й садка, бо з 548 дерев нарахованих у 1782 році, залишилося в 1789 р. тільки 219. Вироблення шовку все-таки провадилося. Так у 1791 році шовку було 2 пуди 38 фунтів, грені-ж було $122 \frac{3}{4}$ золотників. Працювали на заводі майстри, яких, мабуть, пришукав Гуттен, та праця їх, очевидно, була незадовольща, бо р. 1791 їх звільнили, видавши їм 1300 карбованців заробітної плати¹⁾.

Через деякий час од заводу залишилася сама тільки назва та зламане колесо, що валялося на горищі будинку шовкового заводу, як свідчить про це П. С. Батурич, якому В. Капнист, від'їздячи до Петербургу, доручив доглядати будинку і шовкового заводу²⁾. Як видно з указу 13/X 1792 року „Кабинетъ“ витратив на завод 39290 карб. $98 \frac{1}{2}$ коп., а користи від цього ніякої не бачив. В. Капнист, од якого вимагали звідомости, на що витрачені були гроші, зумів відчитатися, а пояснення його до відчитности прийняв кийв. генерал-прокурор А. Н. Самойлов „съ благоволенієм“³⁾. За описом 1793 року в скарбовому будинкові шовкового заводу було таке приладдя, яке належало до „шовкового мастерства“: скриня з струментами, себ-то різними колесами з зубцями, кружками, котками та „винтушками“, усього 208 штук; скриня дубова, кована залізом, з шухлядами та шухлядками, де колись переховувалися кокони шовкуна, але всіх їх були поїли миші й залишилися від них самі тільки капшучки⁴⁾. Це, очевидно, була решта від того приладдя, що придбав для заводу Гуттен⁵⁾.

Отже три чверті сторіччя витрачено було на те, щоб казенним способом насадити шовківництво у Київі. Нарешті, уряд ніби-то й сам упевнився, що не може бути користи державі від таких заводів, а що слід на досвіді показати народові корисність працювати над цим, та що ліпше було-б виробляти шовк, а для цього насадити шовковиць і вихо-

1) О. Чижовъ, Историческое обозрѣніе шелководства въ Кіевской губерніи (Москва 1851), ст. 14—15.

2) Голось Минуваго, 1918 р. № 46.

3) О. Чижовъ, Истор. обозр. 15—16.

4) К. Ц. Арх. Дав. Ак. № 3987.

5) Підчас такого занепаду скарбового шовківництва, в Київі, як писав „Вольно-Економічному Обществу“ його київський кореспондент аптекар Бунге, над удосконаленням виробництва шовку працював київський пожилиць Йоган Йешке, що мав для цього власне приладдя. Вже на другий рік праці він мав 30 фунтів чистого шовку, не рахуючи низьких сортів його. У 1794 році він мав 140 фунтів грені. Йешке сам і фарбував шовк, а щоб довести, що його шовк гарної якості, він замовив собі варстати, щоб ткати шовкову матерію (Труды Вольно-Экон. Общ., т. 52, стор. 274). До цього треба ще додати, що на засіданнях цього Товариства обговорювано проєкт утворення школи шовківництва на Україні, „в коемъ бы обоего пола люди учились упражняться во всѣхъ отдѣленіяхъ, соединенныхъ съ сими частями сельскаго хозяйства (ibid., т. 49, ст. 345). Проєкта цього ухвалено, але школу відкрито на Україні далеко пізніше.

зувати шовкуна в маєтках приватних осіб, під доглядом та керівництвом окремого урядовця. Таким чином можна буде зменшити видатки на шовківництво, а за рахунок цього видавати нагороди тим особам, котрі розводитимуть шовкуна та вироблятимуть шовк, а крім того видавати їм безплатно від державного скарбу під плантації шовковиць землю. Для губернь Київської та Подільської призначається інспектор шовківництва, а на допомогу йому дається унтер-офіцер. Обидва останні були залежали від головного начальника над шовківництвом у Росії барона Біберштейна та його помічника графа де-Парма. Інспектор мав клопотатися, щоб поміщики розводили у своїх маєтках шовковиці та виробляли шовк ¹⁾).

Рапортів наглядача над шовківництвом на Київщині, ми не маємо, проте, переглядаючи такі рапорти наглядача з Поділля, ми довідуємося, що людність досить недбайливо ставилася до всіх заходів інспектора щодо поширення шовківництва. Щоб показати прихильність до владних заходів, городничі засаджували порожні місця в городах шовковицями, та все на цьому спинялося. Бур'яни вкривали посадки, а власники, повідомляючи про кількість посаджених дерев, прохали видати допомогу на поширення садків шовковиць. До м. Могилева закликано вірменина шовкомотальника, якому утримання йшло від держави, але хоч за роботу він і не брав грошей, а тільки дрова на опалення казанів на час виварювання коконів, та все-ж сидів без праці і треба було закликати поміщиків, щоб вони, у міру потреби, користувалися з його послуг. Не допомагало розвитку шовківництва й „Краткое руководство для разведения шолку“, поширюване на Київщині та Поділля. Посадки шовківництва вимагали пильнішої до себе уваги, а шовку-сирця й вироблялося мало і він був мало придатний для гарних виробів; отже його в жаднім разі не можна було порівняти на якість з тим, який виробляли на скарбових московських заводах на п'ємонтських машинах ²⁾). Очевидно, що не в ліпшому стані спочатку було приватне шовківництво і на Київщині.

У цей час розводяться нові садки шовковиць: у Київі на Печерському згір'ю, в теперішніх Липках наприкінці Левашівської вулиці на 12 десятинах та в сс. Жуківцях і Черняхівці Київського повіту, в першому на 5 десятин, у другому на 3 десятини. У Київі та в Жуківцях виробляли щорічно по 10—11 фунтів шовку, у Черняхівці-ж його зовсім не виробляли. Щоб зацікавити людей виробляти шовк, центральний уряд видав указа, за яким здатні до шовківництва учні звільнялися з подушної подати. Але таких учнів у Київській губ. було, за відомостями Казенної Палати, обмаль, у 1825 році 12, у 1840 р. — 1, а згодом і жадного. В Київській губ. у 1827 р. під шовковицями нараховувалося 166 десятин. Отже, коли відкинути ті 20 десятин, що були під скарбовими плантаціями, то решта 140 десятин, припадає на землі поміщиків. На

¹⁾ П. С. З. т. XXVI № 19290.

²⁾ Київ. Ц. Ар. Дав. Ак., Подільські справи № 119.

Київщині шовк виробляли, головним чином, у маєтках багатих поміщиків: графів Браніцьких, Понятовських, Ржевуських та інших. Київські-ж плантації постачали дерева шовковиць і сусіднім Чернігівщині, Полтавщині та Херсонщині ¹⁾. Шовку вироблялося: з 1801 по 1811 рік ²⁾ — 26 п. 35 ф., з 1812 по 1821 рік — 34 п. 07 ф., з 1822 по 1831 р. — 58 п. 12 ф., з 1832 по 1841 р. — 38 п. 10 ф. Продавали шовк до 1830 року по 480 крб., а після 1830 року по 400 карб. асигнаціями за пуд. Як ми вже казали, виробляли шовк не дуже гарний, а через те він ішов на шnurки, гудзики, на обмотку струн та інше.

З 1842 року інститут інспектування над шовківництвом у Київській губ. скасовано, а скарбові садки шовковиць перейшли до завідування „Управління Государственныхъ Имуществъ“. Останнє р. 1844 р. передало садки чужинцеві Теппе на 24 роки без платні, з тим, щоб він не тільки дбав про гарний стан садків, але всі зусилля поклав на те, щоб поширити шовківництво поміж селянами, для чого мусів роздавати їм безплатно шовковиці, навчати дітей, як треба розводити шовкуна, та закупати у селян кокони шовкуна, але з цього знову мало що вийшло. Хоч за якість виробленого шовку Теппе й нагородили срібним медалем, але йому самому не щастило: мотальня, яку він збудував біля с. Жуківець, у 1847 році згоріла, а на збудування нової в нього не вистарчало грошей. Другу частину умови також не виконано, в с. Жуківцях шовку зовсім не виробляли, а шовковиць було 526 дерев; що-ж до міст. Трипілля, то там виробляв шовк каз. селянин Петро Кравченко, маючи власних 1275 шовковиць і одержуючи щорічно 8 фунтів шовку. Як на причини невдачі Теппе вказувано на те, що він не знав мови народу, з яким йому доводилося весь час мати справу, знов-же й на те, що йому бракувало капіталу ³⁾.

Після Теппе садки було передано на таких-же умовах Ф. Чижову ⁴⁾. Підчас своєї подорожі до Італії Чижов ознайомився там з виробленням шовку й вирішив виробляти його так само на Україні. Свою діяльність він зосередив у Трипіллі, де йому приділено було 60 десятин землі, на яких росло 4000 старих, запущених дерев шовковиці. Ось як він сам каже про це: „Условія, заключення мною съ Министерствомъ, были, —

¹⁾ Чижовъ, 26—27.

²⁾ Подаючи відомості за кожен рік про кідькість виробленого шовку в Київ. та Подільській губ., використані в нас для скорочених десятирічних, Чижов робить висновок, неначе-б шовківництво було поширено в цих губернях. Ми-ж повинні сказати, що слід мати на увазі, що склалися вони на підставі відомостей, надісланих з місць, а вони, як пізніше виявилось, не завжди відповідали дійсності („Кієвлянинъ“, 1866, № 12). Нашу думку, деякою мірою, стверджує те, що за цими відомостями виходить так, ніби-то виробляти шовк почато раптом, тимчасом, як на заведення садків, без яких шовківництво не мало змоги ширитися, потрібно було чимало часу (О. Чижовъ, Истор. обзор. шелков. въ Кіев. губ. 22—25).

³⁾ Чижовъ, Истор. обзор., сс. 30—31 та 42.

⁴⁾ Чижов Фед. Вас. (1811—1877) — видатний громадський та промисловий діяч половини XIX сторіччя, письменник, слов'янофіл. Мандруючи по Західній Європі, він скрізь

нельзя не сказати, — самыя нелѣпыя; но невозможно въ этомъ винить ни его, ни меня: оба мы были новички въ дѣлѣ. Министерство отдавало мнѣ 60 десятинъ, ничего ему не приносившихъ, и связало меня по рукамъ и по ногамъ; я взялъ себѣ землю, требовавшюю значительныхъ затратъ на новое дѣло, и, въ ожиданіи блестящаго исполненія моихъ теоретическихъ расчетовъ, самъ даль возможность связать себя тысячею ни къ чему не ведущихъ на дѣлѣ обязательствъ“. Чижев спочатку хтів завести напівфабричне діло, а тому він збудував великі повітки, де гадав вигодувати силу шовкуна. Але згодом він сам зрозумів, що все це вимагало багато робочої сили, а крім того різні пошесті, що нападали врядигоди на шовкуна, мали змогу охопити його в одному приміщенні й раптом усього знищити.

Хоча шовківництво, як визнавав і сам Чижев, і не дуже розвинулося в Трипіллі (одного разу тут було вироблено 4 пуди, а здебільшого вироблювано лиш декілька фунтів), проте йому пощастило поширити його поміж селянами. Останні полюбили шовківництво й поступінно збільшувалося родин, що садили в себе шовковиці та мали шовкуна. Наприкінці 1850-х років трапилася пошесть на шовкуна, що на половину знищувала його кожного року. Але селяни не залишали шовківництва, тим більш, що з шовку вони почали ткати намітки, які мали великий попит ¹⁾.

проповідував слов'янські ідеї, а будши випадком на Далматинському узбережжі допоміг далматинцям вивантажити зброю. Ще й раніше австрійський уряд надсилав російському деноси на Чижова, а після останнього випадку повідомив його, що Чижев неначе-б учинив змову проти російського уряду. Отже, коли Чижев повернувся на батьківщину, його тут заарештовано, а згодом хоча й звільнено, але заборонено перебувати в столицях. Через це й мусів він виїхати до Києва. Як людина енергійна, він почав працювати над шовківництвом, з яким ознайомивсь, перебуваючи в Італії. Скрім практичної роботи над шовківництвом, він писав статті про це в „С.-Петербурзьких Вѣдомостяхъ“, а згодом надрукував дві праці: „Историческое обозрѣніе шелководства въ Кіевской губерніи“ (Москва 1851 г.) та „Письма о шелководствѣ (Москва 1870 г.)“. У своїй першій невеличкій праці Ф. Чижев дав історичний огляд шовківництва на Київщині, на підставі архівного матеріалу Київ. Губ. Правління. Подаючи відомості про кількість виробленого шовку на державному київ. заводі з 1768 року та на Київщині й Поділлі з 1801 до 1841 рр., він робить на підставі їх висновок, що шовківництво повинно було тут широко розвинутися, як-би, засновуючи заводи, не забули про інтереси селянства, в господарстві якого слід було-б запровадити цей новий промисел. В іншій праці Чижев докладно зупиняється на історії шовківництва, даючи спочатку практичні вказівки, як слід доглядати за шовковицею, за шовкуном, як виробляти шовк. Обґрунтовуючи детально свою думку, що як кліматичні умови, так і ґрунт України сприятливі для розвинення тут шовківництва, Чижев доводить, що як поставити його як слід, то воно даватиме господарству користь не меншу за ту, яку дають цукрова, тютюнова та інші промисловості. Наприкінці книги автор дав досить повну історію того, як поширювалося шовківництво по різних країнах. Цю працю Чижова перекладено на чужі мови й досі вона не втратила свого інтересу для всіх, хто працює над шовківництвом. У Києві Чижев познайомивсь з родиною Галаганів і брав участь у розробці плану відкриття „Коллегіи Павла Галагана“. Цар Олександр II дозволив Чижову з 1855 року проживати в столицях, і він незабаром покинув Україну. (В. Модзалевскій, Чижовъ О. В., „Русскій Біографическій Словарь“, ст. 376—381).

¹⁾ О. Чижевъ, Письма о шелководствѣ, ст. 16—18. „Кіевлянинъ“ 1875 г. № 90.

Року 1869, коли не було пошести на шовкуна, розмотниця шовку в с. Черняхівці розмотала 125 тисяч коконів у 48 селянок. У Трипіллі був окремих розмотник шовку для селян. Тут найбільше розвинено було шовківництво в сім'ї селянина, якого ми вже згадували, Петра Кравченка. На жаль, часті пошесті на шовкуна руйнували шовківництво, не даючи йому зміцнитися, тим більш, що підчас таких пошестів важко було діставати грону. Коли Чижов покинув уже Україну, то в сімдесятих роках часті пошесті на шовкуна настільки руйнували шовківництво в Трипіллі та Черняхівці, що селяни почали нищити шовковиці й садити інші дерева. На поганий стан шовківництва скаржилася під цей час і родина П. Кравченка.

Ми навмисне зупинилися на шовківництві Трипілля для того, щоб показати, що коли керує ним енергійна людина, яка більше клопочеться про те, щоб поширити цей промисел для селян, а не про те, щоб мати якомога швидше власну користь, то виробництво шовку швидко поширювалося. А як-би боротьбу з пошестями на шовкуна поставлено було на твердий ґрунт, то це-б не зневірило селян у користі від шовківництва і було-б не примушувало їх залишати цей підсобний у господарстві промисел.

Як ми вище казали, шовківництво перейшло з м. Київ до Трипілля та сусідніх сіл. У Києві-ж воно зовсім занепадо. Державний садок, що був при шовковім заводі, продано якомусь Аманю ¹⁾. Цей Амань зовсім занедбав шовківництво, так що в 1868 році хтів у пень повирубувати старі шовковиці. Року 1866 в Києві в університетському садкові знову почали були вигодовувати шовкуна та виробляти шовк. Робили це на те, щоб ознайомити студентів університету з цією галуззю промисловости. Це було саме тоді, коли скрізь поширено було пошесть на шовкуна. Грону виписували з Москви та Німеччини. Всі, хто цікавився шовківництвом, мали змогу оглянути його в ботанічному садку.

Відкриття зразкового шовківництва в Києві мало своє значіння, бо крім гуманської школи садівництва, де воно існувало теж як зразкове, цей промисел занепадав. Приватно мали цей промисел, у далеко менших розмірах трипільські селяни та могилівські мешканці. Останні перейняли його від італійця, що завів тут шовківництво, і так ретельно оберегали свою черву, що боялися навіть показувати її людям, щоб ті, бува, не наврочили ²⁾.

Простеживши за історією шовківництва в Києві та почасти в Київській губернії, ми можемо сказати, що, не вважаючи на сприятливі для його поширення ґрунт і кліматичні умови країни, прищепилося воно все-ж мало. На перешкоді цьому було: по-перше, брак розробленого плану, якого-б додержувалися довгий час, а тому, хоча російський уряд і витрачав на це великі гроші, проте часто-густо траплялися випадки, що шов-

¹⁾ „Кієвлянинъ“, 1866, № 121.

²⁾ Ibid., № 60, 66, 89, 121; 1867 г. № 40.

ковий завод довго залишавсь без грошей, і це обертало в нівець усі попередні досягнення; по-друге, особи, що завідували шовківництвом, здебільшого чужинці, не знаючи ні мови народу, ні місцевих умов, не могли сприяти його розвиткові; по-третє, коли шовківництво перенесено на село й селяни почали виробляти шовк, то уряд нічого не зробив для того, щоб утворити сприятливі умови для його збування, а коли почалися часті пошесті на шовкуна, то нічого не зроблено, щоб допомогти селянам у боротьбі з цим. Все це зневірювало селян у користі від шовківництва, а тому воно мусіло занепасти.

СЕРЕДНЯ ЧЕРНІГІВЩИНА НАПРИКІНЦІ XVIII ТА НА ПОЧАТКУ XIX В.

I.

ЗАГАЛЬНІ УВАГИ.

Ол. Лазаревський у „Записках“ Чернігівського Губ. Ст. Комітету за р. 1868 радіє з того, що зазначений Комітет видав рукописа Дмитра Пащенко „Описаніє Черниговскаго Намѣстничества“, кажучи, що він пролежав „въ архивныхъ грудахъ Малороссійской Коллегіи“ 85 років ¹⁾. Лазаревський згадує про цю Пащенкоу працю ще в своїх виданнях „Описаніє Старой Малороссіи“, т. I і т. II ²⁾, почасти використовуючи ті матеріали, що видав Пащенко. Він високо цінить Пащенкоу працю, називаючи її „замѣчательною“ і жалкуючи, що видання її не доведено до краю.

Отже, коли Чернігівському Намісництву більш-менш пощастило, бо окрім зазначеного видання р. 1851 у Києві вийшла в світ велика відома праця Оп. Шафонського „Черниговскаго Намѣстничества Топографическое Описаніє“, що нею дослідники в різних галузях знання користувалися й користуватимуться, доля суміжної смуги Чернігівщини — Новгородсверського Намісництва — інакша ³⁾. Над описом цього Намісництва тяжить якийсь фатум, бо от близько вже 150 років, як його написано ⁴⁾, а й досі ще рукопис не бачить світу, його не видано, ба навіть мало вивчено, мало використано. Ол. Лазаревський у згаданих уже своїх мнументальних працях „Описаніє Старой Малороссіи“, т. I і т. II почасти використав „Описаніє Новг. Нам.“; це доводить, що думка його про

¹⁾ Записки Черниговскаго Губернскаго Статистическаго Комитета, кн. 2 (вып. 1 и 2). Черниговъ 1868. Приложение, с. IV. На думку Лазаревського, Д. Пащенко закінчив „Опис. Черн. Нам.“ в 1781 р.

²⁾ Описаніє Старой Малороссіи. Ал. Лазаревскаго т. I. Полкъ Стародубскій К. 1889, с. X. XI. Теж т. II. Полкъ Нѣжинскій. К. 1893, с. II.

³⁾ Новгородсверське Намісництво охоплювало кол. повіті: Суразький, Мглинський, Новозибківський, Стародубівський, Новгородсверський, Сосницький, Кролевецький, Глухівський, більшу частину Конотіпського й невеличкі частини пов. Борзенського й Городнянського — на Чернігівщині — та частину пов. Роменського — на Полтавщині. (Див. геогр. мапу Намісництв при праці О. Шафонського „Черниг. Нам. Топогр. Опис.“ К. 1851).

⁴⁾ Лазаревський слушно вважає, що Опис. Новг. Нам. закінчено р. 1781.

цінність матеріалів, зібраних і наведених у цім рукопису, правдива¹⁾. Лазаревський, користуючись з чернетки „Опис. Новг. Нам.“, подає про нього такий здогад: „очень можетъ быть, что Пашенко и здѣсь былъ главнымъ редакторомъ работы“²⁾. Цей здогад — слушний, бо план і характер „Описанія“ обох намісництв — ідентичний, а до того-ж на рукопису „Опис. Черн. Нам.“ є підпис „Войсковой Товарищъ Дмитрий Пашенко“. Маємо тут на увазі той примірник рукопису „Опис. Новг. Нам.“, що переховувався у Чернігові, в Музеї ім. Тарновського, а тепер, певно, ввійшов у склад скарбів Чернігівського Державного Музею (об'єданого). Цим примірником користувався В. Л. Модзалевський для своєї капітальної праці „Гути на Чернігівщині“, що видала Українська Академія Наук у Києві р. 1926. Що цей рукопис — скарб науковий, що його треба залічити до тих „fontes“, які заслуговують на те, щоб побачити світ, видно з даних, котрі почасти наведено в зазначених працях Лазаревського й Модзалевського. Але-ж у праці Лазаревського не ввійшла центральна частина Чернігівщини — кол. повіт Сосницький³⁾, а за об'єкт праці Модзалевського була спеціально гутницька промисловість⁴⁾.

Отже, крім цієї промисловости, інших матеріалів з економіки й торгівлі села, промислів та сільського господарства осередкової частини Чернігівщини з кінця XVIII ст. у світ не видано та й загалом їх мало знаємо в давньому минулому. Більш інтуїтивно, ніж на підставі справжніх дослідів уявляємо собі в умовах фактично кріпацького устрою та великих держав-оренд ефектні перспективи з'явищ у царині індустрії за XVII й XVIII ст. ст. на Чернігівщині: оті рудні, гуральні, папірні, то-що. Гутам, що правда, пощастило. А обличчя дрібної промисловости й загалом матеріальні умови життя-буття звичайного селянина (кріпака та козака-бідака й середняка) хіба-ж добре відомі? Отже кожна рисочка в цій царині — цікава. Цікаво знати й за труднощі нужденного селянського життя й за продукцію великих господарств, як і куди вивозили добуті продукти. Таких рисочок в „Описаніі Новг. Нам.“ є чимало.

II.

ПРИРОДНІ УМОВИ СЕРЕДНЬОЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ. СТЕПОК І ПОЛІССЯ.

Візьмімо-ж осередкову частину Чернігівщини, саме тую частину — Сосниччину, котру не охоплює праця Ол. Лазаревського „Опис. Стар.

¹⁾ Опис. Ст. Мал. т. I, с. XIII.

²⁾ „И здѣсь“, себ-то так само як і в „Опис. Черн. Нам.“.

³⁾ Окрім невеличкої південної смуги цього повіту, що виходила в склад полку Ніженського (переважно — Сотня Ново-Млинська).

⁴⁾ Не можемо тут обминути й спроби видати працю Шафонського „Краткое Топографическое Описание Новгородскаго-Сѣверскаго Намѣстничества 1787 г.“ (Черниг. Губ. Вѣд. 1851 р., чч. 45, 46, 47). Але-ж видання цієї праці припинилося на самім початку та крім того відомо, що „Черниг. Вѣд.“, де вміщено початок праці, являють велику бібліографічну рідкість.

Малор.“, що до того-ж має в собі багато рис типових для всієї Чернігівщини. Як Чернігівщина вважається лісовою стороною України, так і про Сосниччину можна сказати, що вона є більш лісова частина всієї Чернігівщини. Але-ж не дурно народ називає південні частини кол. повітів: Козелецького, Ніженського, Борзенського та Конотіпського степами, бо вони й є так звана в науці передстєпова смуга. Те-ж саме, в меншому мірілі, бачимо і на території кол. пов. Сосницького. Чималу частину його на півночі вкривають і тепер ліси, переважно соснові. За останніх десятиріччів ці ліси нещадно вирубуються, і через це більше та більше з'являється сипучих пісків, що засипають собою поля, а там, де були ліси, робляться від вітру „видми“, „викрути“, „позирайла“ „кучугури“, то-що¹⁾. А втім північна частина кол. Сосницького пов.²⁾ ще й тепер зветься „Полісся“ і ця назва влучно характеризує місцевість³⁾. Південна-ж частина Сосниччини (на правому боці р. Десни) це — так званий „Сосницький Степок“, що своїми гарними землями та безліссям нагадує собою більші „стеги“ південної Чернігівщини. Цей уламок передстєпової смуги тягнеться між м. Сосницею й Березною на простороні 45—50 верстов завдовжки та 15—20 вер. завширшки⁴⁾. Мало не по цій лінії пролягає й межа (з вигином по середині трохи на північ до хут. Хавдіївки), що до неї з півдня в кол. Сосницькому повіті сягає територія⁵⁾ з „вивозом“ збіжжя⁶⁾. На сході й півдні Сосницький Степок облямовують долини рр. Убеди й Десни, а на заході він увиходить у склад земель кол. Чернігівського пов., що розкинулися навкруги м. Березни⁷⁾. Придесенські луги являють найпівденнішу смугу кол. Сосницького пов., на 3—8 верстов завширшки, з добрими сіножатями, з силою „Старих Десен“ „Десняків“, озер, болот, лозняків та гаїв осикових, вільхових і дубових.

¹⁾ На півночі кол. Сосницького пов. є піскова кучугура на 10 верстов завдовжки.

²⁾ Відповідає сучасним адміністративно-територіальним районам: Охроміївському, Холменському та Карюківському (окрім південної його смуги) і північній частині району Чорнотицького — округя Конотіпської, північно-західному кутку району Понурницького — окр. Глухівської і східній частині району Сновського — окр. Чернігівської.

³⁾ Це — кол. волості: Охроміївська, Перелюбська, Погорілецька, Холменська, Овдіївська та північні частини волостей: Олександрівської й Волинської.

⁴⁾ В межах кол. волостей: Сосницької, Волинської, Бабської, Менської, Олександрівської, Синявської й Волосківської на південь від лінії сіл: Низківка, Олександрівка, Киселівка, Величківка, Домашині і Козляничі.

⁵⁾ Коли розглядати її в сукупності, не розгинаючи на окремі райони, або колишні волості, з яких, примір., волость Сосницька, коли взяти її окремо, через піски з лівого боку р. Убеди та через силу придесенських луків, непридатних до хліборобства, потрібувала наприкінці XIX ст. довозу 42.000 пудів жита що-року.

⁶⁾ Припадає на такі сучасні адм.-тер. райони: Сосницький, Менський, Чорнотицький (окрім північної його смуги) та південний куток району Карюківського — окр. Конотіпської, південно-західний куток району Понурницького — окр. Глухівської і східню частину району Березенського — окр. Чернігівської.

⁷⁾ Окрім „Сосницького“ є ще маленький „Авдіївський Степок“ — біля с. Авдіївки (або Овдіївки) на межі кол. повітів: Сосницького й Кролевецького.

От у загальних рисах ті природні обставини, в яких з давніх-давен мусіла працювати людність осередкової частини Чернігівщини, здобуваючи собі засоби до життя. Я навів ці риси — окрім своїх власних спостережень — найбільше на підставі праці О. Русова, що вийшла в світ наприкінці XIX ст. під заголовком „Описание Черниговской губернии“¹⁾. Русов між иншим спирався у цій праці на „Матеріали для оцѣнки земельныхъ угодій“. Ці „Матеріали“ зібрано було в рр. 1876—1886 за дорученням од Черніг. Губ. Земства й видано в 15 томах відповідно до числа повітів. Передніш од Русова згадав за Сосницький Степок М. Домонтович, що в 60-х роках XIX ст. склав видання „Матеріали для географіи и статистики Россіи, собранные офицерами генеральнаго штаба. Черниговская губернія“, СПб 1865 (див. у нього с. 174). Домонтович відзначив також північну частину кол. Сосницького пов. як головнішу смугу лісів Чернігівської губ. (ibid., с. 229).

Що-ж до Д. Пащенка, то в „Описаніи Новг. Нам.“ він не наводить фізично-географічних рис для окремих частин, або кутків кол. Сосницького пов., але-ж у поданих у Пащенка відомостях з економіки осібних залюднених пунктів яскраво відбивається характер місцевости й ті дані малюють картину і „Степка“, і „Полісся“, що в загальних рисах нагадує їх у сучасних їхніх межах.

III.

ММ. СОСНИЦЯ, МЕНА Й СИНЯВКА. ИНШІ ВАЖЛИВІШІ ПОСЕЛЕННЯ.

Коли звернемося до Пащенкового рукопису, то побачимо, що з числа залюднених пунктів автор „Описанія Новг. Нам.“ докладно описує Сосницю (арк. 1—5), Мену (арк. 15—17 зв.) й Синявку (арк. 39 зв. — 41 зв.). Першу зазначено як „город“, а останні дві як містечка. Із цікавіших рядків за ці пункти наведемо такі.

„Городъ Сосница²⁾, разстояніемъ отъ Чернигова въ 85, отъ Глухова въ 102, отъ Мены въ 20 верстахъ, положеніе имѣетъ на ровномъ мѣстѣ съ правой стороны рѣки Десны, на правомъ же берегу рѣчки Убеди, отдѣляющей отъ сего города нѣкоторую часть онаго, называемую Загребелье³⁾. Лѣса здѣсь строевого и дровянаго равно земли пашенной и сѣнокосовъ при лугахъ рѣки Десны довольно“ (арк. 1).

Отож автор „Опис. Новг. Нам.“, звертаючи увагу цілком природньо передусім на той пункт — Сосницю, який згодом протягом 140 років був за адміністративно-територіальний центр для одного з величезних повітів Чернігівщини, наведеними словами дає загальну економічну

¹⁾ А. А. Русовъ, Описание Черниговской губернии, т. I, Черн. 1898, с. 92, 93, 117, 118, 169 й инші; т. II. Черн. 1899, с. 261, 262 та мапа Черн. губ. № 32.

²⁾ Перш було написано, а потім закреслено: „Сотни Сосницкой. I. Сотенное мѣстечко“. Звідси видно, що виправки в рукопису роблено в р. 1782 або пізніш, бо Сосниця з містечка стала „городомъ“ у 1782 р., з закреслених слів „въ прошломъ 1779 г. описаны“ (арк. 14 зв.) довідуємося, що працю „Опис. Новг. Нам.“ почато не пізніш од 1779 р.

³⁾ Це була одна з „слобід“ сосницьких, тепер — давно вже окреме „село“.

характеристику цього міста. Зазначені слова рукопису цікаві тим, що в них влучно, в стислій формі, автор відповідає на питання про те, як людиність міста Сосниці забезпечено було економічно або економічними можливостями, і ставить цю забезпеченість у залежність од природніх умов: ріки Десни й лугові із сіножатями, лісів і землі польової¹⁾. Так і далі в своїм „Описані“ економіку й працю людиности автор щільно зв'язує з умовами природніми, ба навіть подає відомості за важливіші елементи з народньої економіки в формі висловів за природні умови, приміром, — „лѣса дровяного не совсѣмъ достаточно... земли нѣтъ“ і т. п. Важко вимагати від автора XVIII ст. деталізації або числових даних на те, щоб виявити економічні чинники, забезпеченість людиности то-що, бо не треба забувати, що одночасно з Оп. Шафонським, Д. Пащенко був один із перших авторів-дослідників, який звернув увагу на економіку цього краю і подав відомості, що допоможуть дальшим дослідникам встановити правдиві історично-економічні перспективи. Хіба-ж не цікаві такі авторові спостереження й нотатки?

„Жители (м. Сосниці) упражняются въ хлѣбопашествѣ и скотоводствѣ. Хлѣбъ перекуриваютъ на вино, а иные продаютъ въ семь же городѣ на торгахъ. Выкуриваемое вино продаютъ въ шинкахъ, коихъ въ семь городѣ — 40, а иногда продаютъ оное прїѣзжающимъ изъ Гадяцкаго, Миргородскаго и Лубенскаго полковъ; лѣсъ на винокурение покупаютъ нѣкоторые возами на торгахъ. Имѣются также въ семь городѣ промышленники, кои торгуютъ солью и рыбою, покупая оную на Дону и въ Кременчугѣ, продаютъ же здѣсь на торгахъ, такожъ въ Понорницѣ, Менѣ и Синявкѣ. Ярмонковъ бываетъ 3: 1-й сентября 14, 2-й на сырной недели и 3-й въ десятую пятницу. На оные купцы прїѣзжаютъ зъ городовъ Нѣжина, Ромна, Чернигова, Стародуба и раскольничьихъ слободъ съ красными товарами, промышленники зъ солью и рыбою изъ Лубень, Ромна и Гадяча. Скотъ пригоняютъ изъ степныхъ мѣстъ Нѣжинскаго и Прилуцкаго полковъ. Торгъ одиножды бываетъ въ понедѣльникъ. На торгахъ продаютъ одни сѣстные припасы и дрова возами“ (арк. 4—5). Коли останнім рядком слів можна характеризувати і теперішні сосницькі „торги“, то решта авторових спостереженнів дуже здивувала-б тепер багатьох сосничан і їхніх сусідів. Не кажучи вже за

¹⁾ Сіножаті й тепер задовольняють міську людиність. У славнозвісному (в окрузі) Сосницькому „Бору“ з минулого року приміщено окружний будинок відпочинку. Інші соснові ліси (в північно-східній стороні від Сосниці) і чорні ліси (по-над рр. Десною й Убеддю) — все рідшають та рідшають, але-ж на степовика й тепер справили-б вражіння „Кутка Полісся“. Із засобів, що дають ліси тепер сосничанам, цікаво відзначити, що недавно зародилося, а протягом останніх 10 років сильно розвинулося збирання в „Бору“ на продаж так званого „шиголля“ (шпильок та шишок соснових), і в-осени високі вози з плетінками набитими „шиголлям“ — помітне з'явище на базарах у м. Сосниці. Польова земля протягом 140 років могла чимало змінигися і кількістю (пересічно на двір чи їдця), через те, що побільшало людиности, і якістю, бо земля ця виснажилася, і тепер про неї замість слова „довольно“ треба сказати „більш менш досить“ — та й то буде це не цілком точно.

„скотоводство“ та чумакування, що за Пащенкових часів були помітними з'явищами в місцевім господарстві, торгівлі та побуті ¹⁾, згадки про тих купців, що наїздили з „красним“ крамом із дуже віддалених міст та слобід, про промисловців та худобу, що пригнали на продаж із степових місцевостів, дають нам картину великих ярмарків у Сосниці, про яку давно у нас вже забули, хоч ярмарки й тепер збираються в зазначені у автора терміни ²⁾. А справа з „вином“ (горілкою) та шинкарством, що пишно проквітало на засадах кріпацького устрою та великих оренд: 40 шинків у маленькому місті, це-ж рекорд, якого не досягли недавніми часами самогонники ³⁾.

Минаючи довгі переліки будинків ⁴⁾ і дворів у Сосниці, їх володільців, тогочасних службовців, бунчукових, військових, значкових товаришів, підкоморіїв й т. и., звернемося до опису м. Мени.

Зовнішній стан Мени Пащенко змальовує так. „Р'чка Мена теченієм своїмь отдѣляєть часть форштата сего мѣстечка. Сіє мѣстечко окружено небольшимъ землянымъ валомъ“ (арк. 15).

З історичних даних та з переказів старих людей відомо, що й Сосниця й Мена за часів „Описанія Новг. Нам.“ ще зберегали ознаки колишніх укріплень („кріпостей“) — вали, рови й „замки“ ⁵⁾, але-ж Пащенко про це в Сосниці чомусь зовсім не згадує, а написані про Мену слова „на подобіє крѣпости“ — закреслено.

На питання, з чого жили меняни, автор каже так. „Упражняются обыватели, кромѣ художниковъ, въ хлѣбпашествѣ и имѣють табачную плантацію, и продають сей свой продуктъ (тютюн) пріѣзжающимъ изъ Могилева, Шклова и изъ другихъ полской области покупщикамъ, а иногда и сами туда же для продажи отвозять, нѣкоторые же изъ обывателей сихъ имѣють сверхъ того винокуренные заводы, коихъ здѣсь 22, — въ нихъ котловъ 52, выщѣженное вино продають въ шинковыхъ своихъ домахъ“ (арк. 17). Під словом „художниковъ“ автор, певно, розуміє ремісників; з них він зазначає: „сапожниковъ — 30, портныхъ — 40, кузнецовъ — 10, шаповаловъ — 10, ткачей — 30, мясниковъ — 10“ (арк. 16 зв.) ⁶⁾.

¹⁾ Остаточнo підірвало у нас чумацький промисел спорудження Ліваво-Роменської залізниці. Ходіння сосницьких чумаків на Дін та в Крим наприкінці 70-х років XIX ст. зовсім припинилося. Потім чумакування виявлялося тільки в подорожах з дерев'яним посудом, дошками, то-що, на ярмарки південної смуги Чернігівщини та на Полтавщину.

²⁾ Тепер найпомітніший крам на ярмарках у м. Сосниці, це — колеса та дерев'яний посуд: діжки, ночви, „коробки“, барила і т. и. (загалом вироби з дерева).

³⁾ В м. Сосниці можна натрапити на підземні частини фундаментів великих будівель з цегли, зразкової для XVIII ст. Мало не всі ці фундаменти являють собою останки колишніх винниць.

⁴⁾ Із будівель відзначаються 2 кам'яні церкви та 5 церков дерев'яних.

⁵⁾ Див. „Топографическое описание города Сосницы“, що слав Денис Карповський р. 1783. (Тр. Черн. Губ. Арх. Ком. 1900—1902. Отд. II, Черн. 1902, с. 139, 208).

⁶⁾ В той час (власне р. 1783) в м. Сосниці було ремісників: „портныхъ — 40, сапожниковъ — 60, кузнецовъ — 21, котельниковъ — 2, слѣсарей — 3, столяровъ — 3, ткачей — 16“. (Відомості Д. Карповського, о. с., с. 210).

Описуючи Сосницю, автор не згадує за тютюнові плантації, а значаючи їх у Мені, неначе-б підкреслює, що тютюнництво й за тих часів було в Мені більш розвинено, ніж у Сосниці¹⁾. Відомо, що на Сосничині тютюнництво знайшло сприятливі умови для свого розвитку, як чималої галузі сільського господарства. Отож для цього треба було мати більш-менш добру землю на городах та на помірках. Знов-же треба було, щоб польовою землею для хліборобства забезпечено було людність цілком. Отже як-раз у Мені та в її околицях краща земля: шар чорноземлі там грубіший в порівнянні з околицями м. Сосниці, де є на полях тільки клаптики деградованої чорноземлі, і коли на сосницьких полях десятина дає пересічно 60—70 пуд. жита, менські землі дають його 70—80 пудів та й більше²⁾.

Природні умови околиць м. Синявки — подібні до менських околиць. Через це за м. Синявку в „Описанні Новг. Нам.“ читаємо: „Жители онаго мѣстечка всѣ вообщѣ упражняются въ хлѣбопашествѣ, имѣють винокуренные заводы, коихъ здѣсь 46. Сверхъ того многіе прибѣль получаютъ отъ родящагось простого табаку, который продають прїѣзжающимъ изъ Могилевской губерніи покупщикамъ и отвозять сами для продажи въ Мену и городъ Стародубъ“. Зазначено тут і ремісників: „сапожниковъ — 11, портныхъ — 10, кузнецовъ — 2, ткачей — 7“ (арк. 41 — 41 зв.).

У понаддесяньській смузі „Описаніє“ звертає увагу на такі пункти, окрім м. Сосниці: с. Макошин, де був „вмѣстѣ съ онымъ же селомъ Монастырь дѣвичей Макошинскій Покровскій“ (арк. 27), а „съ трехъ же сторонъ онаго монастыря оселена изъ давна слобода и именуется Макошинская, принадлежитъ тому жъ дѣвичьему монастырю. По рѣкѣ Деснѣ, идущей подъ селомъ Макошиномъ, поромами перевозъ, за которой въ одно лѣто получается монастырскаго доходу до 500 рублей (арк. 27 зв.). Близъ монастыря Покровскаго Дѣвичьего бываетъ въ день Покрова Пресвятыя Богородицы небольшая ярмонка, на которую прїѣзжають на одинъ только день съ крапнымъ мелочнымъ изъ Мены, Сосницы товаромъ, съ горячимъ виномъ, рыбою и съ печонимъ хлѣбомъ и распродаютъ собирающимся изъ околичныхъ сель обывателямъ“ (арк. 28). Перелічуючи зайняття макошинців, „Описаніє“ зазначає між иншим таку рису впливу природніх умов: „ловять въ рѣкѣ Деснѣ рыбу“ (арк. 28 зв.). С. Велике Усте: „сотни Сосницкой село Устье — владѣнія графа Кирила Григоріевича Разумовскаго — отъ Новихъ Млиновъ въ 8 верстахъ, на нѣскольکو возвишеномъ мѣстѣ при впаденіи рѣки Сейма въ

¹⁾ Пашенків вираз про тютюнництво „плантацію“ (в одинні) це — тільки спосіб висловлюватися. Безперечно, плантацій навсправжки було чимало.

²⁾ Див. „Сосницькій уѣздъ. Карта урожайности“ (при „Матеріалахъ для оцѣнки земельныхъ угодій“).

Добрими врожайми жита на менських землях пояснюємо й те, що можна було легко позасновувати численні, що одзначив Пашенко, винниці в Мені (22) та запровадити там шинкарство (з місцевого збіжжя).

Десну ¹⁾, при дороги, идущей изъ Борзны въ Сосницу, гдѣ и перевозъ черезъ рѣку Десну сего жъ села имѣється; тут же пристань сплавибаемому отъ города Брянска лѣсу (арк. 43 иншої нумерації); жители сего села нанимаются поденно вытаскивать колодки за заплату; такъ же нанимаются для перевозки лѣса въ Городище, Батурино, Конотопъ и Борзну, отъ чего и прибель лутшую получаютъ“ (арк. 43, 43 зв.).

Доля зазначених двох сіл така. По закриттю монастиря Покровського Макошинського (з р. 1786), значіння й самого с. Макошина підупало. Велике-ж Усте з своєю пристанню зростало ²⁾.

Коли-б хто зацікавився станом монастирів кол. Сосницького пов. наприкінці XVIII ст., то в „Описаніи“ знайшов-би згадки ще й за такі монастирі.

1) „Рувимо-Сосницькій“ монастир (чоловічий) в м. Сосниці (арк. 5 першої нумерації).

2) „Святониколаевскій Пустыннолуговой Макошинскій“ (чоловічий), що стояв „въ лѣсѣ, при самой рѣкѣ Деснѣ, на правомъ берегу, разстояніемъ отъ города Сосницы въ 5, отъ Мены въ 16, отъ села Макошина въ 4 верстахъ“ (арк. 24 зв.).

3) „Андрониковскій Троїцькій (чоловічий) — „въ пушѣ, разстояніемъ отъ Александровки въ 17 верстахъ“ (арк. 49 зв.).

4) Дані за Новомлинський дівочий монастир наведено у О. Лазаревського. Через це не наводимо їх тут.

IV.

СІЛЬСЬКА ЛЮДНІСТЬ. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЛЬОВОЮ ЗЕМЛЕЮ Й ЛІСОМ.

Переходячи тепер од містечок до окремих сіл, зупинімося на тих потребах села, які Пащенко, вважаючи за основні, охоплює в своїх відповідях на питання, як ці потреби задовольняються. Це — потреба в землі, придатній для хліборобства, та потреба в матеріалах на будівлі й на паливо. У Пащенко вони так щільно одна з одною сполучені в даних його „Описанія“, як міцно звязані вони з природними умовами тієї або тієї місцевости.

Візьмімо-ж перш села на Степку, що його з кінця XVIII ст. вповдовж перерізає шлях із Чернігова на Сосницю близько 30 саж. завширшки.

Характерні дані для цих сіл, а саме — вказівки на достатню кількість польової землі, на торгівлю „хлібом“, як продуктом „упражненій“ місцевих селян у хліборобстві, та на незабезпеченість потреби в лісових матеріалах, маємо у Пащенко за село Бабу. В „Описанія“ (про неї) читаємо. „Лѣса строевого нѣтъ, а дровянаго не совсѣмъ достаточно, по-

¹⁾ Тепер Сейм вливається в Десну трохи вище.

²⁾ Аж поки проведено через Макошин Лівано-Роменську залізницю. Відтоді, з 70-х років XIX ст., головна пристань переноситься до Макошина, Великоустеньська-ж пристань своє значіння втрачає. Трохи згодом Макошин набуває ще більшої ваги через те, що наприкінці 80-х років XIX ст. утворено постійне пароплавання з рейсами: Чернігів — Макошин та Макошин — Новгородсіверськ.

чому жителі онаго на издѣлку своїхъ избъ и прочаго строєнія покупають въ селахъ Прачахъ, Устьѣ, Домашлинѣ, Каруковкѣ и Габреліовкѣ. Землі пахотної и сѣннихъ покосовъ довольно. Упражняються обыватели въ хлѣбопашествѣ и мало въ скотоводствѣ, хлѣбъ и скоть продають въ городѣ Сосницѣ и Менѣ“ (арк. 22 і 22 зв.). Дані, подібні до відомостів за село Бабу, знаходимо в „Описані“ також за такі села, як:

с. Феськівка. „Лѣсовъ кромѣ небольшихъ рошей нѣтъ, покупають же строевой и на дрова въ селахъ Наумовкѣ, Тихоновичахъ и Хоромномъ, а отапливаются найболѣе соломою. Пахатныхъ земель и сѣннихъ покосовъ достаточно. Упражняються хлѣбопашествомъ. Хлѣбъ продають въ мѣстечкахъ Менѣ, Синявкѣ и городѣ Березномъ“ (арк. 34 зв., 35).

с. Величківка. „Пахатныхъ земель и сѣннихъ покосовъ довольно. Лѣсовъ нѣтъ, получаютъ же строевой лѣсъ и дрова изъ села Домашлина, отапливаются найболѣе соломою. Упражняються хлѣбопашествомъ. Хлѣбъ продають въ мѣстечкѣ Менѣ“ (арк. 31).

с. Данилівка. „Лѣсовъ нѣтъ“. Одержують лісові матеріяли з Олександрівських та Верховільських „дач“. Зате „пахатныхъ земель довольно“. Відзначається далі хлѣборобство й торгівля хлѣбом. (Продаж його в м.м. Мені й Синявці, арк. 32).

с. Дягова. „Лѣсовъ скудно“. Хлѣборобство. Торговля хлѣбом. (Продаж його в м.м. Мені й Синявці, арк. 32 зв.)

с. Волосківці. „Лѣса строевого обыватели не имѣють да и дровянаго мало. На издѣлку своихъ избъ и протчаго строєнія покупають въ селахъ Борковкѣ и Блистовой“ (арк. 38 зв., 39). Що-до забезпечености польовою землею с. Волосківці треба вважати нарівні з попередніми селами та м.м. Меною й Синявкою.

Відзначаються також кілька сіл по краях Степка з більшою чи меншою забезпеченістю польовою землею та більшою чи меншою забезпеченістю лісом, а саме:

с. Киселівка. „Землі пахатной — посредственно“. Ліс на будівлі добувають у с. Наумівці, Карюківці й Габрилівці. На паливо є чагарники (арк. 73).

с. Волинка. Хлѣборобство. „Землі пашенной недостаточно“. Через це беруть польову землю з половини в с.с. Домашлині й Кириївці. Залишки хлѣба продають в м. Сосниці. Лісу доволі (арк. 80, 81).

с. Ольшане. З польовою землею таке саме становище, як і в с. Волинці. Хлѣб продають у м. Сосниці (арк. 81 зв.).

с. Слобідка. Хлѣборобство. Продаж хлѣба (в малій кількості) в м.м. Сосниці й Мені (арк. 24).

Коли перейдемо тепер до тієї частини „Описанія“, що охоплює Сосницьке Полісся, то псбачимо в ньому відомості, протилежні наведеним.

Такі вислови, як: „землі пахатной скудно“, або „недостаточно“, або „мало“, а „лѣса строеваго и дровянаго — изобильно“, або „довольно“ переважають на багатьох аркушах, де автор подає відомості за села, деревні й слободи Полісся, як от, приміром, за такі: Буда, Шишка

(арк. 48 зв.), Іванівка (арк. 52), Охромівичі (арк. 64), Шишківка, Прибинь, Перелюб (арк. 69), Холми, Радомка, Камка (арк. 90, 90 зв.), Лубенець (арк. 93 зв.).

Є й варіанти наведених висловів, а саме: „земли пахатной достаточно, но къ хлѣбопашеству мало способная“ (с. Тихоновичі, арк. 53), або „жители сей слободы по недостатку земли къ хлѣбопашеству мало упражняются въ ономъ“ (Сл. Бѣлошицкая, арк. 74), або „лѣсу здѣсь строеваго и дровянаго избыточно много. Земли нѣтъ“. (Дер. Олешенская Гута, арк. 91 зв.) і т. п.

V.

ЗАЙНЯТТЯ. ОБРОБЛЕННЯ ДЕРЕВА.

Коли мало землі, придатної до хліборобства, то мало й хліба.

Чим-же надолує людність брак хліба, з чого вона живе? Відповідь напрохується сама собою: живе ще з лісу, роблячи з дерева різні речі й збуваючи їх туди, де лісу обмаль, або немає його зовсім.

Отже виробленням дерев'яного посуду на продаж визначаються за „Описанієм“ такі залюднені пункти.

√ Верхолісся робить „разную деревянную посуду“ ¹⁾ і возить на продаж до м.м. Мени й Синявки (арк. 46 зв.). Буда й Шишка: „дѣлають деревянную посуду и отъ того имѣють свой прожить“ (арк. 48 зв.).

Чепелів і Михайлівка свій посуд возять на продаж до м.м. Синявки й Березного (арк. 51 зв.).

Тихоновичі свій посуд продають „пріѣзжающимъ изъ степныхъ мѣстъ промышленникамъ“ (арк. 53 зв.).

Козилівка, Холми, Радомка, Камка збувають свій посуд у Понурниці, Коропі й Воронежі (арк. 91). Савинки, Тільне, Лубенець продають свій посуд у Сосниці й Коропі (арк. 93 зв.).

Виробляють посуд, каже „Описаніє“, також села: Тополівка, Слоб. Білошицька й Киселівка (арк. 69 зв., 70 зв., 74, 74 зв.). Останнє село — вже на межі Степка й Полісся.

Із подібних сіл відзначаються також: с. Олександрівка й с. Ольшане. Про першу Пащенко каже, що селяни „отвозять изъ сего села дѣлаемую обывателями и покупаемую въ Синявкѣ разную деревянную посуду въ полка Лубенскій и Прилуцкій, гдѣ, продавая оную, покупають хлѣбъ“ (арк. 46). Про Ольшане Пащенко пише: „иные, покупая деревянную посуду въ м. Городнѣ, продають въ Переяславскомъ и Миргородскомъ полкахъ“ (арк. 81 зв.).

Вироблення, окрім дерев'яного посуду, ще й возів („повозок“) і коліс на продаж зазначає Пащенко, описуючи Габрилівку, що збуває ці речі в м.м. Сосниці, Мені й Синявці (арк. 61 зв.), та с. Домашлин (збут в м.м. Сосниці й Мені, арк. 18 зв.), або ще — возів і саней — при

¹⁾ Цього вислову „разную“ вживає Пащенко скрізь і застосовує його до дальших вказівок про посуд. Про Чепелівців та Михайлівців Пащенко каже, що вони „упражняются въ дѣланіи разнаго сорта мѣлочной деревянной посуды“ (арк. 51 зв.).

опису с. Охромієвич (арк. 64 зв.). В с. Тополівці не тільки виробляють посуд, а й „жгуть смолу“ на продаж (арк. 70 зв.), а в д. Бречі „палять уголь, которое продають въ городъ Сосницъ“ (арк. 20).

Оброблення дерева таке для кол. Сосницького пов. характерне, що цей повіт і пізніш особливо визначається в цій галузі кустарних промислів серед інших повітів на Чернігівщині. Припускаємо правдоподібну думку, що протягом певного часу (першої половини XIX ст.) кустарні промисли що-до оброблення дерева на Сосницькому Поліссі дуже розвиваються й диференціюються. Це дає картину спеціалізації промислів по окремих селах. Розвиток зазначених промислів пояснюється виснаженням землі й без того неродючої (піскової) та зникненням або зменшенням деяких допоміжних промислів, як полювання й бортництво, й такої промисловости, як гутницька, гуральництво.

Яскраві дані про поширення промислів що-до обробки дерева на Сосничині в першій пол. XIX ст. впадають у вічі в виданні Домонтовича. Вибірки з цих даних, що підкреслюють значіння кол. Сосницького пов. в згаданій галузі ¹⁾, мають таку мережу сіл та зазначених промислів:

„с. Тихановичи, Сосницкаго у., считается центромъ производства разнаго рода деревянной посуды. Чумаки, приѣзжающіе сюда изъ Полтавской губ. съ овсомъ и солью, вымѣниваютъ на нихъ, какъ говорятъ, ежегодно до 1.000 возовъ различной деревянной посуды“.

„Бондарствомъ и деревянной посудой занимаются, преимущественно, Сосницкаго у., въ с.с. Тихановичахъ, Перелюбъ, Шишкѣ, Будѣ, Охромѣевичахъ, Наумовкѣ, Радомкѣ и Козиловкѣ. Колесники лучшіе, Сосницкаго у., въ с.с. Хлопяникахъ, Радомкѣ, Савинкахъ, Тельномъ“.

„Дужники, Сосницкаго у., с. Спаское“.

„Пильщиковъ довольно много, Сосницкаго у., въ с. Чернотичахъ, Слободкѣ, Макошинѣ, Бутовкѣ“.

„Сани и возы для продажи изготовляются, Сосницкаго у., въ с.с. Карюковкѣ, Погорѣльцахъ, Савинкахъ, Хлопяникахъ“.

„Лыками и лубками промышляютъ (жители), Сосницкаго у., въ с.с. Турецъ, Охрамѣевичи и Буда“.

„Уголь на продажу вывозится жителями Сосницкаго у., с.с. Жукли, Авдѣвки, Козиловки, Лементаровки“.

„Бревна, колоды и доски возятся на продажу жителями Сосницкаго у., с.с. Авдѣвки, Лузиковъ, Чернотычъ“.

„Золой торгують жители м. Новыхъ Млиновъ“.

„Рѣшета изготовляются въ с. Тополевкѣ, Сосницкаго у.“.

„Молотилки изготовляются въ с. Авдѣвкѣ, Сосницкаго у.“ ²⁾.

¹⁾ Домонтович наводить дані для всієї Чернігівщини.

²⁾ М. Домонтовичъ, Матеріали, стор. 370. Названі в тексті села стоять на Сосницькому Поліссі, окрім м. Нових Млинів та сіл: Спаського, Чернотич, Слобідки, Макошина й Бутівки. З них с. Чернотичі — вже на межі Полісся й Степка, а три останні села — наддесенські — дають пильщиків для лісу, що сплавляється по р. Десні з Новгородсіверщини та з Росії.

) I. Пізніш кол. Сосницький повіт, як це свідчить інж.-техн. Н. А. Пакульський¹⁾, визначавсь серед інших повітів на Чернігівщині що-до оброблення дерева в таких промислах: бондарному, виробництва дерев'яного посуду, саней, возів, берд, веретен, чесальних гребенів та теслярському, а що-до вироблення коліс Сосницький пов. згадано поряд з пов. Городнянським та Кролевецьким і що-до вироблення самопряток — поряд з пов. Глухівським та Кролевецьким. За головний центр бондарства було с. Охромівичі й сусідні села (коло 1.200 кустарів). Слоб. Білошицька була відома виробництвом коліс (коло 1.200 кустарів), саней (коло 150 куст.), возів (коло 160 куст. в слоб. Білошицькій разом з іншими пунктами), с. Тополівка — берд (300 куст.) і решет (30 куст.), м. Синявка — веретен (40 куст.), сл. Білошицька та с. Радомка — чесальних гребенів (коло 550 куст.), с. Перелюб славилося своїми теслярами (250 душ). Три пункти, на жаль, у Пакульського незазначені, виробляли „лапти“²⁾.

О. Русов, вказуючи на недостатність відомостей, які подає Н. А. Пакульський (у мапі кустарних промислів Чернігівської губ. та в таблиці³⁾), проте-ж користується тими відомостями для загального висновку, що промисли оброблення дерева в повітах: Городнянському, Сосницькому, Кролевецькому, Новгородсіверському й Остерському „сильно распространены“⁴⁾.

Нагадаємо тут, що наслідки „Первого“ Загального Перепису 1897 р. становлять Сосницький повіт, у порівнянні з іншими повітами Чернігівської губ., на першому місці в таких кустарних промислах оброблення дерева, як:

1) „Сидка дегтя и смолы, жженіе угля“ (на губерн. з її 15 повітами загалом — 306, на Сосницьк. повіті — 115 кустарів).

2) „Произвдство колесн. ободьевъ, дугъ, оглобель, бондарн. клепокъ, щепн. товара вообще, экип. кузов.. ходовъ и саней“ (на губерн. — 2.119, на Сосн. пов. — 497 кустар.).

3) „Бондарное проиизводство“ (на губ. — 3.684, на Сосн. пов. 984 кустар.).

4) „Столярное, паркетное, мебельное произв.“ (на губ. — 805, на Сосн. пов. — 90 куст.).

5) „Токарное производство“ (на губ. — 191, на Сосн. п. — 141 куст.).

Окрім того, „лѣсные промыслы, заготовка лѣсныхъ матеріаловъ, рубка и пилка дровъ, изготовленіе луба и т. п.“ що-до кількості кустарів дають для Сосницького пов., слідом за Кролевецьким та Глухів-

✓ 1) Див. начерк Н. А. Пакульського „Кустарные промыслы Черниговской губ.“ вміщений у виданні „Черниговская Памятка 1898/9 г.“ Ч. 1898, с. 277 — 281, та „Таблицу распространности“. зазначених промислів (теж Пакульського) в тій самій „Пам'ятці“, с. 290 — 291.

2) Ibid. 3) В іншому виданні.

✓ 4) А. Русовъ, Опис. Черн. Губ., II. Черн, 1899, с. 257,

ським, третє місце на Чернігівщині (на губ. — 3.074, на Кролев. пов. — 460, на Глухівськ. пов. — 444, на Сосницьк. пов. — 374 куст. ¹⁾).

Наведені відомості показують, що промисли оброблення дерева все поширювалися в кол. Сосницькому повіті, власне — на Сосницькому Поліссі, бо мало не всі ці відомості стосуються до останнього.

Не треба дивуватися цій стійкості, бо, коли культура розвинена мало, природа міцно тримає людину в своїх обіймах. В зазначеному кутку, в країні лісовій, де ґрунт — піскова земля, а це маємо на Сосницькому Поліссі мало не скрізь, система оброблення землі протягом XIX ст. була так звана „лядинна“. Землю орали сохою „один раз“, сіяли збіжжя „на зрубках“, а через кілька років орати кидали та рубали ліс в іншому місці. „Карта урожайности (Сосницькій уїздь)“, видана в останній чверті XIX ст., виявляє врожаї жита на Сосницькому Поліссі, — на північ од лінії вивозу збіжжя — у дуже мізерних числах: 21—30 пуд. на десятину, а чимало земель (можливо, більша частина) — дає ще менше: 11—20 пуд. жита десятина. Отже єдиний завсіди поратунок був у лісі, в дереві. Місцева людність ще довго користуватиметься останками колишніх великих лісів для виробів з дерева. Ці вироби доти конкуруватимуть з подібними-ж зиробами з інших матеріалів, доки людність потребуватиме звичайного господарського приладдя, до якого вона звикла: діжок, ночов, зрізків, мірників, коробок, ковганок, барил, то-що, доки це дерев'яне приладдя буде дешевше за инакші. Будь-що-будь, ми ще свідки того, як людність Сосницького Полісся возить на продаж на ярмарки південної Чернігівщини та на Полтавщину багато коліс, різноманітний дерев'яний посуд, дошки, то-що, а коли-б хто хотів побачити, як обробляють землю сохою, то в деяких кутках Сосницького Полісся міг-би свою цікавість завдовольнити.

VI.

БОРТНИЦТВО Й ІНШІ ПРОМИСЛИ.

Коли повернемося до „Описанія Новг. Нам.“, то на сторінках його побачимо вказівки ще на один промисел, форму якого пристосовано було до умов лісової країни. Це — бджільництво в формі бортництва, що зникло у нас лиш у XIX ст. ²⁾. Отже Пащенко відзначає бортництво описуючи такі села.

С. Охромієвичі „имѣють въ лѣсахъ борти въ великом числѣ“ (арк. 64 зв. Було перш написано, потім закреслено: „болѣе пяти тысячь бортныхъ деревъ“ — арк. 65).

¹⁾ „Первая Всеобщая Перепись Населения Россійской Имперіи 1897 г. XLVIII. Черниговская губернія“. Вид. Центр. Стат. Ком. 1905, с. 284—306.

²⁾ Кілька дерев (величезних сосон) з останками вирізьблених у стовбурі увів (бортів) бачив я ще наприкінці XIX ст. в близьких околицях м. Сосниці, в Гутенському лісі (Ю. В).

С. Перелюб та дер. Шишківка й Прибинь: „лучшой имѣють до-ходь отъ бортевыхъ деревъ (арк. 69)“.

С. с. Чепелів, Михайлівка й Тихоновичі, що про них мало не однаково сказано: „нѣкоторые (жители) имѣя бортные дерева, медъ съ оныхъ продають прїѣзжающимъ изъ раскольничихъ слободъ купцамъ“ (арк. 51 зв., 53 зв.).

Цікаво, що ¹⁾ за кінця XVIII ст. пасічництво тільки починало заявляти свої права на Сосницькому Степку, де Пашенко зазначає коло с. Ольшаного трое хуторів з пасіками: козаків Романа Поплавського, Василя Крота та сотника Селиванова (арк. 82 зв.).

Пашенко згадує ще про одну галузь у господарстві сосницьких поліщуків, що в деяких селах надолужувала їм злиденні прибутки від хліборобства. Це — культура конопель в с. с. Козилівці й Холмах та в дер. Радомці й Камці, за які сказано: „дѣлають пеньку въ небольшомъ количествѣ и продають прїѣзжающимъ изъ Воронька, Климовой Слободы и другихъ раскольничьихъ слободъ раскольникамъ и стародубовскимъ промышленникамъ“ (арк. 91). А описуючи с. Тополівку, згадує Пашенко „пенечные заводы“ (арк. 70 зв.)²⁾.

У кількох селах, що вже на межі Сосницького Степка, Пашенко зазначає ганчарство. Наведемо приклади:

У дер. Ляшківцях „жители дѣлають горшки и простые печи, которые продають здѣсь и отвозять въ Прилуку и Ичню“ (арк. 10).

В с. Кудрівці роблять такі-ж самі речі, збуваючи їх на місці та в Сосниці (арк. 11).

Окрім того, опис с. Слобідки дає вказівки на торгівлю глиняним посудом, що його „обыватели“ скуповують в м. Сосниці та с. Кудрівці й возять на продаж „въ степные Нѣжинскаго и Прилуцкаго да Слободской губернии въ разные мѣста“ (арк. 24).

VII.

ТЮТЮННИЦТВО

Як-же відбиваються в господарстві та в зайняттях людности, окрім головної праці — хліборобства, гарні природні умови Сосницького Степка з його родючою чорноземлею? На порушене питання відповідь почасти дано в описі м. Мени, Синявки й Сосниці, коли мова була про тютюнництво.

Загальну характеристику поширення тютюнництва в першій половині XIX в. маємо таку:

¹⁾ Тепер бджільництво в формі пасічництва стало помітне з'явище на Сосниччині: значно розвинувшись на південній її частині, де сіють чимало гречки, пасічництво почасти замінило собою бортництво й у лісовій частині (Охромівичі).

²⁾ Культура конопель і за наших часів помітніша на Сосницькому Поліссі від південної частини Сосниччини.

„Сосницького уѣзда мѣстечко Мена почитается центромъ этой отрасли промышленности, нынѣ весьма важной для края. Изъ Сосницького уѣзда табачная промышленность распространилась на уѣзды: Нѣжинскій, Конотопскій и Борзенскій, а, наконецъ, въ Остерскій и Козелецкій“¹⁾. Домонтович підкреслив думку про те, що саме Сосницький повіт і передусім м. Мена, це — той куток, де зародилася і відкіля поширилася по інших повітах Чернігівщини „табачная промышленность“, додаючи, що „первоначально, когда табачное производство сосредоточивалось еще только въ Сосницкомъ уѣздѣ, разводился одинъ лишь шнуровой табакъ (бакунъ и тютюнь). Потомъ разведеніе табака открылось въ Роменскомъ уѣздѣ (сорт „рубанка“, що відрізняється від бакуна способом оброблення)²⁾. Так само й О. Русов вважає Сосницький повіт за батьківщину тютюництва на Чернігівщині й Полтавщині, наводячи думку, що насіння тютюну здобуто ще в XVII ст., а, можливо, навіть в XVI ст., з Амерсфорта в Голандії, через що його й названо „мархотка“, або „махорка“³⁾.

Не заперечуючи проти того, що насіння могло бути одержане з Голандії, вважаю все-таки, що цілком природніш виводити зародок тютюництва на Сосниччині від греків ніженських, або й місцевих менських чи сосницьких⁴⁾. На подібний здогад навели мене деякі перекази, що давніш я чув був у Сосниці. Що-ж до того, неначе-б тютюництво виникло в нашому краї в XVI ст., то така думка — мало правдоподібна, бо саме за XVI ст. Сосниччина разом із сусідніми кутками Чернігівщини була за арену запеклої боротьби між Литвою й Польщею, з одного боку, та Московщиною, з другого. Правдивіш буде віднести зародок у нас тютюництва на першу половину XVII ст., коли почали з'являтися в нас великі торги й ярмарки по таких містах, як прим., Ніжень, та почали регулярно приїздити на них купці з південних країн (турки, греки, то-що).

За довгий період свого існування тютюництво зазнало силу змін, які дотикалися загального розвитку цієї промисловости, територіяльного її поширення, перенесення осередків, де розводили тютюн, з одного району на другий, зміни сортів тютюну та способів обробляти його й т. н. Тепер тютюництво — не аби-яка галузь у сільському господарстві на Лівобережній Україні. Отож через усе це відомості про існування тютюництва за давніших часів не можуть нас не цікавити. А подібні відомості й знаходимо в Пашенковім „Описані“⁵⁾, що допомагає нам уявити собі територію поширення тютюництва наприкінці XVIII ст. у тій місцевості, де воно народилося, та шляхи й місця збуту продукції цієї промисловости.

¹⁾ „Статистическій взглядъ на Черниговскую Губернію“. Ч. Г. В. 1847, № 15, ч. неоф., с. 88.

²⁾ М. Домонтовичъ, ор. с., с. 200, 203. В наведених у дужках словах „бакунъ и тютюнь“ злучника „и“ вжито помилково замість „или“. В тій самій праці, на стор. 201, Домонтович каже: тютюнь или бакунъ, иначе шнуровой или папушный табакъ“.

³⁾ Русов, I, 367.

⁴⁾ За XVIII й XIX ст. ст. мені відомо, що осібними родинами греки жили в м. Сосниці.

За „Описанієм“, до мережі залюднених пунктів, де садять тютюн на продаж, входять передусім м. Мена — „столиця тютюну“ й м. Синявка (див. про них вище), потім села в околицях м. Мени, де тютюнництво було й тоді значно розвинено, а саме:

С. Феськівка. Про неї в „Описані“ читаємо: „Жители сего села упражняются¹⁾ табачною плантацією, коея тутъ родъ и продажа весьма довольные“. „Продають табакъ приѣзжающимъ изъ города Могилева и изъ Риги купцамъ“ (арк. 34 зв., 35).

С. Баба. За неї читаємо: „Сверхъ же того, прибель получаютъ всѣ вообще отъ родящегося здѣсь довольнымъ количествомъ простаго табаку, которой продають приѣзжающимъ изъ Могилевской губерніи покупщикамъ“ (арк. 22 зв.).

Далі визначаються села, що певно становили другий ряд² що-до розвитку тютюнництва, а саме:

С. Величківка. Згадується „табачная плантація“ та продаж табаку покупцям із Могилівської губ. (арк. 31). С.с. Волосковці (арк. 39), Макошин (28 зв.), Слобідка (24), Дягова (33 зв.), Олександрівка (44), Верхолісся (47). Відомості такі самі як за с. Величківку.

Варіанти відомостів читаємо за такі села:

С. Данилівка. „Жители сего села имѣють заводы табачные. Продають оной (табак) приѣзжающимъ изъ города Могилева купцамъ“ (арк. 32 зв.).

С. Ольшане. „Дѣлають табакъ и продають приѣзжающимъ изъ Могилева“ (арк. 81 зв.).

С. Кириївка. „Табачная плантація. Продають табакъ Стародубскаго полку въ мѣстечкахъ Семіоновкѣ и Орловкѣ“ (арк. 12 зв.).

С. Киселівка. „Табачная плантація“. Продаж табаку покупцям із м.м. Могилева й „Гомлі“. Крім того, зазначається: „и отвозять (табак) сами для продажи въ города Стародубъ, Мглинь, Новгородокъ Съверской, Погаръ и Городище“ (арк. 74 зв.).

До третього ряду слід віднести:

С. Волинку, де „сѣють въ маломъ количествѣ табакъ и продають приѣзжающимъ изъ Польши людямъ“ (арк. 81). Можливо, що до цього ряду треба віднести ще й такі села (де зазначено теж „табачну плантацію“):

Домашин (арк. 18 зв.), Осьмаки (35 зв.), Низківка (42 зв.) й д. Буда й Шишка (48 зв.).

Цікаво, що дві останні — це вже на Поліссі.

Розвиток тютюнництва в тому чи іншому селі за кінця XVIII ст. можна уявити почасти з таких Пащенкових слів: „весьма довольные... довольнымъ количествомъ... многіе прибель получаютъ“, почасти з його вказівок на продаж тютюну покупцям із різних міст, з яких згадується й Рига, що протягом XIX ст. де-далі, то більш та більш набувала тютюн (бакун) із нашої місцевости, чимало відсилаючи його й за кордон.

¹⁾ Окрім хліборобства, скотарства, то-що.

Немає сумніву, що в XIX ст. тютюнництво, як галузь промисловости, в деяких з перелічених сіл (як от: Верхолісся, Буда, Шишка) підупало й зникло, і що в той самий час виникли й нові пункти розведення тютюну, де зазначена промисловість протягом певного часу вбивалася в силу. Так було й на Сосничині й у суміжних повітах, прим., на Ніженщині.

М. Домонтович пише про Сосницький повіт, що окрім м. Мени „особенно замѣчательны разведеніємъ табака въ этомъ уѣздѣ: самый городъ Сосница, мѣстечки: Александровка и Синявка, селенія Феськовка, Дягова, Величковка, Киселевка, Даниловка, Баба, Лавы, Ольшаное, Шабалиново, Волынка и Куковичи“ ¹⁾.

За часів Домонтовича Сосницький повіт у тютюнництві певно ще домінував у низці інших повітів Чернігівщини. Але-ж згодом першенство перейшло тут до повіту Ніженського ²⁾.

VIII.

САДІВНИЦТВО.

Є ще одна галузь сільського господарства з вищих його культур, про яку мало зустрічаємо відомостів за давніших часів. Це — садівництво. Ми знайшли в „Описанії“ дані за садівництво в таких селах.

С. Баба, про яке читаємо: „обыватели здѣшніе имѣють съ фруктовымъ деревомъ сады“ (арк. 22). С. Низківка, що про неї написано: „по способности земли многіе обыватели имѣють сады съ фруктовымъ деревомъ“ (арк. 42).

¹⁾ М. Домонтовичъ, ор., с., с. 200.

²⁾ Хоч культурою бакуну Сосничина ще в 80-х р.р. XIX ст. стоїть на першому місці. Так, у 1887 р. під плантаціями тютюну було: в Ніженському повіті 5.193,7 десят., в тому числі під бакуном — 961,7 десят., а в Сосницькому пов. 3.009,4 десят., в тому числі під бакуном — 2.887,7 дес. (у Русова, I, 363). Що культура тютюну на Сосничині підупадала, видно, приміром, з того, як ст. Мена в різні роки відсилала цей продукт, а саме — відіслано: р. 1877 — 545 тис. пуд., у 80-ті роки пересічно відіслано по 330 тис. пуд., а в 1894 р. — 286 тис. пуд. (у Русова, II, 218, I, 369). Наприкінці XIX ст. сіл, що продавали тютюн, було в Сосницькому пов. 27 (у Русова II, 244).

Війна з 1914 р. зруйнувала тютюнництво. Протягом останніх 4-х років воно помалу відбудовується, і 1926 року збір тютюну на Сосничині, не залічуючи сюди сіл, що відійшли до округи Чернігівської (Синявка, Городище й інші), вже перевищив 100 тис. пудів.

Перед війною, окрім сіл Сосницького Степка, де культивувався бакун, с. Бурківка (Сосницьк. пов.) відоме було розведенням махорки, а в с. Блистові чимало садили тютюну так званого „американського“. За останнє десятиріччя в Сосницькому, Менському й Чорнотицькому районах почали розводити окрім бакуну дюбек, а в Сосниці й в сусідніх селах — венгерку. Однак промислового значіння ці сорти поки-що не мають. За р. 1926 можна відзначити 26 залюднених пунктів (у районах: Менському — 15, Сосницькому — 5, Карюківському — 3 і в Чорнотицькому — 3), в яких садили тютюн на продаж, причому надзвичайно цікаво, що, через особливі умови зовнішньої торгівлі, у нас знов починає ширитися махорка, що брала гору в р. 1926 над бакуном у таких селах: Ушня, Бурківка, Волосківці, Стеланівка, Осьмаки й Блистова, становлячи помітну культуру також в с.с. Дягові й Феськівці та в хут. Лісах Менського району.

Як розвинене було садівництво на Сосниччині наприкінці XVIII ст., довідуємося у Дениса Карповського, що р. 1783 подає про м. Сосницю такі відомості:

„При многихъ домахъ имѣются небольшіе сады съ яблуневыми, грушевыми, сливными и вишневыми деревьями, съ коихъ собираемыми плодами довольствуется сей городъ безъ недостатка, и развозятся плоды на продажу въ города: Борзну, Березну, Коропъ, въ мѣстечка Мену, Синявку, Новые Млины и Попорницю“¹⁾. А про Сосницький повіт у Карповського читаємо²⁾. „Во всѣхъ селеніяхъ сего повѣта, при владѣльческихъ и разночинческихъ, козачьихъ и другого званія людей домахъ имѣются сады съ плодоносными деревьями: яблонями, грушами, дулями, гливами, вишнями и сливами, коихъ плодами довольствуются сами жители, а нѣкоторые отдають въ откупу пріѣзжающимъ нарочито для того изъ разныхъ городовъ и посадовъ, находящихся въ Малороссіи, купцамъ, кои, собирая по созрѣлости плоды, развозять для продажи по разнымъ великороссійскимъ городамъ“³⁾.

IX.

Розглянувши зайняття місцевої людности, ми можемо наприкінці відповісти: що-ж об'єднувало наприкінці XVIII ст. і Степок і Полісся й Наддесенську т. зв. Лугову Смугу кол. Сосницького пов. в праці його людности над добуванням засобів до життя, або-ж яка промисловість була для всіх цих кутків спільна?

Відповідаючи на це питання словами „Описанія“, мусямо сказати: „упражненія в хлѣбопашествѣ“, бо ці слова прикладає Пащенко до опису кожного більш-менш залюдненого пункту (села, деревні, або слободи). Тогочасне Сосницьке Полісся може бути за приклад на те, як потреба мати свій хлѣб на місці, на низькому щаблі культури, коли обмін предметами виробництва не налагоджено, а шляхи сполучення перебувають у як-найгіршому стані, приневолювала братися за оброблення клаптя піску, щоб добути 10 — 20 пуд. жита на десятині. Тяжкі-ж умови кріпаччини, затримуючи розвиток культури, були за причину тому, що не вигідні природні умови залишалися для людности несприятливі. По скасуванні кріпаччини цю її роль відгравала концентрація капіталів. Важко уявити собі, як нужденно жили тоді люди незаможні на Сосницькому

¹⁾ Труды Черн. Арх. Ком., 1900 — 1902. Отд. II. Черн. 1902, ст. 139, 211.

²⁾ ib., с. 217 і 218.

³⁾ В XIX ст., по спорудженні залізниць, а надто на початку XX ст. Сосниччину стали знати з садових овочів, переважно яблук, і на таких великих ринках, як Петербург, Москва, бо вона давала продукти для значного вивозу. Так за період п'ятиріччя 1909 — 1914 р.р. ст. Низківка пересічно що-року давала до 10,8 тис. пуд. яблук у відправці, мало не стільки-ж — 10,7 тис. пуд. — ст. Мена та 5 тис. пуд. ст. Карюківка. („Промышленное садоводство, огородничество и бахчеводство на Украине. ч. I. Плодоводство. Экономическая Библиотека Центросоюза“. В 4. К. 1919. с. XIII „Приложения“). Протягом війни садівництво наше сильно підупало, але-ж тепер заходами влади значіння його відновлюється.

Поліссі, при величезних класових противенствах, особливо, коли згадати, що державці земель забирали більшу частину врожаю збіжжя для себе, забирали, щоб курити з нього горілку. В „Описані“ раз-у-раз зазначаються численні винниці не тільки по містечках, а й по багатьох селах, з-поміж яких відзначимо дер. Карюківку. „Близь нея“, пише Пашенко, „2 винокуренихъ завода. Выцѣживаемое вино поставляется по подряду въ Кіевъ по 6 тысячъ ведеръ, иногда-же и больше, а сверхъ того, въ Кременчугъ и Городище отвозять для продажи куфами немалымъ количествомъ“ (арк. 60 зв. і 61). Заводи належали „удовствующей бунчукового товарища женѣ Настасіи Полуботковой“. Скільки-ж треба було жита (хоч почасти й купованого), щоб удовольнити Настю Полуботкову в її заходах у царині гуральництва, в цій галузі тогочасної індустрії ¹⁾.

---

¹⁾ Денис Карповський зазначає в кол. Сосницькому пов. за р. 1783 „заводовъ винокуренихъ разныхъ владѣльцевъ и разночинцевъ большихъ и малыхъ 96“. Так само на „рѣкахъ и рѣчкахъ, выключая Десну, мучныхъ мельницъ казенныхъ 26, владѣльческихъ и другого званія людей — 149“ і „при разныхъ селеніяхъ мельницъ вѣтряныхъ 788“ (Тр. Черн. Губ. Арх. Ком. 1900—1902. Огд. II. Черн. 1902, с. 213). Але-ж треба мати на увазі, що р. 1783 Сосницький пов. охоплював, окрім території Сосницького пов. в недавньому його складі, ще й частини недавніх повітів: Борзенського, Городнянського, Кролевецького, Конотіпського і Чернігівського (ib., 219—222).

МИХАЙЛО КАРАЧКІВСЬКИЙ.

РОЗМЕЖУВАННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ТА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБ. 1799 Р.

Між тими справами розмежування, що дають матеріал для історично-географічних студій, заслуговують на увагу теж і справи розмежування повітів та губернь. Ці справи, зазначаючи лінію границі, зазначають при тому села, вжитки, власників.

Як приклад розглянемо зазначену справу розмежування Волинської та Подільської губ. ¹⁾ Назва її така:

„Повседневной полевой журналъ проводимой границы между Подольской и Волынской губѣрніями начато въ 1799-м годе іюля 13-го дня“.

Комісія виїхала на місце. Як перший, був „пунктъ находящейся на левомъ берегу реки Збруча и между владеніями Подольской губерніи Проскуровского повета деревни Каневки, принадлежащей къ Тернорудскому ключу наследственнаго владенія княгини Изабелѣли Любомирской, и Волынской губерніи Староконстантиновского повета села Голохвастова наследственнаго владенія помѣщика Феодора Древецкого, гдѣ означенная коммисія надлежащимъ порядкомъ открыла общее свое присудствіе“.

Справу поділенс на параграфи, кожен відповідає дільниці лінії границі між двома сусідніми межовими стовпами. З опису наводимо зазначення вжитків, сіл та власників ²⁾.

Опис складено так, що від лінії границі зазначено землі спочатку праворуч Подільської губ. далі ліворуч Волинської губ.

1. Пашенная земля с. Каневки Тарнорудского ключа кн. Любомирской. 1. Пашенная земля с. Голохвастова пом. Федора Древецкого.

2. Пашенная земля.

2. Пашенная земля.

3. Пашенная земля. Земля села Дынны ³⁾ вдовы пом. Зузаны Ивановской. Земли сельъ Завалеекъ и Курниковъ вдовы помещицы Текли Тышковской. 3. Земля с. Немеринець пом. Казимира Древецкого. Пашенная земля с. Федурекъ вдовы пом. Анны Древецкой.

4. Пашенная земля а далѣе рѣдкой дубовой лесъ сельъ Зава- 4. Пашенная земля села Федурекъ Староконстантиновского по-

¹⁾ Всенар. бібл. Укр., Рукоп. відд., справи Кам'ян. Каз. Пол. ²⁾ Наводимо частину справи. ³⁾ Може, Рипни?

леекъ и Курникъ Проскуровского вета.
повета.

5. Пашня и сенной покось.
6. В лощинѣ сенной покось а на горе пашня.
7. Перешедь верховину пруда на речке Болванке пашенная земля.
8. Пашня.
9. Сойдя съ горы въ лощину пашня а въ лощинѣ сѣнной покось.
10. В лощине покось а на горе пашня.
11. Пашня.
12. Сначала сенной покось а впереди пашенная земля.
13. Пашня.
14. В лощине по ручью (Порохнянскому) сенокос а на горе пашня.
15. Покось, пашня.
16. Пашенная земля.
17. Пашенная земля.
18. Пашенная земля.
19. Пашня а по ручью и по болоту сенной покось (подле большого кургана или по здешнему названію могилы).
20. Пашня.
21. Сенной покось, пашенная земля с. Кривочинец (Проскуровского пов.) владения поветового маршала Франтишка Залескаго.
22. Пашенная земля.
23. Сенной покось.
24. Пашня, сенной покось.
25. Покос, пашенная земля с. Криштоповки Проскуровскаго пов. Михаила Зеленевакаго.
26. Пашня.
27. Пашня.
28. Сначала пашня а по лощине сенной покось.

5. Пашня и сенной покось.
6. В лощини-жъ сенной покось а на горе пашня.
7. Пашенная земля.
8. Пашня.
9. Пашня и въ лощинѣ сенной покось.
10. Покос и пашня села Порохни владенія маршала Антонія Грохольскаго.
11. Пашня а за ней неподалеку редкой дубовой лесъ.
12. Редкой дубовой лесъ, пашня и сенной покось.
13. Пашня (ручей Воргулевъ), сенной покось.
14. Покось, пашня.
15. Покось, пашня.
16. Пашенная земля.
17. Пашенная земля.
18. Пашенная земля.
19. Пашня, сенной покось.
20. Пашня.
21. Покось, пашня.
22. Пашня.
23. Пашня.
24. Пашня, сенной покось.
25. Покось, пашенная земля.
26. Пашня.
27. Пашня.
28. По ручью и по болоту сенной покось и пашенная земля.

29. Пашня с. Зеленова владенія помещика Яна Руцкого.

30. Пашенная земля.

31. Пашенныя земли а по лощинах сенные покосы.

32. Идучи тою лінією близь дороги лежашей изъ села Писаревки въ местечко Купель, которая между Подольскою и Волинскою губерніями Проскуровскимъ и Староконстантиновскимъ поветами и владеніями села Бубновки и села Рабиевки составляетъ неперемную границу и на 60 саженьяхъ перешедъ оную направо отъ дороги перелогъ (или запущенныя сенокосы) села Бубновки владенія генерал-маіора Яна Липского а налево по дороге жъ перелогъ (или запущенный сенокос) села Рабиевки владенія помѣщика Феодора Ястремского (?)

33. Речка Имшаница, сенные покосы села Бубновки.

34. Сенной покос.

35. Сенныя покосы.

36. Сенной покосъ.

37. Сенной покосъ.

38. Сенной покосъ.

39. Сенной покосъ.

40. Сенной покосъ.

41. Сенной покосъ.

42. Сенной покосъ.

43. Сенной покосъ. Земля села Бубновки кончилась а (на той стороне реки Буга смежностне) началась земля села Глядокъ принадлежащаго къ ключу Николаевскому владенія князей Адама и Константина Чарторійскихъ.

29. Пашенная земля с.с. Порохни, Писаревки и Войтовцовъ.

30. Пашенная земля.

31. Пашенныя земли а по лощинах сенной же покосъ.

33. Сенные же покосы а на горе пашня местечка Купеля гл҃дскі маршала и кавалера Антонія Грохольского. Земли с. Сопокъ пом. Станислава Лагановскаго.

34. Сенной покос с. Спокъ.

35. Сенной покос.

36. Сенной покосъ.

37. Сенной покосъ.

38. Сенной покосъ.

39. Сенной же покосъ с. Спокъ.

40. Сенной же покосъ. Земля вторично местечка Купеля маршала и кавалера Антонія Грохольского.

41. Сенной же покосъ м. Купеля.

42. Сенной же покосъ.

43. Сенной же покосъ.

44. Направе по реку болото а далее сенной покось и пашенная земля и селение села Глядокъ.

45. По берегу по болоту сенной покось а на горе селение села Гладок и пашенная земля ¹⁾.

46. Выгонъ а за нимъ пашенная земля.

47. По лошину сенной по болоту покось а на горе пашня села Глядокъ, принадлежащаго ко местечку Николаеву.

48. Пашенная земля.

49. Пашенная земля.

50. Пашенная земля.

51. Пашня.

52. Пашенная земля.

53. Пашенная земля. Вьнисъ же той реки Бужка.. устьемъ впадаетъ ручей безыменной, которой называлъ Длугановской верховиною Божка.

44. Налеве отъ реки жь болото а в гору сенной покось м. Купеля.

45. По берегу по болоту сенной же покос а на горе пашенная земля. Селение деревни Крачекъ принадлежащей къ местечку Купелю.

46. Сначала занятой прудъ потомъ селение села Чернявы принадлежащаго къ местечку Купелю.

47. Сенной покось а въ гору пашня.

48. Пашенная земля.

49. Пашенная земля.

50. Пашня ж.

51. Пашенная земля.

52. Пашенная ж земля. Земля села Сопокъ ²⁾ пом. Станислава Длугановского. Перешедъ болшую столбовую вновь проведенную дорогу изъ города Староконстантинова в местечко Волочиску, которая дорога прежде называлась трактомъ Чернотатарскимъ или Коломейскимъ (?) лежащим изъ местечка Красилова до Зборныхъ Могиль, потомъ дошедъ до вершины реки Божка ³⁾ а за оной и до земли... с. Поповець влад. старосты Езефа Вилчеполсаго.

53. Пашенная ж земля с. Поповець. Земля села Лычевки съ деревнею Пенковкою влад. генералши Домицелии Аксаковой. Подле реки Божка болото а на горе пашенная земля села Личовки.

¹⁾ Тут зазначено про земельну суперечку. ²⁾ Або Собковецъ (ар. 24 зв.).

³⁾ З приводу місця верховини р. Божка вийшла незгода в вказівках. Поміщик Длугановський „объявилъ, что вершина реки Божка не в семъ месте начало свое имѣеть а ниже сего с версту в правой стороне имѣется и впадаетъ въ оную жь рудку“. Але уповноважений „Николаевского ключа реантъ Жураковский и сель Глядокъ и Капачовки.. Чернявы, Кричекъ, Поповець, Пенковецъ и Ленковецъ громады все единогласно сказали, что верховина реки Божка доподенно в семъ месте начало свое имѣеть, а другой верховины мы не слышали“ (ар. 24 зв.).

54. Сначала редкой дубовой лесъ а потомъ сенные покосы.

55. Идучи внисть реки Божка и перешедъ два безыменныя ручья и дорогу чрезъ занятую на речке Божке плотину лежащую изъ села Лычевки в село Копачевку направи подле реки по болоту сенной покосъ а на горе пашня.

56. Идучи внисть той же реки Божка подле самого пруда... которой состоитъ... къ селу Копачовке... перешедъ оврагъ безыменной... огорода и селение села Копачовки.

57. Огороды и селение села Копачовки.

58. Селение села Копачовки.

59. Перешедъ дорогу через плотину идущую изъ села Лычовки в местечко Купель а далее идя подле реки Божка и перешед же тую... селение села Копачевки... а дале от реки покосъ а в гору пашня.

60. На реке Божке прудъ а отъ него в гору пашенная земля и сенныя покосы.

61. Занятою прудъ а отъ пруда на гору сенной покосъ.

62. Занятою прудъ а в гору пашенная земля.

63. Направе отъ реки (Божка) селение Мелники а далее отъ реки болото а в гору пашня.

64. Болото... пашенная земля.

65. Направе от реки по болоту сенной покос а на горе пашня.

54. Отъ реки по болоту сенной покосъ а въ гору пашенная земля.

55. По болоту сенной же покосъ а на горе пашня и селение села Лычовки.

56. Покосъ а на горе пашня.

57. Сенной покосъ а в гору пашня.

58. Сенной покосъ а въ гору пашенная земля.

59. Покосъ а в гору пашня... селение деревни Пенковки владения генер. Домицели Аксаковой... до земли села Индикъ владения вдовы пом. мечниковой Барбары Косенской.

60. Пашенная земля; селение села Индик.

61. Пашенная земля.

62. Дровяной лесъ села Индикъ ¹⁾... до земли села Глембковъ влад. Юзефа Подгороденского.

63. Болото ж а в гору пашня села Глембковъ.

64. Болото... пашенная земля и селение села Глембковъ.

65. По болоту сенной же покос а в гору пашня.

¹⁾ До того зазначено „о которой земле или контрверсе в судахъ дело производится“ ар. 32.

ДІЯЛЬНІСТЬ ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ ЗА ПЕРШУ ПОЛОВИНУ 1927 р.

Комісія Історично-Географічна провадила свою працю*) р. 1927 в таких напрямках.

Вибирання на картки матеріалів історично-географічного змісту, як з друкованих джерел, так і недрукованих джерел архівних. Праця ця поширилась за останні місяці, охоплюючи різні архівні збірки київські. Иноді вибирання матеріалів звязувалось і з розборкою архівних звязок, які ще не мали статих №№ та описів.

Складання статтів словникового (стислого) типу. Деякі статті вимагали значної підготовчої праці, бо вказівки в документах старого часу часто не мають ясної локалізації і її доводиться встановлювати шляхом різних комбінацій з іншими вказівками документів. Коли підготовча праця розросталась, вона давала иноді привід до детальнішого оброблення в рефератах та замітках. В праці над словниковими статтями брали участь Баранович О. І., Грушевський Ол., Ткаченко Мик. Мих., Ткаченко О. М. та ин.

Оброблення в монографічній формі окремих питань, що звязані з історією заселення: питання з історії переходів людности на Україні, умов таких переходів, шляхів, міст, верстов, промислів, торгівлі та ин. Про розроблення намічених тем співробітники звичайно повідомляли на засіданнях Комісії та Історично-економічної підсекції, де обговорювано деталі намічених тем та зачитаних статтів. В цій праці брали участь— Баранович О. І., Грушевська О. Ол., Жданова Над. Мик., Тищенко М., Шамрай Г. та ині.

*) Під керуванням Ол. С. Грушевського, в складі штатних співробітників — Баранович Ол. Ів., Ткаченко М. М., Шамрай Г. С. та співробітників звичайних (не штатних): Глушко С. В., Грушевська Ол. Ол., Жданова М. Н., Карачківський М. Ф., Шамрай С. В., Юркевич В. Д. та ин.

В тіснім звязку з цією працею ішли також архівні студії в київських збірках; ці студії мали своїм завданням вияснити склад збірок, які не мають ще докладних описів, і визначити там в першу чергу ті матеріяли історично-географічного змісту, які були-б корисні за-для праці Комісії. Учасники цих студій визначали окремі справи і документи та в'язки документів та подавали про це до відома Комісії, яка, обговоривши зміст та значіння матеріялів, доручала їм чи иншим співробітникам обробити за-для використання в працях Комісії. Ці архівні студії давали певні доповнення до студій над Рум'янцівським описом та над додатками-актами опису, заповняли та поясняли деякі прогалини та неясності опису. Працю в архівах провадили Баранович О. І., Грушевський Ол., Карачківський М., Шамрай С. В.

Члени, співробітники та кореспонденти Комісії на засіданнях Комісії та Історично-Економічної Підсекції подавали та зачитували свої інформації про архівні розшуки, про плани своїх праць та готові статті.

Грушевський Ол. С. — Питання оборони замків В. Кн. Литовського в XVI в.

Шамрай С. В. — Будова „крѣпости св. Елизаветы“.

Виноградський Ю. — З минулого м. Сосниці.

Андріяшев Ол. — Начерк історії заселення Чернігівської землі.

Баранович Ол. І. — Старокостянтинів від заснування до Хмельниччини.

Шамрай С. В. — З історії м. Баришполя в XVIII в.

Нечипоренко — Фабрики г. Розумовського на Посем'ї.

Грушевський Ол. С. — На степових пасіках та ста-нах XVIII в.

Юркевич В. — Звиногородщина в XVI XVII вв.

Грушевська Ол. Ол. — Деякі матеріяли з історії ліво-бережн. селянства XVIII в.

Тищенко М. — Плани студій з історії торгівлі XVIII в.

Шамрай Г. С. — До історії міст в середині XVIII в.

Донець Л. — Матеріяли до історії київських фабрик XVIII в.

Бойко Ів. — З історії Переяславщини XVIII в.

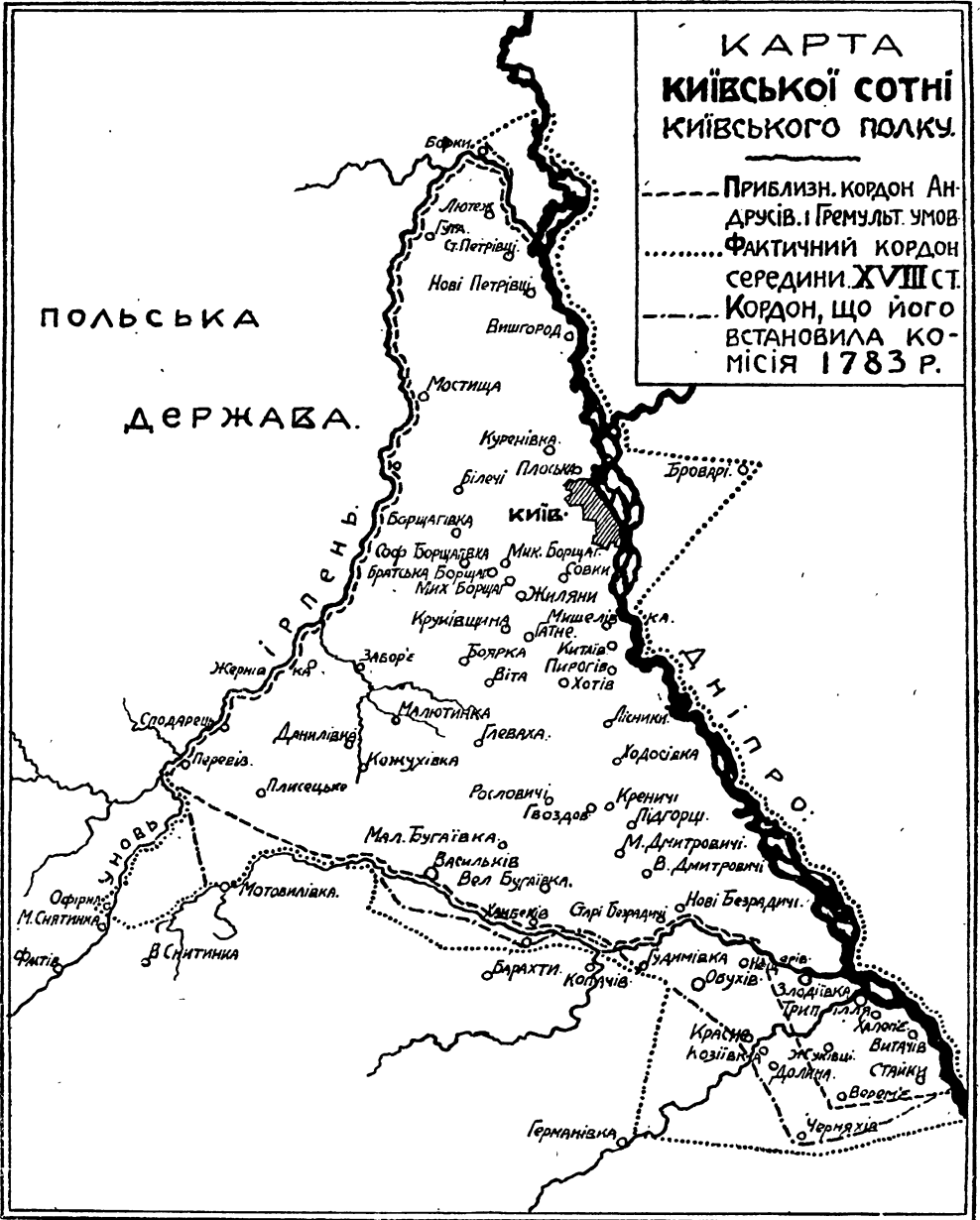

КАРТА КИЇВСЬКОЇ СОТНІ КИЇВСЬКОГО ПОЛКУ.

--- Приблизн. кордон Андрусів. Гремульт. умов.
 ..... ФАКТИЧНИЙ КОРДОН
 середини XVIII ст.
 - - - - - Кордон, що його
 встановила комісія 1783 р.

ПОЛЬСЬКА

ДЕРЖАВА.

ЗМІСТ.

стор.

Грушевський Ол. С. Питання оборони замків В. Кн. Литовського в XVI в.	1 — 9
Бойко Ів. Сулими на Переяславщині в кінці XVII та на початку XVIII в.	11 — 22
Грушевська Ол. Ол. Гетьманські універсали м. Київ	23 — 34
Шамрай Сергій. Місто Баришпіль у XVIII в.	35 — 85
Тищенко М. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст.	87 — 133
Шамрай Сергій. До історії Київської сотні Київського полку	135 — 146
Грушевська Ол. Ол. З історії кріпацтва в XVIII в. на Гетьманщині	147 — 157
Шамрай Г. До історії лівобережних міст у половині XVIII в.	159 — 168
Тищенко М. Шовківництво в Києві та в Київській губ. в XVIII та першій половині XIX ст.	169 — 182
Виноградський Ю. Середня Чернігівщина наприкінці XVIII та на початку XIX в.	183 — 203
Карачківський М. Розмежування Волинської та Подільської губ. 1799 р.	<u>205 — 209</u>
Діяльність Комісії	<u>1 — II</u>
